ТЕЕГИН ГЕРЛ

2

ДЕКАБРЬ
1957

ЭЛСТ
ХАЛЬМГ ДЕГТР ГАРГЬАЧ

ТЕЕГИН ГЕРЛ

ХАЛЬМГ ТАНЪГЪЧИН БИЧАЧНРИН СОЮЗИН
ҮРН ҮГИН АЛЬМАНАХ

2

1 9 5 7
ДЕКАБРЬ

Элст
Хальмг дегтр гаргъач

СВЕТ В СТЕПИ
Литературно-художественный альманах
на калмыцком языке

Редакционная коллегия:
Б. О. Джимбинов (редактор), Л. О. Инджиев, Э. М. Кектеев (ответ. секретарь), Д. Н. Кугультинов, С. И. Липкин, М. Н. Нармаев и проф. Б. К. Пашков.

Оформление художника *К. А. Чальченко.*
Ответственный за выпуск *У. У. Очиров.*
Техн. редактор *Я Ф. Гайдаш.*

Калмыцкое книжное издательство, г. Элиста

Сдано в набор 25. XII—57 . Подписано в печать 11. III—58 г.
Авт. л. 12,45. Уч.-изд. л. 13. Печ. л. 12,5. Бумага 84×108¹/₃₂.
Бум. л. 3, 82.
Тираж 3 000 экз. Заказ № 530. Цена 5 руб. ВГ11139.

Краевая типография, г. Ставрополь н/К., ул Артема № 18.

Сарпулин крайин ури ӱгин боли нӓри бичгин халхар көдлӓчрин хурлт орлцсн хальмг бичӓчир боли артистир.
Декабрь 1957 г.

ШҮЛГҮД БОЛН ПОЭМС

Дорджин Баснъ,

ЛЕНИНӒ НЕРН — ОЛНА НАРН

Девшхдм өргмдж ўўдәсн,
Делхдм дживр ургъасн,
Дурлхдм седклим цеврдхсн,
Дуулхдм билг учрагсн.
Өдримм хўвин одн,
Сөөгъим аіта зўўдн,
Өргмджим булгин экн,
Сургъмджим тўрўн нўдн
Кўндтә аав Ленинән
Кенләгъән-кенләгъән дўнъгцўлхв!
Келнә билгән талдан
Кендән тигәд нерәдхв!

I

Бум улсин, кўнъкл ухата
Багш энъкр Ленинә тоолвриг,
Баатр цергўдиг бўрдәдж чаддг
Бахта кўдр энўнә гариг,
Давсн хаалгъиг алдлго тоолдг,
Дәврх хамгиг әәлддж илдкдг,
Дәврсн хортнас сўрдлго зөрдг,
Дәвўрән батлдж авчкад ордг.
Залхута саамд сергмдж болгсн,
Зовлнъгта агчмд амрл ўўдәсн,
Заавр болгч селвгән өгсн,
Зальта зўркән олндан нерәдсн.

Күмни тоолвртан хурц мерги,
Кесн кӧдлмшнь оньдин мӧнък.
Күцäх кергин хаалгъдан гавшун,
Күмни цецн Ленин билä.
Хүвäн харсх халун дääллдäндäн,
Хӧӧткäн мандлулх ачта үүлдвртäн,
Äмд йовх джиргълин хаалгъдан,
Äрäсäгъäн туурулх ачта кергтäн
Эн Күүнä ухагъар бидн
Элдв сääхн ӧргмдж авнавдн.
·Ишкäд йовх мӧр болгъндан
Иткл, тус, дӧнъ олнавдн.
Орчлнъгиг залагъасн авн шинджлäд,
Ору-гаругъинь цугтнь йилгъдг,
Учрх тӧриг тосдж тоолад,
Урдаснь утхинь меддж чаддг.
Үнн кедү күчр болвчн,
Үүмäтä керг харгъад ирвчн,
Учринь олндан илдкäд цääлгъдг
Үнтä күмн-эрдни билä.
Делх дживр тату бичкн
Дегдäмл нилхäс авн эклäд,
Дегдрх ӧнчин күүкд кӱртлäн
Дегд сääнäр йилгъдж медäд,
Мӧнък кевäр Ленинä гаргъсн
Мандлгсн сääхн йоснда бидн,
Манъгъдурк джиргълäн лавлдж үзсн,
Минъгъäд джилмүдин тӧр күцäлäвдн.
Хүвмдн эврä гарт атхата,
Харслтнь мана биист даалгъгдла,
Хаалгъмдн мана ӧмн секäтä,
Хамаран хäлäвчн-дурмдн билä.
Эн тоотиг цугтнь манд
Элдв кевäр учрахиг теткsн
Эрднин-толь сувсн Ленин
Эн мана зүркнд бат.
Огътргъугъин деевр ӧӧд тулгсн
Орагъарн ӧндр уулта Грузийäс —
Урдк гашута нүлмсд шинъгäсн
Оргъчсн задта Сивр кӱртл,
Октябрин революцин экн үүдмджин
Ончта ӧлгä болсн Питрäс —
Орн-нутгар кевтäн, захин

Онц нег хотн кӱртл
Учргсн бийинь цугъар таньна,
Урдк хаалгъинь цугъар меднӓ.
Сарул сӓӓхн неринь санна,
Седклӓсн алдлго амлдж давтна.
Эн шин ӱӱдгсн Тӧрскӓн
Экн ӧдрӓсиь авн шамддж, —
Эргндк газадин-дотадин дӓӓсд
Эргӱлдж бӱслӓд, боорлхар дӓврхд,
Ӧрмгнь элнъкӓ, ӧлн салдсмудта
Ӧӧрнь дахдж, зерглдж ӱзлцӓд,
Бальчгта окопд хамдан кевтӓд,
Бийӓрн ӧмнь омг ӱӱдӓгъӓд,
Галвин кецӱд орсн Кермиг
Гараси тӓвлго, джолагъинь бӓрӓд,
Ганьрсн хортдас Советӓн харсад,
Гатлгъад ирсн Ленин, кӧӧрк.
Дӓӓнд кӱӱчгдӓд, кӧндӓрсн нутгуд
Дакн шин бӓӓшнъгӱдӓр дӱӱрхд,
Тӧӧнрсн сонр зам хаалгъд
Тӧрскн тӱргн ишкдлӓр орхд,
Манд ӧлзӓ болсн — индустриализац,
Мӧнък джиргълин ул — коллективизац
Ӧнр Ленинӓ герӓсӓр кегддж,
Орн-нутгин агъугъар дӱӱрлӓ.
Тер джилмӱдин адрута хаалгъд
Толгъагъан тӓвдж унтл уга,
Тавад джилмӱдин зураг богъчад,
Тосхлтин хурдн дилврмӱдӓр ашлад,
Алтн-делкӓн ӧр дунд
Алдр нер Тӧрскндӓн зӱӱлгъӓд,
Ӓмтни ӱзмджд бахтмдж болгъад,
Авад ирснь — Ленинӓ парть.
Утагъан деегшӓн цоонгрулдж гаргъад,
Ӱӱлнлӓ хутхлдулдж кӧдлсн заводс,
Ухани сӓӓтӓ килмджд бӱрдӓд,
Ӱнтӓ торгъ нексн фабрикс,
Теньгсин дольгаг керчдж усчсн
Байрин дуута хурдн кермс,
Теегин тӓрӓгъӓр туршул ӧлвксн
Бӓӓхтӓ колхозин трактор-комбайнс,
Нӱӱрсӓр тургл сн байн шахтс,
Нефтӓр буслгсн ӱнтӓ фонтанс,

Кӱмни тоолвртан хурц мерги,
Кесн кӧдлмшнь оньдин мӧнък.
Кӱцäх кергин хаалгъдан гавшун,
Кӱмни цецн Ленин билä.
Хӱвäн харсх халун дääлдäндäн,
Хӧӧткäн мандлулх ачта ӱӱлдвртäн,
Ӓмд йовх джиргълин хаалгъдан,
Ӓрäсäгъäн туурулх ачта кергтäн
Эн Кӱӱнä ухагъар бидн
Элдв сääхн ӧргмдж авнавдн.
Ишкäд йовх мӧр болгъндан
Иткл, тус, дӧнъ олнавдн.
Орчлнъгиг залагъасн авн шинджлäд,
Ору-гаругъинь цугтнь йилгъдг,
Учрх тӧриг тосдж тоолад,
Урдаснь утхинь меддж чаддг.
Ӱнн кедӱ кӱчр болвчн,
Ӱӱмäтä керг харгъад ирвчн,
Учринь олндан илдкäд цäälгъдг
Ӱнтä кӱмн-эрдни билä.
Делх дживрр тату бичкн
Дегдäмл нилхäс авн эклäд,
Дегдрх ӧнчин кӱӱкд кӱртлäн
Дегд сääнäр йилгъдж медäд,
Мӧнък кевäр Ленинä гаргъсн
Мандлгсн сääхн йосндан бидн,
Манъгъдурк джиргълäн лавлдж ӱзсн,
Минъгъäд джилмӱдин тӧр кӱцäлäвдн.
Хӱвмдн эврä гарт атхата,
Харсл тнь мана бийст даалгъгдла,
Хаалгъмдн мана ӧмн секäтä,
Хамаран хäлäвчн-дурмдн билä.
Эн тоотиг цугтнь манд
Элдв кевäр учрахиг теткснн
Эрднин·толь сувсн Ленин
Эн мана зӱркнд бат.
Огътргъугъин деевр ӧӧд тулгсн
Орагъарн ӧндр уулта Грузийäс —
Урдк гашута нӱлмсд шинъгäсн
Оргъчсн задта Сивр кӱртл,
Октябрин революцин экн ӱӱдмджин
Ончта ӧлгä болсн Питрäс —
Орн-нутгар кевтäн, захин

Онц нег хотн кӱртл
Учргсн бийинь цугъар таньна,
Урдк хаалгъинь цугъар меднӓ.
Сарул сӓӓхн неринь санна,
Седклӓсн алдлго амлдж давтна.
Эн шин ӱӱдгсн Тӧрскӓн
Экн ӧдрӓснь авн шамддж, -
Эргндк газадин-дотадин дӓӓсд
Эргӱлдж бӱслӓд, боорлхар дӓврхд,
Ӧрмгнь элнькӓ, ӧлн салдсмудта
Ӧӧрнь дахдж, зерглдж ӱзлцӓд,
Бальчгта окопд хамдан кевтӓд,
Бийӓрн ӧмнь омг ӱӱдӓгъӓд,
Галвин кецӱд орсн Кермиг
Гарасн тӓвлго, джолагъинь бӓрӓд,
Ганьрсн хортдас Советӓн харсад,
Гатлгъад ирсн Ленин, кӧӧрк.
Дӓӓнд кӱӱчгдӓд, кӧндӓрсн нутгуд
Дакн шин бӓӓшнъгӱдӓр дӱӱрхд,
Тӧӧнрсн сонр зам хаалгъд
Тӧрскн тӱрги нишкдлӓр орхд,
Манд ӧлзӓ болсн — индустриализац,
Мӧнък джиргълин ул — коллективизац
Ӧнр Ленинӓ герӓсӓр кегддж,
Орн-нутгин агъугъар дӱӱрлӓ.
Тер джилмӱдин адрута хаалгъд
Толгъагъан тӓвдж унтл уга,
Тавад джилмӱдин зураг богъчад,
Тосхлтин хурдн диилврмӱдӓр ашлад,
Алтн-делкӓн ӧр дунд
Алдр нер Тӧрскндӓн зӱӱлгъӓд,
Ӓмтни ӱзмджд бахтмдж болгъад,
Авад ирснь — Ленинӓ парть.
Утагъан деегшӓн цоонгрулдж гаргъад,
Ӱӱлнлӓ хутхлдулдж кӧдлсн заводс,
Ухани сӓӓтӓ килмджд бӱрдӓд,
Ӱнтӓ торгъ некcн фабрикс,
Теньгсин дольгаг керчдж усчсн
Байрин дуута хурдн кермс,
Теегин тӓрӓгъӓр туршул ӧлвксн
Бӓӓхтӓ колхозин трактор-комбайнс,
Нӱӱрсӓр турглсн байн шахтс,
Нефтӓр буслгсн ӱнтӓ фонтанс,

Ӧдрин гегӓн болдж герлтсн
Ӧнъгтӓ, Ильичин долвксн шамс
Нег эрӓсн-тагль кӱртлӓн
Неринь Ленинмг давтсн болна,
Тӱӱнӓ Партин килмджд ӱӱдснь
Тавта сӓӓнӓр батта медгднӓ.
Аль-бисин эрдмиг багтагсн
Алдр кӱнъкл ухань берк.
Алтн-делкӓн келн болгсн
Ачта мана Ленин, кӧӧрк!

II

Олнд темдгтӓ зуна ӧдр
Оргъчсн деермч немш фашистнр
Итклӓн тахта тавгтан ишгчкӓд,
Ик газрурм галзурдж дӓврлӓ.
Хортна кесг-олн селмс
Хоргълджн суман галар асхла,
Хулхад дассн Гитлерин нохас
Хонъшаран мана зӧӧрӱр шинъшлӓ.
Кирс тамгъта цӧ танкс
Кӱрнъ зӓлӓр газрим цутхв.
Кӱнд ацата, ниҫдг бирмс
Кесг джилӓ делдмдж хутхв.
Орч кӧвклзгсн эн агчмла
Ӱнтӓ багшин цол дурдлавдн.
Ӧнр Тӧрскн деер зеткртӓ
Ӱклин ӓӓмшг халгърсиг медлӓвдн.
Тер саамла, ачта Ленин,
Тана нерӓр омг келӓвдн.
Танъгъчасн оларн, нег дуугъар
Тав кӱлгӱдӓн тохдж агславдн.
Нисдг, мӧлкдг, усчдг хамгиг
Немшӓ бирднрин ӧмнӓс заллавдн.
Дӓӓсиг аврна гидгиг мартдж,
Диилвр дурддж, ноолданур орлавдн.
Дӓӓснӓ чидлнь ик, олн,
Дам уга, дамшлтта билӓ,
Дарг уга, эртӓснь белн
Дала-ӓдл цергнь бӓӓлӓ,
Болв, диилвр бӓрхдӓн ицлӓвдн,

Баатр Улан Аармдӓн итклӓвдн
Бӓӓхтӓ олнаннь дӧнънллт медлӓвдн,
Батта Партинь залврт омгшлавдн.
Урсджасн уснас сӯрдхӓн медлго,
Уладжасн зӓлӓс ӓӓхӓн санлго,
Олна тӧлӓ гарутлгъна ширӓд
Улан ӓмӓн бӓрхӓс хармнллго,
Орн-нутгиг кевтнь шамдулдж
Дӓӓни лагерт дарунь хӯврӓлӓвдн.
Олн-ӓмтни кӱчиг хамцулдж,
Дӓӓснӯр баатр нудрман заллавдн.
Дӓрвкӓд агъарт шатсн самолетан
Дӓӓснӓ никтӯр залдж киислӓвдн.
Бӯстӓн гранат хавчулчкад, хортна
Болд танкиг тосдж мӧлклӓвдн.
Хаджах ӧшӓтнӓ пулеметиг тосад,
Энъджӯр элкӓрн аминь бӧглӓвдн.
Халун цусарн тӱӱг цутхад,
Аагъинь таслдж, днилвр мӧрдлӓвдн.
Шӱӱдлтин ӓмтин хурцар дӱӱрӓд,
Шӯрӯсн болгъмдн улмар батрлавдн.
Шургъсн дӓӓснӓ бахлурас авад,
Шӯдӓрн мӧӧрсинь хаздж таславдн.
Партин заасн хаалгъар йовад,
Хортна кӱчиг кӱӱчдж гӧнъгрӯллӓвдн.
Партин залсн ӱзгӯр зӱткӓд,
Хооран цухрлго, батар зогславдн.
Партин татсн мӧрӓр дживӓд,
Харнъгъу сӧӧгъӓр дӓӓснӯр мӧлклӓвдн.
Партин цолиг хӓӓкрдж дурдад,
Хомнн цокад, дӓврдж орлавдн.
Эн цолиг дурдад оркхла,
Чидл, цусн заядар ӱӱдлӓ.
Энъкр нериг амлад орхла,
Чичрдж хортн, зулдж гӱӱлдлӓ.

III

Дӓӓсӓн дарсн Тӧрскн деерм
Дакн Нарн хӯвӓр герлтв.
Дӓӓвлӯлгдӓд одсн орчлнъ харсгддж
Дӓрин хорлтта утанас гетлв.

Ӱнäн хадгълсн йиртмджин олнд
Ӱнтä ицгнь Совет болв.
Урдк кевтäн, тöрлцгсн ньгӱдм
Урмдта тосхлтин ул делдв.
Олндан иим кӱч учрагсн,
Ончта Ленинä биййäр бӱрдäгдсн
Орн-нутгин Партьд нерäдсн
Өлзäн йöрäлм эн болтха:
Өргн царнъд малан бääршӱлдж,
Өндр зоод бääшнъгäн бӱӱршӱлдж,
Өдрин кемджäг байрар темдглдж,
Өргмджин хаалгъиг билгäр уктдж,
Өдр сäänд, кишгин байнд,
Өркäсн öткн ута тасллго.
Өнъг сääхнд, медрл гӱӱнд,
Өмнк хаалгъдан харшлт ӱзлго.
Өмсдг хувцмдн торгън болдж,
Өлг-эдмдн герäр дӱӱрч,
Өлгäдäд öсгсмдн баатр болдж,
Өмнäн ӱзгдм дäāсиг ширгäдж.
Биив-ятхин айснь кӱнъкндж,
Торгъа шовуни дуугъар джиргдж,
Билгин-эрдни хурнь шаргдж,
Тäрäни байн ургъцар шавшдж.
Ӱкл уга, мöнък орнь
Ӱргдж дöрвн ӱзгтäн налах.
Ӱзг болгънас, газадин олнь
Ур дееджäн öргн ирцхäх.
— Ӱӱг эзлдгнь кемб? — гихлä,
Ӱдин нарн мет мандлгсн,
Ӱзсхлнъгтä сääхн джиргъл делдгсн,
Ӱзгдм дäāсни сӱриг даргсн,
Эгл мана — Советин Кӱн
Эврä хӱвäн гартан атхсн,
Энъкр Тöрскндäн кишгин тӱрӱн
Эзнь болгсн, дӱнъгäдж бääдг.
Минъгъндн ӱзлин кӱсл болгсн,
Зуундн зӱӱдни герäснд оргсн.
Мöнък сääхн. ухагъарн туургсн,
Зуурдин зеткр хамгас гетлгсн,
Алдр Партнь — Улан тугинь
Алдл уга, батар атхсн,
Ач иктä Ээдж — Тöрскндäн

Амлх йöрäлин экн болгсн —
Кӱнъкäн мана аав ЛЕНИН
Кезäдчнь бöкшго герлäр солнътрдж,
Кӱмни чееджин бахмдж делдсн,
Кӱндлгч мандан дживр болтха.

1957 дж.

Джимбин Бембä

ЛЕНИН ПАРТЬЛА ӒМНЬ НЕГН

Алдр ик кӱцврмӱдин
Ашинь тоолдж санув,
Аав Ленинä кесн
Ачинь гӱӱнäр медӱв.

Коммунизм лавта динлх,
Кӱцлäн хääдж йовх,
Кӱмн — äмтн цугтан
Коммунизмин хаалгъд орх...

Эн тоотиг Ленин
Эртäснь ӱзӱлдж заала,
Элвг седклäрн манд
Эркн герäс ӱлдäлä.

Коммуна партин кӱчнь —
Кӱнъкл Ленинä ухаид,
Мӧнък Ленинä нернь —
Мана партин зӱркнд.

Ленин ӧнъгрсн уга,
Ленин ӧнъгрш уга,
Тӱӱнä äмн-зӱркинь
Туургсн партьм зӱӱлä.

Багш Ленин бӱрдäсн
Баатр партьм энъкр,
Ӓмäн тӱӱнлä негдӱлсн
Ӓмтни седкл цевр.

Элст, 1957 дж.

ОНЧТА ОДН

Октябрин дӧчдгч ӧӧнлӓ
Огътргъу ивтлсн Дахуль —
Олн-ӓмтнӓ ухани
Ончта сӓӓхн тууль...

Газрас хагддж гарад,
Гал болдж гилвкнӓ,
Газриг эргдж нисӓд,
Гӓӓхүл, ӧврмдж болна.

Кишгин хаалгъ татдж,
Космосд кӱрч туурв,
Константин Циолковскин сансиг
Кӱмнд ӱзӱлдж, ниргӱлв.

Сарул герл ӧгсн,
Сард кӱрхӓр зӱтксн
Советск кӱӱнӓ кӱцл
Соньн дживр зӱӱв.

Толгъань эргсн баячуд
Тӧртӓн авшгогъар седв,
«Тӧмрин тасрха» — гидж,
Тедн залагъан таслв.

Хӱвтӓ одна ардаснь
Хойрдгчнь дахдж нисв,
Кӱмн цуг-ниидӓр
Кӱр кедж бахтв.

Орчлнъ эзлх медрл
Орн-нутгтм делгрв,
Йилгъӓтӓ шин Одм
Йиртмдж деер мандлв!

Элст, 1957 дж.

Колäн Сандж

МАНА ОКТЯБРЬ

Салькн болгънар улалгъсн
Сумн хамгар халгъсн,
Дӳмбр мана Октябрь —
Делкäн туурсн байр!

Келн äмтäр мактулсн,
Кесг ордуд кӧтлгсн,
Джиргълин алтн булг, —
Джигтä сääхн Октябрь!

Сӳрддго баатр зӳрктä,
Сарул го хаалгъта,
Советин олн äмтн —
Седкл негтä иньглнä.

Элстин ӧндр цомгас
Элдв холд харвгдна,
Энъкр улан тугмуд
Эндрин байрт делснä.

Биичин сäрвксн хормад,
Бичрин шимлдсн намчд,
Кӳӳкдин серглнъ дуунд
Кӳчтä Октябрь кӳнъкннä.

Чеедж байрар дӳӳрнä,
Чирä инäдäр залурна,
Ӧмн кӳлäгч ӧдрмӳд
Октябрин герлäр сарулдна.

ЛЕНИН

Багъа келен улсиг
Багта мөртнь орулсан,—
Баатр Ленинә сургъамджиг
Багшанар, мандан өгитә.

Зальта багъа насандан
Зааврпнь шунрдж дасий.
Залу дүүвр седкләрн —
Зайани Лениндән шүтий.

Хаалгъин хатуд данъддж,
Хәрү бичә цухрий.
Хәәртә Ленинә хаалгъарн
Хальмг багъчуд зүткий.

Келен болгъна багъачуднь
Күцл негтә иньглнә.
Ээдж болсан Төрскнән
Эрдмин күчәр батлана.

ТИИГДЖ САННАВ

«Комсомольск» — гидг селәнд
Күрч нег үзнәв.
Го уульнцарнь йовад,
Гольшг багъчудинь гәәхнәв.

Энъкр, сәәхн нериинь
Эздүднь йөрәгъәд нерәддж,
Селвгтә, шунмгъа сургъульчнрнь
Садар селәгъән кееруллдж.

Нәрхн шилвтә модд
Намрин салькнд нәәхлнә,
Бичрмүд хоорндан шимнддж, —
Бичкн эздүдән күләлднә.

Сәәхн модд, көкртн,
Санагъан бичгә зовтн —
Савгър намчинтн сүүдрт
Серглнъ иньгүд саналдх.

«Ӄомсомольск» — гидг селäнд
Ӄӯрх нег санатав,
Халуч багъчудин кӯцäсинь
Хäлäдж ханх кӯцчтäв.

Баснъгъа Баатр.

СОЦИАЛИЗМИН ОРН

«Шӱӱдхлä шӱлг тöрдг.»

Ювенал.

I.

Номгън далан кöвäгъäс авн
Нертä Немана экн кӱртл,
Наста буурин бöкн болгсн
Наршгсн Аралин орагъас авн
Налагсн Мöст дала кӱртл,
Ниидр социализмин орн дӱнъгäнä.

Нег захднь мöнъкинд мöстä,
Ӱвлин найар бäädг гинä,
Наатк захнь нарна ээврт
Ӱрглдж хаврар дӱрклдг гинä.
Залу наста загълман бийнь
Зууран öндглдж, гууджмлан дахулдж,
Арвн сардан девн нисдж,
Äрä гатлдж давм öргн.
Нарт делкäн зургъадгч хӱвднь

Нутглсн олн танъгъчснь болхла,
Тӧрскн нутгиннь танъсг ӧлзӓднь
Тана мана уга джиргъдж.
Ӱкл уга мӧнък орн,
Уга биш бӓӓхтӓ орн,
Угатӓ биш байн орн,
Ӱргдждж ӧнр джиргълтӓ орн.
Кӱмнь сӱрӓтӓ, седвӓртӓнь хургсн,
Кӱлгӱдин хурдн хамгнь цуглргсн,
Малмудин тохмта тоотнь ӧскгдсн,
Машисин кӱчтӓ гиснь кегдгсн
Маш социализмин орн мӧн.
Алтн делкӓн ӧр дунд
Агъу Сӧмр уул мет,
Арин олн ордин кӧдлмшчнрт
Амнь сӓӓхн келн болна.
Азийин олн колонийсин ӓмтнд
Авлм сӓӓхн кӱслнъ болна.
Олн зӱсн малиннь то
Ӧгджӓгъӓд келсн омгта кӱн
Ӧглглӓн тоолдж болшго гихмн.
Завод, фабрик, рудник, шахтснь,
Завср уга нигт гинӓ,
Колхоз, совхоз, ӓртӱл, салгудин
Келдж болшго олн гинӓ.
Делгӱ делгргсн эрдм, билгӓрн
Делкӓн ордудт ӱлгӱр болна,
Дӧрвн ӱзгин хамг нертнр
Дееджӓн авч золгъдж ирнӓ.
Ӧнчн йовсн келн ӓмтнь
Ӧнрӓн меддж ӧргдждж ӧсӓд,
Ӧгтм ик эрдм билгӓн
Олн хаалгъин белчр болгсн,
Орн-нутгиннь зӱркн болгсн
Кӱмнь кӱсл Москва балгъснд,
Кӧгшн Кремлин арата шивӓгъӱр
Кӱцл болдж ирдж ӱзӱлднӓ.
Ах, дӱӱдӓрн ӧнр ӧргн
Арвн тавн ӓдл республикс
Ардасн дахгсн олн дӱӱнртӓгъӓн
Амулнъ джиргълин го хаалгъд
Агъу кӧдлмшин ард ордж,
Алдр ӱӱлдвр кедж дӱрклнӓ.

II.

Эрдмин делгрлтд, элдв тосхлтд
Эдў мет шунгсн Тöрскнм
Ягсдж ирсн итклго хортн
Ичрäн бардж хулхагъар дäврв.
Зöв хäлäдж, зугъуддж джилгъдäд,
Буру хäлäдж, булгугъар агсад,
Гетäчäс гениäр, дööрмчäс тоңулчар
Гентки довтлдж сўр авх,
Гени зура Гитлср белддж.
Энъкр социализмин Тöрскимдн
Энъгин алвтлан хўврўлх,
Эврä бийсим биди
Эрўтä мухласдан хўврўлх,
Байн орим бидн
Буйсадж хог таслх,
Öнр, öрги таиъгъчсимди
Öнчн, öвў кех,
Омг иктä седкл
Орлнъг теесн бääдж.
Хä! Хав уга тоолвр!
Хан, нойдиг хольвлдж хайад,
Хўв кишгäн гартан авгсн,
Хамг тöрäн эврäн медгсн,
Хääртä тöрскäн халтархдж öсгсн,
Хазарлгдш уга седкл зўўгсн,
Хамг делкäн хäлäгсн ицг,
Хойр зун сай кўргсн,
Советск äмтиг мухлалхан хääсн,
Сар, нариг хäрў эргўлхäр,
Содж газрин эрглт зогсахар
Седсн мет теньг йовдл.

III.

Äмд ноха ўксн арслнъгас
Ягъв чигн деер гидж,
Ядгсн немш ўлгўр бääдг.
Зуг мухла седклтä улс
Зута тиим ўлгўр гаргъх.
Алнъ болх юмн уга.

Алдр немш шүлгч Гейне
Афоризмсдән: немш үлс эзләи
Ооср, ташмг мел угаһъар
Өргнә занъгъ, хәләцәр ганъхдг,
Ногт угаһъар зәәдгндж болм
Ноолхд үүдәгдсн мухла мет.
Мухла седкл терүнә дотрнь,
Махн, цусиднь шинъгрәтә юмн.
Маниг сулдхкла газакинь биш,
Мел дотркинь цеврлхм — гидж,
Магъд уга үн келдж.
Наадад теди Гитлерин мухлад
Ногт угаһъар оосрлгддж оркад,
Нарт делкәд лавлдж туургсн
Нерн, алдр, омгасн цухрвий?
Наадад теди Гитлерин «социализмиг»
Нер туургсн Марксин номас,
Геббельсин гульгъсн гутлта бөөлциг
Гейнин шүлгәс доталсн болхий?
Нохад шүлгәс бөөлдцн дота.
Болв нохасас үлү нохас
Бас бәәдг бәәсн сандж.
Насшгсн Европин нер гутах
Недич, Тисо, Квислинг, Лаваль
Хумха цееджтә эзнь мөлджчкәд
Хайгсн ясинь хавлдж кемлдәд,
Хоорндан кемлдәд, хоолан хазлдад,
Сән нүднд үзгдхәр седлдәд,
Сүүлән шарвадлдад, гос долалдна.
Өөкндән даргдгсн, өмкргсн Европ
Онц мөчсәрн хәәчлдж оркад,
Өтлгч классин өтг дотрас
Өтнәс джигшүртә өлгс олчкад,
Өгтм седкл өөд авад,
Олн цугъар тинм гидж,
Өөнд оршго седкл теегъәд,
Орсин ор дәәлхәр босдж.
Ухата күүнд орх тоолврий?
Урд медх үлгүр багъий?
Советск улсин хәләцс онъгдан,
Седклднь таалта үлгүрмүднь ончта,
Ардк долагч әмд нохагъас
Арвс ноолдана бәәрд хоргсн

Арслнъ деернь алдг уга.
Насиь туршарт мухла болдж,
Нӳлмсӓн асхдж йовхин орчд,
Негл дӓкдж сулдхврин дӓӓнд
Цусан асхлцад меднь — залу!
Бидн мухлалгдхин тӧлӓ биш,
Бахта ӳӳл, диилврин тӧлӓ;
Бумбин ор делдхӓр тӧргсн,
Таралнъгин джиргъл газр деер
Тосхкар бӓӓх большевикӳд бидн.
Мана Ильичин заавр тер,
Мӧнък джиргълин хаалгъ эн.

IV.

Орсин у, ӧргн теегс
Олн хорт туудждан ӳзлӓ,
Болв немшин фашистмӳдлӓ ӓдл
Бокурмуд ӳзӓд уга билӓ.
Теднӓ адуси нӳӳринь, ода
Тавлдж ӳздж авб бидн.
Бӳкл делкӓн седкл авлгсн
Билгт, эрдмтнрим галд ӧгч,
Билддж уга кехӓр йовхинь
Батлдж меддж авб бидн.
То уга школ, театрс
Томджддж болшго балгъсд, селӓсд,
Тӳӳмр ӧгсинь ӳзв бидн.
Шавтсн дӓӓчсиг ӓмдӓр шатаджасиг,
Шинъкн ӳзджӓсн бидн эн.
Ӧтлгсн кӧгшд, ӧлгӓтӓ кӳӳкд.
Ӧлг нохас ӳлдӓл уга
Кудддж йовхинь ӳзв бидн.
Киитрдж арагъан зуув бидн,
Адгърсн ухата арийцмӳдӓс
Аврлт кӳлӓдж болш угаг,
Дала ӓрӳн цуснь ӳнӓр
Диилврин таал хулддж авхан
Дегӳд сӓн меднӓ бидн.
Болг!
Нарт делкӓ шинъкн ӳзгч
Нудрман чинӓн нилхин бийнь

Энькр экäн зовал уга,
Энллӳлдж цусинь асхулл уга
Эн газрт гарсинь ӳзӳлт!
Тедӳ мет сулдхар чиги
Тäклä махна деедж уга
Тогтад угань ӳни юмн.
А манд тöрскнäннь сулдхврин тöлä
Äрвлх юмн тöрӳц уга.
Öлвр газрт кевтджäгъäд,
Öлн элкндäн шахджагъад,
Öлкäдгсн олн хортнас
Öргäрн дöнъндджäгъäд,
Öрчäрн тулджагъад,
Цееджäрн харсад,
Цусарн услад,
Қöлсäрн угагъад,
Äрä кингъäн авад
Äм орулдж асрад,
Қӳӳшäсн Тöрскнäннь тöлä
Таралнъгин джиргълд чиги кӳрхвдн,
Тамин зовлнъд чиги тесхвдн,
Тӳӳмрин зальд чигн шатхвдн!

V.

Махсгсн теньг хортн
Мана газрур агтмндж довтлгсн
Манд тöрӳц шин биш.
Царцаха мет дарад ирсн
Монъгъл, манъгъдсин мöртä цергсиг
Мана теегс зальгдж тоньллгъла
Манъгъс Мамайин хар цусн
Минъгън, минъгън äмтнä цусна
Минь сӳл цусньболлус.
Гитлерин омгшдг орденä рыцармудин
«Гаха хонъшаринь» шаптрулла бидн
Бахтдг Фридрихиннь алдр тиирцг,
Берлин балгъснанннь алтн тӳлкӳрнь
Бидн музейсдäн батар хадгълаталм.
Ӳклнь иргсн ӳмкä хулгън
Ӳнтä миисин сӳл зуудг.
Ӳлгӳрт худл йир уга,

Үнән эн Наполеонд үзүллә:
Нарт делкә мини гиджәсн
Нер туургсн түүнә церг
Налагсн теегиг кирсәр хучдж,
Неманиг хәрү эс гатллу?
Арвн нәәмдгч джил, одахн,
Алдр Кайзер Вильгельм дәәчнь
Әмән авч әрә зуллус.
Алдр мана диилврс тоолхнь
Арвн хургън күртш уга.
Тууджмедшго тонъкун фүрер
Тер тоотиг төрүц мартдж,
Бокур биийәрн богд кедж,
Белдк утхарн селм кедж.
Болв, улан хоолан
Сунтлнь хәәкрв чигн,
Хоосн цеедҗән кенъкрг болтлнь
Хойр гардджагъад гүвдв чигн,
Селгнгәрн газр сәвәд,
Сальк өрәд гүүсн биинь,
Толгъа деерчн ирчксн
Тууджин күнд гар
Төрүц зогсадж чадшгоч!
Цагтан цальгънснь
Цагнь ирхлә гульгъдмн.
Зүүгсн ик седклчнь
Зута биийәрчн гаргъхвдн.
Ирсн хаалгъичнь илм таслхвдн,
Һәрх хаалгъчнь хааджбөглхвдн.
Эджгорулгсн газрмудчнь элкичнь йүүлхвдн,
Хагсагсн газрмудчнь хавсичнь күүлхвдн,
Ховдг седкличнь элсәр ханъгъахвдн,
Хоосн цееджичнь хоргълджар цутхквдн,
Хар цусарчн газран услхвдн,
Хамг әмтнәнь өшәгъән авхвдн.
Андргсн хамг йовдличнь
Амндчнь хәрү зуулгъхвдн.
Үзәд угагъичнь үзүлхвдн,
Үзсн хамгичнь атхулхвдн.
Цуг зовагсн әмтнәнчнь
Цусн, нүлмсн, гашуд
Цәәлзүлдж чивәх биди.
Келсндән күрх күчн бәәнә,

Кесӓн күцӓдг дамшлт бӓӓнӓ.
Хуучан хатхсн — урн,
Хөөткӓн сансн — цецн.
Хөрн дөрвн джилд
Хара суусн угавдн.
Ховдг хортд хаджуд,
Хоша, ааль бӓӓхинь,
Мухадсн үмкӓ шүдӓн
Манур бүлүддж бӓӓхинь
Эс мартсн төлӓдӓн
Эврӓ бийӓсн ӓрвлджӓгъӓд,
Эркӓ доран дарджагъад,
Бүсӓн татдж бүслджӓгъӓд,
Бӓӓсӓн цугтнь өгчӓгъӓд,
Босхад авсн заводмудт:
Болдин сӓӓгъӓр цутхад кегсн
Бат, бат танкс бӓӓнӓ:
Тенъгс, далас заагъад оддг
Төмр шивӓ кермс бӓӓнӓ;
Тенъгр лавлдж хучдж бүркм
«Түргн», «харцх», «гӓрднр», бӓӓнӓ;
Газр лукшулдж догдлм күчтӓ
Гольгър ик товс дала;
Мөндр мет сум асхадг
Миномет, пулемет, автоматс бӓӓнӓ;
Ховцглдж ирсн хорт дарх
Халуч зөрмг баатрмуд дала;
Өгтмндж ирсн «гиичнр» тогтнулх,
Омг чигн манд олдх;
Махсдж ирсн хорт зальгх,
Мана газр йирин бӓӓх.
Келсн хамгиг урдаснь
Күчлдж, гүджрдж белдүлгсн,
Келх үгдӓн хатуч,
Келсн үгдӓн бат,
Кех үүлдӓн базг,
Кезӓч манигъӓн көтлдг,
Күчтӓ коммуна парть
Өндр өдр теднӓн
Эврӓн бийнь залдж,
Эрүгъинь хортнд үзүлх,
Эрк өдр белдджӓнӓ.
Социализмин өргсн сүрӓлӓ негдгсн

Советск ӓмтнӓ ид — чидлиг
Арнйцирин ахр ухагъар биш
Арифметикин дӧрви ӱӱлдврӓр чиги
Тоолдж болш уга юмн.
Ард, ардасн гарад бӓӓдг
Агъу ик уурхн энти!
Чилшго ик ид — чидлтн
Чиидмн — эрдиин булг тертн.
Эн тоотин элдв кӱчинь
Ӧнъгрсн джил ӱздж авбч.
Ӧдгӓ эн ӧшӓнӓ джил
Ӧмнкӓсн ӱлӱ, урдкасн кӱчтӓ,
Хаалгъдан харгъсинь хамад одх
Хӱ — галв ӱзхӓр белд.
Хойр таласчнь хомнад цокхла,
Хамагъарн усн орхан мед.
Усар цутхгдсн зурмн мет
Цусар бӧӧлдждж зогсхичн ӱзхв.

VI.

Мана тӧрскнь дӓн
Мӧнък джиргълин эркн,
Минъгън джилӓ хортнд
Мартгдш уга сӧргмдж.
Манъгъсин эклсн дӓн,
Маш диилврӓр чилх,
Мана ахнр, дӱӱнр
Менд байрта ирцхӓх,
Тӱрӱ, зӱдӱгъин тохм
Тӧрӱц хог тасрх,
Теегм малар дӱӱрх,
Тенъгсм загъсар буслх,
Тер цагт цугъар
Таралнъгин джиргълӓр дӱрклх.

Эрдм, сургъуль, культур
Эргӓсн гарч делгрх,
Элдв эрдмт, билгтнр
Элвдж энъндж гарх.
Уй — уйдӓн харсгдн ирсн,

Ӱўлин зӧвäр батргдсн,
Ӱгин сääнäр чимлгдсн
Ӱнн сääхн Тӧрскм
Ӱкл уга мӧнъкрдж,
Ӱргäн уга тогтндж,
Ӧмнкäсн ўлў ӧнрддж,
Урдкасн икäр ӧргдждж,
Ӱрглджд нер туурх.
Намшргсн нарн мандлх,
Намчрдж газрм цецгрх,
Гегäн завсрт торлдж,
Геглздж торгъас джиргъх.
Хääртä Тӧрскнäм тӧр
Хад мет батрх,
Баатр äмтм цугъар
Бахта джиргълäр дўрклх.

1942 джил.

Эрнджäнä Константин

ÄМД НАРН

Газр лугшулдж кӳрджнънӳлäд,
Гал бадгъллдж цäклв,
Октябрин галврсн салькн
Омглдж öсвкäд хурлгъв.

Будта харнъгъуг äрäд,
Бадрдж хӳвсхл эгзнънв,
Бӳтӳ хар ӳӳлиг
Бутар бутхачдж самчв.

Сӳртä Октябрь шуукрад,
Садргуд болгънд кӳрв,
Сарул öр дурдад,
Сенр айсар дуулв:

— Харалин даджгт öсгсн
Хамг äмтн босцхатн,
Хордсн мана ухан бусллдж
Хääрлт уга дääнд белнвдн...

Харнъгъутргсн äрäсäн сö
Хара тасрдж кööгдв,
Äмд нарн болад,
Алдр Ленин мендлв.

Цагин цевиг тасчад,
Цогта нилчäн делгрӳлв,
Цуг келн äмтнä
Царцсн цусинь халулв.

— «Ахир — дӳӳнр хальмгудан»
Алдр Ленин дуудла,
Арнзлан тохдж мордад,
Алвтан харсти гилä.

Хääртä Ленинä дуудвр
Хальмгтм дживр ургъала,
Харалта зовлнъгаснь гетлгдж,
Хальмг Танъгъч бӳрдлä.

Эндрин бийднь Ленин
Элвг теегäрм йовата,
Эркн — сäкӳл кедж,
Энъкрлдж хальмгм дахата.

Дурдсн коммунизмин бернд
Домбринь кöгинь джинънӳлий,
Диилвринь айсар кӳнькнӳлдж,
Данъгин Ленинäн дуулий.

Кӳмнä äмд нарн
Кӳчтä Ленинä нерн,
Кӳндтä äрӳн герäснь
Кӳцлин мöнък ӳнн!..

1957 лж.

ТАРАЛНЪ

Цал буурл сахлта
Цагъан аав öвгн,
Цаас умшджах метäр,
Цäälгъäд келдг билä.

— Дала кӳмн тергӳтнлä
Дä öсгхм биш, —
Дäврдж кӳмни седкл,
Дегд гундахмн биш.

Буст шӳрӳгъäр цунцхдж,
Биян зовахм биш,
Бийäсн чидл татуг
Буладж дäälхм биш.

Эн йовх цогцдан
Эрдм—сургъульд белд.
Ээдж—аавин зööр
Элдв суврга делд.

Хар санагъар йовхла,
Харалта «тамд» ундмн,
Худл, хулха ӱӱлдхлä,
Хööт тöрлдäн зовдмн.

Тачал, ӱлӱ ӱзлго
Танъсг сäн йовхла,
Таалвр сääхн джиргълтä
«Таралнъгд» тöрдмн гилä...

Аавин келсн «таралнъ»
Альд бääдг болхв,
Äмд йовх наснд
Аштнь ӱзгдхм болхв?

Данъгин энӱг санад,
Делкä кесг кедлäв,
Дöчн нас кӱцäд
Дурдсн таралнъгинь олув.

* * *

Газр дор, холд
Гäнъг декзн голд,
Ширгäмр шилäр голлад,
Шахад мрамрар шатлдж

Шур, сувсн, танар
Шатр эрä силӱлдж,
Шар нарни толяр
Шамдль шӱкр делддж.

Терм болгън тегшрнä
Тенъгр мет дошинä,
Тенъгсин дольган болад,
Толь болгън долвкна.

Хаджу болгън солнъгътрна.
Хäлäхнь нӯдн хальвтрна
Нарн—сар болад,
Намчта парчар мелмлзнä

Урни сääг олдж,
Ухагъинь меддж тесхдж,
Утьлта болтха гидж,
Уулин чолугъар цутхдж.

Харнъгъу уга—сарул,
Халун уга—серӯн,
Киитн уга—дулан,
Чиг уга—чилгр.

Ӧвдг тӧрӯн чинäхш,
Ӧргäд авад гарна,
Ӧскä ӧргхиг кӯлäхш,
Ӧвклзäд ӧӧдäн гаргъна.

Санамр тääльрдг ӯӯдтä,
Салькн хурдн гӯӯдлтä,
Суксрлт уга долан
Суухд амр машитä.

Минн мӧрäдсн «таралнъ»
Мӧнък ӯрни зӧӧр,
Москва дорак бääшнъ
Мандлсн сääхн метро.

Нурсн эрг болгънинь
Нургъарн тулдж батлгсн,
Налагъад делвсн усинь
Нухмр цемнтäр цутхсн.

Кинäд, чинäд кӯцäгсн
Кӧлсäн кесг асхсн,
Кӧдлмшч урн ахнртан
Келäрн бумб босхнав.

1957 дж.

Көктән Элдә.

ҮҮРИН ТУСК САНЛ

Партизан Адучин Бадмд.

Багцин олн
    ургъц өсәд,
Балгъсн дунд
    сәәхн көкрдж,
Дорас өссн
    багъчуд хурад,
Дууллдад үнд
    шууглдад ирдж.

Давсн хөрн
    джилд кевтә,
Дүүнрүрн би
    паркур прүв,
Давсн хөрн
    джил кевтә,
Дүүләгъән Бадмчн
    эс харгъв.

* * *

Мана сургъулин гер
Манурдж ганцар үзгдлә,
Элстин эрг деер
Эн сәәхн дүнъгәлә.

Нег хаврин асхар
Наартха маниг гилә,
Шин балгъсан ясхар
Шиидвр гаргъсиг келлә.

Кöктäн Элдä.

УУРИН ТУСК САНЛ

Партизан Адучин Балмл.

Багцин олн
  ургъц öсäд,
Балгъсн дунд
  сääхн кöкрдж,
Дорас öссн
  багъчуд хурад,
Дууллдад ÿнд
  шууглдад ирдж.

Давсн хöрн
  джилд кевтä,
Дÿÿнрÿрн би
  паркур ирÿв,
Давсн хöрн
  джил кевтä,
Дÿÿлäгьäн Бадмчн
  эс харгъв.

* * *

Мана сургъулин гер
Манурдж ганцар ÿзгдлä,
Элстин эрг деер
Эн сääхн дÿнъгäлä.

Нег хаврин асхар
Наартха маниг гилä,
Шин балгъсан ясхар
Шиидвр гаргъсиг келлä.

Алцаин Бадм

Бадм тер хургт
Бас орлцхар ирлä,
Күцäх мана кергт
Коммунист эн дөңъплä.

Багъчуд цургъар паркт
Бичкн ургъц суулгъв,
Тер паркин иргд
Тергнäс модд буулгъв.

Сääнäр көдлтн гидж,
Селвгäн Бадм өгв,
Эн тоотиг гарддж
Эвинь бас хääв.

Ода эн парк
Ончта кевäр көкрдж.
Хäлäхлä, эн зург.
Хääхлä, үүрнр ирдж.

Зуг олн дунд
Зäрм үүрнр үзгдхш.
Үнүнд, ман хоорнд,
Үр Бадм медгдхш.

Öнъгрсн хöрн
    джил кевтä,
Харгъхан Бадм
    манла уурч!
Öнъгрсн хöрн
    джил кевтä,
Холджад Бадм
    манас оч!

Кесг джилин эргцд
Кöдлäд манла йовлач,
Ӳӱрнртäн билгäн хурилхл
Унтä гельвгäн öглäч.

Кедӯ багьчуд шӯлгäн
Кипäн чамар хäлäлгълä,
Урдк, öмнк хаалгъан
«Улн тугар» заалгъла.

Ӱзгдхшч,
    Бадм,
Ода,
    ӱӱрнртäн.
Ӱзгдхшч,
    Бадм,
Ода,
    дӱӱнртäн.
Öнъгрсн
    цагт
Öнъгäх
    хату,
Холджсн
    иньгт
Харгъх
    хату.

Тигв, чи
Теркä мана зӱркнд,
Болв, чи
Балгъсна гол дунд!

Давсн
　　цаг
　　холджлг
　　кевтä,
Öнъгрсн
　　иньг
　　унтдг
　　кевтä.
Чи, Бадм, ÿнäртäн
Чик седклäр ноолдлач,
Энъкр эврä ÿÿрнртäн
Элстд бумблв белдлäч!

Энÿгÿр ÿÿрнрнь
　　ирдж зогсна,
Энъкр иньгинь
　　зÿркнь хорсна.
Давсн цаг
　　нанд сангдв,
Дурнас ÿкл
　　хордж даагдв.
Ÿÿмдж зÿркäрм
　　цусм гÿÿв,
Ÿÿрим туск
　　санлим сниlв.

* * *

Би дääнä
　　галур зöрхдäн
Бадм чамла
　　мендлäд гарлав,
Теегин ÿрнä
　　итквр зÿркндäн
Тиикд шахад
　　партьур ирлäв.

Дääнä гал утанд
Дöрä зäрмдäн сугърла,
Чагчмта, эргтä саамд
Чини селвг сургъла:

Ÿр, öнъгтäгъäн йов,
Ÿлгÿрин сääнд дас!
Тöрскнäнь тöлä йов,
Теркä хортнур бос!

Кӱндтä Ленин
  динлврт
    хаалгъ заах,
Коммуна парть
    манд
    нари болх!

Игдж келсинь санчкад
Итклтä ӱӱрäн хääлäв,
«Äлд йовхв» гичкäд
Äмтнä хортнур зöрлäв.

Дäн чилв,
Динлвр мана болв.
Öвткӱр келв,
Öнъгрси ӱӱриг олв.

Би дäänä
    галас нрäд
Бадм чини
    ööр зоргсув,
Теегин ӱрнä
    нер бäрäд
Тагчг унтсич
    би ӱзӱв.

Öнъгрси хöри
    джил кевтä,
Харгъхан Бадм
    манла уурчч!
Öнъгрси хöри
    джил кевтä,
Холджад Бадм
    манас очч!

Давси
    цаг
    холджтг
    кевтä?!
Öнъгрсн
    иньг
    унтдг
    кевтä?!

* * *

Кӱӱрч хагърдг
миинä цö
Керндж шингäд
ӱсиг босхла,
Буугъин шор,
дäänä утан;
Бомб гииндж
деерäс асхрла.

Хортн äлд
болв чиги
Хääдж ирäд
чамла харгъла,
Ӱнӱгйнь тоолсн
ээдж — аавчнь
Ӱрäн келдж
нӱльмсäн асхла.

Болв, гарсн газрм,
ээнч зöрäд
Босдж хортдудла гар
бäрлддж ноолдла.
Öршäлт уга церг
дахдж ирäд —
Öлчр тоотнь тӱнд
туурч йовла.

Хортна öмн эдн
зовлнъгас äädж
Хойр кöлддж тас
эс уульв.
Теднлä äдл бас
зöрдж босад
Теегäн харсдж Бадмин
отряд гарв.

Кӱӱкн партизан Тамара,
комсомолец Володя,
Кесг наньчн хальмг
ӱрнр туурв.
Деернь нарн болдж
Тöрскнь эднäн таалв,
Диилхднь омг öгч
Парть Кремлäс хäлäв.

Кен ӓмтнӓ тӧлӓ
улан цусан асхад,
Кишгиг газр деер
делгрӱлхӓр ӧмӓрӓн йовла,
Кен ӓмтнлӓ хамдан
ни-негӓр джиргъӓд,
Кӱчлдж мӧнъкинд тенд
манла зерглдж йовла —

Тенд ӓмд джиргьӓд
туурсн нерӓн дуудулна,
Тӧрскнӓнь кишгиг бӓрӓд
коммунизмин шивӓ босхна.
Тедн насне туршт
мел манла бӓӓх!
Тӧрскн — ээдж эдниг
зӱркндӓн шахдж энькрлх!

1957 дж.

ДЖИРГЪЛИН ХААЛГЪАР

Хол Монъгълин Алта
Хомнсн сӓӓхн уулта,
Хальмг гаргъсн нертӓ
Хурц билгин тууджта,

Тер Алтан ӧӧрӓс
Теегӓр бедрӓд гарсн,
Буурл Джанъгърнь бас
Боднъгудан дахулад зӧрсн,

Хасг, манъгъдар дӓврӓд
Хооран хӓлӓгъӓд нӱӱдж,
Кӧгшн Иджлиг гатлад
Кӧвӓгъӓснь авн бyудж,

Гурвн зун даву
Гашута джилмӱд ӱзлӓ,
Чилдж эдлвр — аху
Чидлинь хӓрӱлдж зовала.

Зуг, дөчи
    джил хооран
Заляр падрдж
    булг хагърв,
Джанъгърин орн
    СССР деерäн
Джиргъл батрдж
    нарн гарв.

Гарсн нарна
        ээврт эн
Гашута кезäньк
    Хальмг кўрв.
Джиргълтä дөчнä
    байрта өөн
Джинънсн мөньк
    айстнь орв.

Туурсн эн джилмўдтäн
Төрскнтäгъäн хамдан ирсн,
Тавн зуута Джанъгъртан
Төвкнхäн меддж зурсн,

Джиргълтä Хальмг чамд,
Джанъгър, Хонъгър танд,
Орчлнъгин нарн Лениид,
Омгта Коммуна партьд

Туудж ан äрўн седклäрн
Талвдж би нерäдўв,
Бичäчин урн келäрн
Баатр тоотан дуулув.

Орчлнъ делкäн угатä, кöдлмшч хойр
Онц баячудт даджргддж йовсн цагт гарсн,
Олн äмтнь хäлäц,
Олдх, бўтх байрта джиргълин экн,
Ўнтä ўрд —
Нертä Ленинтä хамдан бäрäд,
Алтн хаалгъ делкäд заадж өгв,
Алтн делкäн угатьнр терўгäрнь йовв.
Коммуна партиг эдн
Кўмнь ухань гол кегъäд,

Кӧдлмич, угатнрин одн
Бийснь шишлнъ боллдад.
Баячудин йоснур тегäд зӧрв.

Октябрин гал асад,
Очн делкäд ӱзгдсн цагт,
Ока хальмг командарм
Орс баатр Буденнä мӧрн цергт,
Савр баатрин ӧнъг гарад
Санл, Хонъгър, Джанъгърта мордсн болад,
Врангель, Деникиниг болн
Польша паниг чавчад,
Ленин багшин делгрӱлдж йовсн
Коммунизмин тӱрӱн баатрмудта,
Клим — туурсн шахтёр,
Кубанä муджг Кочубейта,
Сергей, Серго кӱдр,
Сӱрäрн ääлгъм Чапайта
Нань бас олн
Нертä ик баатрмудта,
Эн зӧрдж урадад,
Энъкр ӱӱрмӱдäн дахулв.
Хальмг чиги мордад
Хасг, маньгъд, орсиг дахад,
Хаана йосиг хамхлад,
Байна йосиг балвлад,
Хортуд тесдж поолдшго
Тӧмр шивä социализм босхдж
Тегäд баячудин ордуд дунд дӱнъгäлгъв.

Орчлнъгд герл болад,
Олн угатьнрт нар ӱзӱлäд,
Ончта кӧдлмш кегъäд,
Ӧврмджтä тосхвр босхад,
Тавн джилмӱдин зураг
Тескл уга кӱцäгъäд,
Джиргъл дотр джиргъäд,
Байр дотр байрлад,
Мел ниргäд тосхачнр бääцхäв.
Хальмг ӧмäрä Джанъгъртан дуулсн
Хӱв ик джиргълäн бас ӱзäд,
Хонъгърин ӱлгӱр кӧвӱднь авсн

Зуг, дӧчи
джил хоорап
Заляр падрдж
булг хагърв,
Джанъгърин ори
СССР деерӓн
Джиргъл батрдж
нарн гарв.

Гарсн нарна
ээврт эн
Гашута кезӓньк
Хальмг кӱрв.
Джиргълтӓ дӧчнӓ
байрта ӧӧн
Джинънсн мӧньк
айстнь орв.

Туурсн эн джилмӱдтӓн
Тӧрскнтӓгъӓн хамдан ирсн,
Тавн зуута Джанъгъртан
Тӧвкнхӓн меддж зурсн,

Джиргълтӓ Хальмг чамд,
Джанъгър, Хонъгър танд,
Орчлнъгин нарн Ленинд,
Омгта Коммуна партьд

Туудждан ӓрӱн седклӓрн
Талвдж би нерӓдӱв,
Бичӓчин урн келӓрн
Баатр тоотан дуулув.

Орчлнъ делкӓн угатӓ, кӧдлмшч хойр
Онц баячудт даджргддж йовсн цагт гарсн,
Олн ӓмтнь хӓлӓц,
Олдх, бӱтх байрта джиргълин экн,
Ӱнтӓ ӱрд —
Нертӓ Ленинтӓ хамдан бӓрӓд,
Алтн хаалгъ делкӓд зааддж ӧгв,
Алтн делкӓн угатьнр терӱгӓрнь йовв.
Коммуна партиг эдн
Кӱмнь ухань гол кегъӓд,

Кӧдлмнч, угатнрин одн
Бийснь шишлнъ болдад.
Баячудин йоснур тегӓд зӧрв.

Октябрин гал асад,
Очн делкӓд ӱзгдсн цагт,
Ока хальмг командарм
Орс баатр Буденнӓ мӧрн цергт,
Савр баатрин ӧнъг гарад
Санл, Хонъгър, Джанъгърта мордсн болад,
Врангель, Деникиниг болн
Польша паниг чавчад,
Ленин багшин делгрӱлдж йовсн
Коммунизмин тӱрӱн баатрмудта,
Клим — туурсн шахтёр,
Кубанӓ муджг Кочубейта,
Сергей, Серго кӱдр,
Сӱрӓрн ӓӓлгъм Чапайта
Нань бас олн
Нертӓ ик баатрмудта,
Эн зӧрдж урадад,
Энъкр ӱӱрмӱдӓн дахулв.
Хальмг чиги мордад
Хасг, маньгъд, орсиг дахад,
Хаана йосиг хамхлад,
Байна йосиг балвлад,
Хортуд тесдж поолдшго
Тӧмр шивӓ социализм босхдж
Тегӓд баячудин ордуд дунд дӱнъгӓлгъв.

Орчлнъгд герл болад,
Олн угатьнрт нар ӱзӱлӓд,
Ончта кӧдлмш кегъӓд,
Ӧврмджтӓ тосхвр босхад,
Тавн джилмӱдин зураг
Тескл уга кӱцӓгъӓд,
Джиргъл дотр джиргъӓд,
Байр дотр байрлад,
Мел ниргӓд тосхачнр бӓӓцхӓв.
Хальмг ӧмӓрӓ Джанъгъртан дуулсн
Хӱв ик джиргълӓн бас ӱзӓд,
Хонъгърин ӱлгӱр кӧвӱднь авсн

Хорта дääснäс энъкр Тöрскäн харсхар,
Нарн гарх,
Нарн суух ӱзгӱд хäлäгъäд
Хурад цугъар гарв.
Гарад суусн эднä
Гал машин — паровоз
Ардан утагъан ӱлдäгъäд
Арнзлин хурдар одв.

Энд — тендäн хäлäхнь
Энъкр Тöрскнь дӱнъгäв,
Öдр — сöогъäр гӱӱлгхнь
Öмннь, öмннь ӱзгдцхäв.

Альчуран хавтхасн гаргъад
Авад кöвӱд даӣлцхав,
Нутг, танъгъч, республикс
Ниргäд мел бääцхäв.

Зöвäр удан гӱӱлгчкäд
Зööр икинь медцхäв,
Кӱчтä эн Тöрскäн
Кöвӱд келдж йовцхав.

«Тöрскн мана сääхн
Тенъкäн уга ик.
Тöмр меджäнь бат
Туурсн ӱрд харулта».

Игдж келсн кöвӱд
Инäлддж шууглдад йовв,
Кесг минъгън дуунаг
Кемджäлдж болзад кӱрв.

Эргӱлнъдäн Тöрскнь миджäгъäр
Эмкäлдäд товнр яралдна,
Хар тенъгс, Балтикар
Хääкрлддж крейсернр ööмлднä.

Иим чидлтä цергиг
Итклтä баатр кöтлнä,
Хортна дäврх зöргиг
Хäрӱлдж öмнäснь сöрнä.

...Кӱцсн тöриг гардад,
Кех, кӱцäхиг заагъад,

Мана Коммуна партъ
Мөнъкрх джиргълиг илткäд.
Олиг цааранднь сургъад,
Күмнь орчлнъгд медүлдж
Күндтä төрскäн туурана.

Энъкр Төрскäн ода
Элдү кевäр джиргъхлä,
Хальмгин өвгд дуучир,
Хурц одагъни бичäчир,
Хурдж күр кегъäд
Халун йөрäлäн тäвнä:
«Юн гидг ортавт гихлä,
Таадж өмнäснь келсн
Тави зуута Джанъгърнäгъäр:
— Үкл уга мөнькин орта,
Үрглджд хөрн тави насни дүрäр бääдг,
Даарх киити угагъар,
Халх халун угагъар,
Сер — сер гисн салькта,
Бүр — бүр гисн хурта,
Мөнъкинд шаргь нарн
Мел деерäснь эс хөөгъсн,
Коммунистическ орн гинä.

Алтн эн бумбин орна
Арвн тави республикст гихлä гинä,
Джир гар минъгън дуунад миджäгъäн татсн
Джил, сара газрт äрä багтмар
Джиргъдж бүүрлнä гинä.

Өл манъхн цагъан уулднь
Өндртäн сääхн өнъг өгäд,
Шаргъ нарнь көл дор
Сүүдр өгч серү татад бääнä гинä.
Оргн сääхн кесг гол, тенъгс, далань
Өрү — сөрү хойр урсхлта,
Өнр Москва бääшнъгнь
Өнъгтä сувснь герл гарад бääнä гинä»— гидж
Байр дотр байрлад,
Джиргъл дотр джиргъäд,
Джанъгърин орнагъар ода
Коммунизм тосхдж босад
Күчлдж көдлäд бääцхäнä.

1957 лж.

КУНДТӒ СОВЕТИН ЙОСН

Ӓмтнӓ джиргъл хӓӓдж
Алтн шивӓ босхсн,
Ӓрӓсӓн орнд батрулдж
Ачта сургъуль туураси,

Кӧдлмшч классин
    алдр отряд
Коммуна парть
    баячудла поолдсн,
Кӱ цокад
    тинкд кӧӧгъӓд,
Кӱндтӓ Советин
    йоснур делсн,
Арвн доладгч
    джил билӓ,
Алдр Союз
    дакад болла.

Кезӓнӓ гутадж дамндг
Кӱӱрг Ӓрӓсӓ
    ода уга!
Кӧдӓ эргӓд нӱӱдг
Кӱӱнӓчлдг хальмг
    ода уга!
Цӧ тӧмрӓр цутхсн
Цергнь белн
    — хортдур,

Цӓкллгънӓс хурдар гӱӱсн
Цуснь негн
    — джиргълӱр,
Ӱрд энд ӧсдж
Ӱнн седклӓр кӧдлдг,
Ӱӱлдвр икӓр гаргъдж
Ӱзӱлӓд олнд бӓрӱлдг,
Бӓӓнӓ эндр манд
Билг, эрдмиг сурсн
Байрта Советин кӱн!
Бӓӓнӓ эндр манд
Баатрин чидлӓр бӱрдсн

Батта Советин йосн!
Батта йос бәрдж,
Байрта джиргъәд орлцдж,
Хальмгм чигн әдл
Хаалгъин чикд орв!
Хурц Советин медл
Хамдан социализмд күрв.

* * *

Джирлгъәнь джиргъллә урлдсн
Нарта өдр сәәхн.
Джиргъәд ода суусн
Нутг — нургън сәәхн.

Джиргълләр дөч күрсн
Нертә Октябрь сәәхн.
Джиргъәд, байрлад нрсн
Ноябрь дүмбр сәәхн.

Сәәхн тоотнм нарн —
Советин мана орн!
Сәәхн тоотин нарн —
Сарул Ленинә нерн!

Инджин Лидж

ГАРСН ГАЗРМ

Өндр дериь гархнь
геглзсн сальки экрнә,
Өмнән болгъадж хәләхнь
гарсн газрм эрәтрнә,—
Цегәхн нарни герләр
цутхата болдж медгднә,
Цомкасн эвтәкн гермүдиь
цугтан күләлдсн болна.
Өлгәтә бичкнәсм авн
өскдж босхсн газрм
Өнъгрсн багъин өдрмүдим
өмнм нанд үзүлнә.
Мендвч, энъкр газрм,
үрнчнь чамдан ирүв.
Мендвч, эн гермүд,—
уйн багъин киләсн.
Кесгәрә эс ирсндм,
энъкрмүд, бичә өөлит,
Кезәд чигн таднан
эс мартхд иткит...
Кезәнък өндр довнъгуд
цухлдсн атисн дүртә,—
Кесг олн өвксинм
цокцс теднд дүрәтә.
Кевслсн ногъата саласнь
сәәхн канъкисн агъарта,
Киитн уста булгуднь
саак кевәрн буслата.
Хотхр салас хоорндиь
кесгт йовгъар йовлав,

Хöд тугъ.лин ард
        кесг дуд дуу.лав.
Кесг хаврин туршарт
        теегин салькн.ла ӱгц.лäв.
Кецсäр нääх.лдг цецгӱдинь
        таа.лдж гääхдг би.лäв.
    Одта саул сööднь
        домбр темцдж цуг.лрдг.
Омгта багъчудин дууднь
        дӱмбр джиргъ.л дурддг.
Айта дуудичнь сонъсхар
        Äдгъдж чамдан ирӱв,
А.льков, дуу.лий, ииьгӱд,
        асхргси дуудан öргий:
Э.лвг Тöрскм намаг
Эндäс ави öргджа.лä.
Э.лдв байрта айсмудм
Энд эк.лдж ӱӱд.лä.

1957 джил.

ЭЛСТ ТОСХАЧНРТ

Öндрин цаад биййäснь
Öдр тиньгр эклнä,
Öрӱни дуугъан öмнäснь
Öргдж Элст гекнä.
Дӱӱвр чиирг улс
Дöрлдн бääдж кöдлнä,—
Седсäн кӱцäдг эднä
Сутцнь дӱӱрнъ кӱчтä.
Кеерсн эвтäкн гермӱд
Кецсäр зергл.дж бослдна,—
Зӱткдж кöдлдг тосхачнрин
Зӱркд дӱӱрнъ байрта.
Энъкр балгъсан хальмгуд
Эврäн босхдж байслдна,
Элстин тосхачнрин тускар
Элдв дууднь айслдна.

1957 джил.

ЭЛЬБРУС

Эльбрус саак кеварн
Ээврт таварлдж кевтнäч,
Эргмк уулсасн öвäрц
Эврäннь ончта темдгтäч:—
Цеврхн таральнъд нöörссн
Цавдата сääхлäн öнътäч,
Цагъан торгън кöнджлäрн
Цокцан хучсн дӱртäч.
Хумхл бор ӱӱлд
Хутхлддж ööгӱрчнь кööлднä,—
Кöнджлинчнь кöвäгъäс шӱӱрäд
Кöндäдж серӱлхäр ядлдна.
Экрдж шуукрсн сальки
Эргдж чамаг ӱмснä,
Элдв дуута самолет
Элкн деегäрчнь джиснä,—
Улан одта харцх
Кöдä чичрӱлдж донъгъдна,
Унтсн сääхлä — Эльбрус
Кöндрдж äмдрсн болна.

1957 джил.

ШИН УРГЪЦ

Дорд ӱзгäс алтрад,
Дӱмбр öрӱн эклнä,
Ööврмджтä öргн теегм
Öмнм джириджд эрäтрнä.
Шавшсн шин ургъц
Шуугдж седкл байсана,
Шинкн тöрсн ӱрншнъ
Ургъц дахсн байр
Уктдж олиг аксулна,
Алтнас ӱнтä зööр
Амулнъ делдж байрлулна,
Маш элвг колхозмуд
Манъгъс чидлäн илткнä,
Машид, кöлгд, äмтд
Мöн кевтäн гӱджрлднä.
Багъчудин зӱркдäс асхрсн

Бахмджта дун сонъсгдна,
Бахмджта дун сонъсгдна
Кергтäн шӳлтсн äмтнä
Кӳчинь холвдж öргнä.
Öглгъч ээдж газрм
Öнр ургъц гаргъджл,
Цевр седклäрн шундж
Цугтнь хурадж джиргъийл...
Ӳнтä ацата машнд
Ӳкс-адгъдж кööлднä,
Агъу элвг тогсар
Алтрсн уулс öслднä.
Кедӳ гуйр гархнь
Келдж, тоолдж болшго,—
Кедӳ гардг болвчн
Кевтäн мана кишг.
Терӳг ургъасн улснь
Тенъкäн уга байрта,
Теднä дӳӳвр нерднь
Тöрскн орндан ачта

1956 джил.

Сян — Белгин Хаср

ТӦРСКН ТЕГ

Джир-джир джирлгънд
Джигтӓ баран ӱзгдхш.
Джинънсн ганъ халунд
Дживртӓ шовуд нисхш.

Темӓд сальк хавлсн
Тенъгр хӓлӓгъӓд ӧрнӓ.
Теегӓр мӧртӓ кӱн
Тенд ганцарн хатрна.

Хотхр кӧмрӓд орна,
Толгъа деер гарна.
Хорджнъ нуурт бууна,
Тохм-делтрӓн сӓвнӓ.

Олнъ-татуран чанъгъана,
Ормасн мордад гарна.
Ӧвкӓдж хатрна, ӱрвнӓ,
Ӧдртӓн газр барна.

II.

Буурин тачкнсн аран,
Экндм гииндж хадна.
Бухин цацсн шора,
Ӧӧрм бӱргдж цацгдна.

Тотхн тусдж уульна,
Ботхан геесн инъгн,
Бат иштӓ домбр
Тотх туст буульна.

Ӧнъ-зүснчнь үзгднә,
Ӧцклдүр болдж медгднә.
Тенъгс дала гатлнав,
Тег, чамадан адгънав.

Ӧрин тунъсн манъгъар
Ӧргәд дуулхд хавта.
Ӧлзәтә ӧнр теегән
Ӧкәрли таалхд тавта!

III.

Манурад нур гилвкнә,
Малмуд кецднь идглнә.
Мана тег байрта,
Машин, трактор күлгтә.

Шуура шавшад нәәхлнә,
Шуугад шовун ӧӧмнә.
Тенд, теегәр деләд
Тӧмр шовун ниснә.

Энъкр дуугъан дуулнав,
Эндрк теегән буульнав.
Дуул, ӧргн теегм!
Дүмбр үрдм ӧсхм!

Эндр ӧцклдүрәс сәәхн,
Элвг туудж туурхм.
Ӧнъгрсн кезәнъкән санич,
Ӧлзәтә Тӧрскндән ханич!

Элст, 1957 джил.

МӦНЪК ДУРН

Хахлина Тамарин герас

Хоюрн энъкр билә,
Хойраннь насн цацу.
Нарн—негнә нернь,
Наадкинь нерн—Эрдни.

Нарн Эрдни хойр
Нанд эдн энъкр.
Угън ўрнлäм ньг
Угта насндан булг.

Ќоркн кўўкм эрк,
Ќовўнäс ўрäн сольхäв.
Кўргн ўўндм берк,
Кўўнд седклäн огхäв.

Эдн гурвулн наадла,
Энъкр ўўрмўд болдм.
Хамдан сургъуль дасла,
Хаврин дуугъан хувадм.

* * *

Тамара кўўкн алдрла,
Танъгъчин зўркн öвдлä.
Эрдни Нарн хойр
Эндр нанла харгъла.

Эрдни нег кöлтä,
Энинь кенд кергтä.
Нарн öрäсн гарта,
Нанд хоюрн сўртä.

Басл сääхн эдн,
Бахта тууджин садн.
Эдн балгъснд ирнä,
Энъкр Тамара сернä.

Тедн Тамариг сурхш,
Темдгтä ўзгднä—сананъ.
Меклдж нўдн чадхш,
Медгднä, дурна ухань.

* * *

Хоюрн энъкр йовата,
Хойраннь зўркн холвата.
Эднä ухань негн,
Элвг дурнь öргн.

Мöнък джиргълин, тöвклнлтин,
Мöнт дурни тöлä,

Тоомсрта гаран хоюрн
Толгъа деерӓн өргнӓ.

Хамдан эднлӓ ӓмдрӓд,
Хальмг кӱӱкн серпӓ.
Газр дорас цумлад
Гаран бас өргнӓ.

Мөнък дурн бат,
Мөсклӱн седклд хад!
Ӱргдж олн кӱчтӓ
Ӱнтӓ сӓӓхн кӱцлтӓ.

Элст, 1957 джил.

НАРН, МЕНД!

Санамр теегм инӓнӓ,
Салькн уга төрӱн.
Элдӱ сӓӓхн ончта
Эндрин манурсн өрӱн.

Элст өрин манъгъарт,
Элвг теегтӓн налана.
Олн туган делскдж,
Омгта деврнь улана.

Деер ӱӱлнд самолет
Делӓд, дуулад ковнӓ.
Дор олн ход
Доргшлад иддж йовна.

Октябрин байрта оон
Омг манд огнӓ.
Заводин өндр труба,
Залагъан ясдж догнӓ.

Теднӓ нег хаджуд,
Тенд хол, ууджмд —
Көркн герин орад
Көндлнъ дарцг сӓрвкнӓ.

Эн урлюкн гертӓн
Эмгн босдж бахтна.

Бичкн дӧнтә кӧвүн
Билдж ӧӧниг уктна.

* * *

Ӧргн теегм, байрл,
Ӧнр олн бахт!
Элвг кишг манд,
Энъкр нарн, менд!

Элст, 1957 джил.

Аксен Сусеев

БАДМ ӧВГНӓ ГИИЧ

Хӧрдгч джил. Ўвл.
Хальмг теегт шуургън
Ам хамрар цокад,
Ӓмсхл «базгъад» уурлна,
Сӧвӓ хавсиг сиичнӓ,
Сӧӧнь ӧрӓлднь гӱднӓ,
Ӧсклнъ хальмг теегиг
Ўвлӓр дархар седджӓнӓ.

Чон холд уульна,
Чӧткр ӱӱднд тавшна.
Ишкӓ гериг салькн
Игӓрӓн-тигӓрӓн тӱлкнӓ.
Гунджн-ганцхнан алчксн,
Гулмтан хучлдж суусн
Ӧвгн Бадм бурхндан
Ӧвдглдж суугъад мӧргнӓ.

— «Багш Ленинӓ» дуудлгънд
Багъчуд эс мордлу?
Баячудиг дарх ноолданд
Баатрмуд эс гарлу?
Будента йовсн залусин
Буйн-кишгнь ӧстхӓ.
Олндан туслдж иртхӓ.
Ом, маань падмехум!»
Ӧвгн Бадм, хӓлӓхд,
Ӧӧлсн бӓӓдлтӓ болна.

Өмнк хөөткән тоолдж,
Өр цәәтл сууна.
Ганцхн үрнь цергт
Газрин холд йовна.
Зәнъг-зә угагъар
Зовлнъ чееджднь төрүлнә.

Шуургън өрлә токтив.
Шуурха үүлд салврлдв.
«Үүлн» цаагъас шагъадж
Улан нарн мандлв.
Халун нарна ээвр
Хавр өөрдсиг медүлнә.
Хальмг герин өркәс
Хәәлсн цасн дуслна.

Бадм газа гарна,
Булнъ-салас харвна,
Мөргнә зо деегүр
Мөсн гилвкдж үзгднә...
Әәдрхн талас тенъгрт
Әәлтә ә күнъкннә.
Цевр агъарин гүүнднь
«Царцаха»ниссиь үзгднә.

Бадм альхан чикндв,
Бадм нүдән гердв.
Нүд чирмх хоорнд
Нисдж самолет өөрдв.
Мөргн деерк мөсәр
Мөлксн болад одв.
Хотнд зогсен самолетас
Хойр күн гарв.

Баахн теглг нургъта,
Хурц хәләцтә залу
Бадмин гариг авад,
Халунар атхад мендлв.
— «Киров — мини нерн,
Кенә — кенвт, та?»
— Батын Бадмв, би,
Байрлдж бәәнәв танд!»

Киров тöгäлнъгдäн хäлäв
Кирцдж уха гӯӯлгв.
Хотна öвгд, залус
Хурдж, цуглрдж ирв.
Кӯндтä гиичинь медäд,
Кӯн болгън селвäд,
Хööнä таргънаснь шӯӯгъäд
Хот кедж белдлдв.

Бадмин герäр дӯӯрäд
Багъ кöгшин уга,
Итклтä гиичд ханад,
Ик байр кецхäв.
Хääртä гиич ирснд
Хääрлх юмн уга.
Боорцг, мах, тосан
Бӯӯр болгънас зööцхäв.

Хальмгин у сеткл
Ханад Киров байрлв.
Дотран санси сеткл
Дурта иньгӯдтäн келв:
— «Деникинä церг чилджäнä
Дäн тöгäлнъгд тöгсджäнä.
Олн äмтнä джиргълтн
Ода ирдж кӯцджäнä».

Бадм босад Кировиг
Байрлдж теврäд ӯмсв.
Киров генткн Бадмиг,
Кӯзӯгъинь теврäд таалв.
Байр чееджäр дӯӯрв
Байрин нӯльмсн асхрв.
Бадмд торгън хадгиг
Байрлдж Киров öгв.

Киров ӯнтä гиич...
Кöлнь даардг болх...
Булгън, Бадмин эмги,
Бул ööмс белглв.
— «Öдр сö хойрт
Ööрддж танта таньлдвв.
Öнр, цатхлнъгитн ӯздж,
Öрч дотран товчлув.

Хальмг тег Ленинд
Халун дуртагъинь меднäв.
Кӱцл, санан, седклитн
Кургдж Ленинд келнäв».
Хальмгуд дегц келцхäв:
— «Хääртä мана гиич,
Багш Ленин дуудхла,
Бӱкл тег белн!»

Кӱндтä гиич кöндрв,
Кӱрджнънäд самолет кöдлв.
Мöсн деегӱр гӱӱгъäд
Мöснäс салад одв.
Киров хальмгудта мендлäд,
Кепк махлагъарн дайлв.
Кӱрджнънсн цергä самолет
Кавказ талкшан нисв.

Хальмг теегäр зäнъг
Харада болдж нисв.
Хальмг гер больгъниг
Хара бишäр тöгäлв:
— «Тенъгрäр нисдг машигъäр
Теегт Киров ирдж,
Оргъахна олн хальмгуд
Одад, нӱӱрäрн ӱздж!»

1957 лж.

Кöглтин Дава

СИТАРИ ДЭВИН БИИЛЛГЪН

(Поэма)

Августин сӱӱлäр Ялтд,
Амрлгъна сääхн цагт,
Иньдäс нертä гиичнр
Ирджäдидж гидж сонъсв.
Суцндм Азин кӱӱнä
Цусн генткн серв.
Балгъсна äмтнлä гиичнриг
Байрлдж би тосв.

Ялтин ке уульнцсд
Ермоловин театрин афишлä *
Ик тодрха ӱзгӱдäр
Иньдин афиш ӱӱрлв.

Нарн уддж суугъад,
Никтрдж агъар харнъгурв.
Хар тенъгс долъгагъарн
Хад чолу цокв.

Тöрскнä олн захас
Таалмджта Крымӱр ирсн
Эрмäль, орс, хасгуд,
Эртлдж концертд цуглрв.

* Афиш — зäнъгллгън, зарллгън.

СССР, Украин, Иньдин
Сулдхврин дживртä тугмуд
Цутхлнъ негн болад,
Цагин холур делсв.

Ордудин алдр гимниг
Оркестр кӯнъкнӯлäд татв.
Кӯнд килнъ кöшг
Кöндрдж киилäд дольгарв.

Бахтсн олн äмтнлä
Байрлдж, шуугад, мендлäд,
Альхан хармнлго ташлгънд
Аргъул кöшг татгдв.

Иньдин тууджин кӯлäлгънд
Ирсн сергмджтä хаврин
Бадм сääхн цецгс —
Билгтä, нертä артистнр
Байсдж öмнмдн ӯзгддж,
Би дуугъан эклв!
Ӯзмджтä ховр эрдмäрн
Ӯӯрмӯдиннь седкл авлв...

Саравсати* бурхна бӯшкӯриг
Салькн дахад дуулснд, —
Сар-мöч кööсн
Сӯртä хаджу тулад,
Толгъагъан ööдäн öргдж,
Таалмджта айсд авлгдад,
Нарнд хачрарн гилвкäд,
Нääхлäд ӯрглдж гисн;

Гöрäс кӯцдж йовад,
Гäрäдхäр седсн ирвск
Ормдан генткн хадгддж,
Ормагъад зогсад чинъндж,
Сääхн айсмудин кӯчнд
Саатулгдад унтдж гисн;

---

* Саравсати—Иньдин бурхн. Деед бурхна гергн гидж келгднä.

Шивä бурхн* теслго
Сарвлздж ормасн босад,
Гурвн чирäгъäрн маасхлздж,
Гармудан öргäд делдж,
Ķöлмÿдäн мульджад, баахн
Ķöвÿншнъг биилдж гисн

Иньдин кезäнък тууль
Эндр нанд сангдв.
Туурсн, билгтä артистнр
Туулиг эрдмäрн батлв...

Алдр Тöрскнäннь öнъгрсиг
Амулнъ эндриннь бääдл,
Чидл бийäн медсн
Чандал Иньдин сулдхвр,
Öврмджтä цевр-цецн
Олн ду биигъäрн,
Мöнъкин цагт тÿрÿнд,
Маанрт артистнр ÿзÿлв.

Нег ценъкр тенъгртä
Нег могълцг газрта,
Орчлнъ негн кÿмн
Ода кÿртл эврäннь
Буульмдж, кеермдж болх
Би, ду, эрдмäрн,
Цецг, одд, нарн метäр
Цуг делкä байрлулх,
Седкл тöвкнÿн, хÿвтä
Сääхн йиртмджин цагт
Ķÿрäд угаг маанрар,
Концерт, саналдулдж санулв.

Олн ду биигъäснь
Онцлгддж негнь таасгдв,
Биигъин аю дахдж,
Бийснь шÿлгÿд тöрв.

Хÿв уга äмтнä
Ховр нääриг сонъгсад,

* Шивä — бухн, гурв чирäтä гидж келгднä.

Эвräннь зÿркнä махиг
Элвгäр айсмудас соляд,
Багъин öрчд гиичлдж,
Бульглад акчмд суусн,
Байриг адгъдж чикäрн
Берндäн бäрäд орулсн,
Минъгън джилмÿдин туршарт
Магтал биичнрт öгäд,
Зöрг, омг немäд,
Зальта биигъинь ясрулсн,

Нерн уга домбрчнрин
Ниргсн альвн айсмудиг
Намг, табл, ченд*
Ниигъинь олдж цокв.
Герлтä хаврин айсмуд
Гарас алдрдж нисв,
Кöк хамтхаста моднд
Кöвÿд, кÿÿкд цуглулдж,
Сергмджтä, анъхун агъарта
Сарин сарул асхар
Нег негнлäрнь шоглулдж,
Ниргÿлäд нääрлÿлсн болв.
Кенъкрг, бÿшкÿр хамг
Кÿнъкнäд улмар кевшв,
Кöлин диглсн тавшлгън
Кемджäлäд айс дахв.

Иткмджтä мини седклиг
Иньдин гÿÿнäр кöтлäд,
Ситара Дэви — ната**
Сцен деер торлзв.

Альвн бурхн Кришнä
Акадлдж шоглад наадсиг,
Кÿмни багъ насна
Килнц уга байриг,
Нарта гиикн биигъäрн
Нÿд таалдж ÿзÿлв,
Хäлäсн кÿÿг багъин
Хол джилмÿдÿрнь хäрÿлв.

---

* Намг, табл, ченд — Иньдин äмтнä музык татдг инструментс.
** Ната (хинд келäр) — бинч.

Рабиндранат Тагорин * ухаг
Абининдранат Тагорин** зургиг,
Бомбей, Пенджаб, Раджпутин***
Бääдлин керсӯ айсмудинь
Болгъамджта ухандан тодлдж,
Бхаратин сургъмджас эклдж,
Биидäн амрар орулдж,
Билгäрн улмар ясрулдж,
Цаг зуурин биш
Цецн мöнъкин цагт,
Таасгдсн багт биш,
Тöгäлнъ ик нартд,

Эк эгäсн авсн
Элвг байн эрдмäрн,
Сувсна герлäр биш
Седклин сарулар авлдж,

Ӱгмӱд угагъар, бääдлäрн
Ухагъан маанрт медӱлдж,
Ситара Дэви öмнм
Сцен деер ээрнä.

Öндр ухарльг манъната
Öкäр янзта толгъадан
Тевгдäн цуглулсн Ситарин
Хар сарм мет
Хойр нäрхн кӱмсгнь,

Тууджин цецниг тодлсн,
Теегиг бийдäн авсн,
Одн нарнла кӱӱнддж,
Орчлнъгиг бийдäн авсн
Тöгрг керсӯ нӱднь

Тöвшӱн мелмäсн усиг
Тöгäлдж боссн зегсншнъ
Ниилдж даралдад зеегтрсн
Никт хар сурмсгнь,

---

* Рабиндранат Тагор — мана цагт бääсн кӱнъкäн бичäч.
** Абининдранат Тагор — мана цага алдр зурач, художник.
*** Иньдин балгъсдин нерд.

Көркхн чирәтәнь ирлцсн
Ке го хамрнь,

Хәләц эвлдж таалсн
Хойр кедмн халхнь,

Чикнәннь джөөлн ашт
Чи метәр шавшад
Солнътрсн толян асхсн
Сувсн, герлтсн, сиикнь.

Келсн үгмүдиг кеерүлдг
Килнъ улан урлнь,

Айсин акчмд сольгдсна
Аю дахдж ганхна.

Янъгвгин көрснә өнъгтә
Ясн угашнъ күзүнь
Диг хар толгъагъинь
Дундагъурн нугърдж нәәхлүлнә,

Гурв эргүлдж кеерүлсн
Герлтә, үнтә, шурнь
Нарни тольд чиихлзсн
Ногъани чиигшнъ чичрнә,
Урсхлин ковәд ургъсн
Удн модн мет
Уйн чанъгъ цогцнь
Ухагъинь сонъсдж дүнъцнә.
Дживрән өргәд делдж
Джисән наадсн шовуншнъ,
Гәәхмджтә, орчлнъгд хойрхн,
Гарарн зокалтагъар делнә.
Занин соягъин кеегъинь
Зурдж ясад кесн
Бугъунь шарлад гариннь
Багълцг кеерүлдж гилвкнә.
Тохагъарн гаран нугълдж,
Тогъруна күзү дүрслнә,
Арвн альвн хургънь
Агъарин цегәхнәс генткн
Альхан байрлулдж хавлад,

Маңъгъдур ӧдрин герл
Мана зӱркнӱр цәцна,

Кӧглджрнъгнӓ ӧрч мет
Кевтӓ сӓӓхн ээмӓснь
Кемджӓлӓд нургън, ташагъарнь
Кӧлиннь шагъа кӱртл,
Эвтӓ урни гарар
Эргӱлӓд ораси торгънь
Хӓӓлсн эрвлздж гилвкнӓ.

Сувсн, алтн кееръӱлнь
Солнъгин заляр герлтдж,
Тогъсна сӱӱлин ӧднишнъ
Толян сольдж торлзна.

Галуна толгъа мет
Гавшун ӧкӓр кӱрӓд,
Газрт ӓрӓ кӱрӓд,
Ганхад ӧрвдж дошад,
Гентки тингджӓгъӓд чочад,
Гилвс гидж нисӓд,
Йӧркгд кӱри ӱзсн
Ялмн мет ӧсрӓд,
Ӧскӓ хургън хоӥриг
Ӧрдӱлдж кӱргн салгъад,
Ормдан чичрдж зогсад,
Ӧмӓрӓн хооран ишкмднӓ,
Негт негн негилӓрн
Наадсн болдж медгднӓ.

Ухата джисӓнӓннь ӱгмӱдӓр
Утхта бнигъиннь ӧвдгӓр,
Кӧмсг, нӱдн, чирӓгъӓрн,
Келн угагъар кевшдж,
Хӱ салькн метӓр
Хурлзад Ситара торлзна.

Тулад хургъарн ишкмдснднь
Таньдг джисӓн ӱзгднӓ,
Кӱмнӓ минъгън джилд

Кӱцсн эрдм авсн
Галин Улановин * темдгтä
Гӧнъгн джисäн таньгдна...
Ухалхла — кӱмнä эрдмин
Унъгнь негнь медгднä...

Галта Ситарин бииг
Гääхдж нӱдн байсна,
Сääхн Ситарин биид
Седкл нисдж байсна.
Герлтä Пушкинä шӱлгӱдшнъ
Гиигнäр асхрсн джисäнь,
Цагъан цевр седклäри
Цугин уха авлна.
Дууч, биич, философмудин
Дӱмбр ик тӧрскниг,
Дживртä мерги ухагъари
Джигтä тууль, туудж,
Орчлнъгд келдж ӧгсн
Ӧврмджтä сääхн ориг,
Ээминнь ца тӱнъгрцгтä
Эргäд тӧгäлдж йовхар,

Экзотикäр соньмсдж биш
Энъкр ӱӱрмӱдиннь бääдлиг
Элвг нутгин газриг
Эврäннь нӱдäр ӱздж,

Шин тууджан эклсн
Сай Иньдин äмтнд,
«Менд!» — гих дурн
Мини уханд кӱрнä...

Прашад Шамт, Прашад Дург,
Панкр Кришнä** гарт
Табл, намг, ченд,
Татад цоксн айсмуднь
Иджлин ганъхсн усар
Инглдж нанур темцнä,
Зальта ракетäр нисдж,
Зӱркндм ордж хагърна!

---

* Галина Уланова — мана Тӧрскнä нертä биич, балерина.
** Иньдин музыкантнр.

Хальмгин теегин цецгс
Хансн мини өрчдм
Олн зүсн өнъгәрн
Өсдж ургъад канъкина!

Саравсатин бүшкүр мет
Ситара Дэви авлгддж
Минъгън джилә биңг
Мергн сәәхнәр биилнә,
Иньдин кезәнък тууджиг
Эндр өдрлә ниилүлнә,
Сценәс төрскнәнь джиргъл
Советин әмтнүр өөрдүлнә...

Гәәхмджтә хувцнднь шависи
Гурвн зун хонхнь
Гилвкдж одд метәр
Гариннь цаӓлгъ дахдж,
Айсин дүүрә сонъгсдж,
Алдлго, Ситарин дурар,
Цовлдад, цогциннь уйдлгъар,
Цагъан мөнъгн хоолари
Неджәд, хошадар джинъндж,
Ниилдж дегцәр күнъкнә.
Цевр зунин тенъгрт
Ценънси богшургъан дуугъар,
Уулин чагчмас унджах
Урсхлин усна айсар,
Джинъняси оддудинь чинъндж
Джигтә туульд мет,
Ганг, Инд голмудин
Хан хулста ковәгъәр
Ганъгта Декана * көдәгъәр
Хол кезәнъкүр нисчәч,
Джилктә ухагъан тәвдж,
Джилмүдин холар усчнач,
Алдр орна тууджд
Акчмд гиичлсн болнач...
Модд заагт дошсн,
Могъан уйдлгъ авсн,
Халяд тенъгрт наадсн,

* Декан — көдә, Иньдин өмн үзгт бәәдмн.

Харадан гавшуниг авсн,
Намчлсн цецг ургъасн,
Нарна герлиг авсн,
Тӱмн гӱрмтä джилмӱдин
Тууджин цецниг авсн,
Ситара Дэвин биниллгъ
Соньмсдж хäлäсн чамд,—
Генткн нӱдндчн холас,—
Гурвн тенъгс гатлад,
Тавн зун джил хооранд
Тоомсрта ик орна
Тöгäлгчин нер зӱӱгъäд,
Тоолмджта Афанасий Никитин*
Аңанасн ӱнтä гисн
Äрäсäн тӱрӱн мендиг,
Зальта алтн шову мет
Зӱркнäннь гӱӱнд хадгълдж,
Булгин цевр усар
Баг сахлан норгъад,
Öндр тенъгр хäлäдж,
Öрчäн шӱтдж кирслäд,
Ил алтн седклтä
Энд хаалгъ эклдж,
Энъкр тöрскнлäрн мендлдж
Иньдӱр ööрдснь ӱзгдв...

Калькутин ухата äмтнлä
Кӱцäдж босхсн театртан
Иньдин ду биигъин
Ирх цагиг итксн,

Гарлцсн цаста нутгасн
Ганцхарн энд бääгъäд,
Тöрскнäннь нер дуудулсн
Тоомсрта Герасим Лебедев,*
Манла Ситарин бииг
Мактдж байрлад хäлäдж,
Хурц нӱдäрн цагин
Хöврлгъинь хääсн болна.

---

* Афанасий Никитин — Европин äмтнäс тӱрӱн Иньдд кӱрäд, бääдл джиргълинь бичсн орс кӱн.
** Герасим Лебедев — 1795 джилд Иньдин Калькут балгъсид театр тосхдж сексн орс кӱн.

Брахм, Бхас, Калидаса,
Буддан * уха шӳӳдж
Болгъадж шинджлäд тоолсн,
Бийнь теднıг дурагъад,
Тууджин утд орсн
Толстой ӧмнчн ӳгдна,

Дели, Джайпур Мадраст,
Дуута Иньдин газрт;
Дурн, мӧнъкин ӳӳрллгъäн
Делкäд бахтдж ӳзӳлäд,
Булганин, Хрущевин чирäд
Баатр Äрасäг тоосн
Сай äмтнä байр
Ситарин биид ӳзв

Бичкнäсн нег школд
Букварь хамдан умшдж,
Элгн саднас ӧӧрхн
Энъкр ӳӳрмӳд болсн,
Олн джилд зуг
Онъгдан хаалгъар йовдж,
Газрин ууд геедрäд,
Генткн балгъсна дунд
Харгъад, байрлдж, тсврлдсн
Хойр дӳӳвр залушнъ,

Тууджин ӧргн кӧдäд
Талдан хаалгъар йовдж,
Джиргълин цецн закагъар
Джилнь ирсн кемд
Хойр алдр орн
Харгъдж байрлсн болв!

Иим уха нанд
Иньдин би орулв,
Бийдм чидл немгддж,
Бульчнъгм ӧсcн болв...

---

* Брахм — Иньдин деед бурхн. Бхас — ики кезäнък древнь нертä бичäч. Калидаса—минъгн джил хооранд бääсн Иньдин кӳнъкäн бичäч, философ. Будда—Иньдин боли Азин келнä шаджн.

Ганъгин нег дусалд
Герлтä тенъгр ӱзгднä,
Ситара Дэвин бинд
Сулдсн Иньдий ӱзгднä!
Иим эрдмтä äмтн
Йик орн нутгт
Тууджин ут татлгънд
Тöрдгнь манд медгдв...

«Хинди Руси — бхай, бхай!»* — гидж,
Хääкрснä джиигънсн дун
Холас кӱрджнъндж джисäд,
Халяд тугмудла харгъдж,
Хайсн баг цецгстä
Хавлсн гарт бäргдв.
Седклин электричествäр мет
Ситарин зӱрк шатав.

Ситарин Дэви маасхлзад,
Сääхн хойр гаран
Öрчдäн кӱргдж нинлӱлäд,
Öкäдж маанрт гекв.
Ӱг угагъар, такчгар,
Ухандан седклäрн келснь, —

Сääхн хар нӱднäннь
Солнъгтрсн цецн герлд.
Кöркхн эрк чирäннь
Келхäр седсн бääдлднь,
Байран эс бäрсн
Бахтсн хӱвтä дӱрсиднь,
Маанрт тодрхагъар сонъгсгддж
Маш ик ханлт,
«Джай Хинд!»**— гисн
Дуудлгъ дакнас татв.

Ситара Дэви ӱӱрмӱдтäгъäн
Сценäс маанрур буудж,
«Мир!», «Ленин!», «Хинди!» — гидж,
Маанрт альхан ташв.

---

* Хинд келäр — «Орс, Иньдин äмт — ахнр — дӱӱнр!»
** Хинд келäр — «Иньд менд болтха!»

Ормасн ӓмтн босад,
Омнӓснь шуугдж тосад.
Ниргӱлӓд альхан ташснь
Негт салютинь кӱрджиньнв.

Одд теньгрӓс герлӓрн
Оӧрхн теньге дольгагьарн.
Парк уульнце кеерӱлсн
Пальм, кипарис, харгьа модн.
Сарвасн ацмудинь хамгхасар
Сарджиньндж байрлад шуугдж,
Холин гинчирт маанрла
Хаалт ӧрген болв.
Акчмд,
    Эндр,
        Энд
Ӓрӓсӓ Ньнд хойр,
Ахир мӧнькд болхар
Андгъарлсн болдж медгдв.
Ордудин алдр гимниг
Оркестр кӱнькнӱлӓд татв!

1956 д.ж.

Лиджин Эрнцн

ТЕЕГМ

Элвг теегм
Эрдмäр эдлхлä,
Эк мет
Энъкрлнä эзäн.

Тууж иктä
Гарсн теегм,
Теткл идäгъäн
Гаргъад öгнä.

Энъкр газрм
Хаврт кöкрнä,
Энъгдäн малмуд
Хурдар öснä.

Теегäн ууд
Зӱркм ханна,
Таалврта агъартнь
Чееджм байсна.

Хаврин цецгäс
Хаалгъим сääхрӱлнä,
Джиргълтä теегм
Джирлгъäнлä урлдна.

ХАВР

Герлтä нарнд
Газр девтнä,
Цасн хääлäд,
Цаг сольна.

Хавр ööрдхлä,
Шовуд ирнä,
Хамг äмтн
Шуугад тосна.

Хар ӱӱлнäс
Хур орна,
Тег хӱврдж,
Тетклäн дӱӱргнä.

Хаврин нарн
Халу öгнä,
Тенъгр кöкрнä,
Тег ногъатрна.

Шимтä öвснднь
Малмуд таргълна,
Äмтäхн уснднь
Темсднь ургъна.

Нуурин уснд
Шовуд шуугна,
Бамб цецгäснь
Теегиг сääхрӱлнä.

НАМР

Хавртнь ирсн шовуднь
Хäрӱ öмäрäнниснä,
Зунин чанъгъ халугъынь
Намрин серӱн сольна.
Öвснä бичрнь сулдна,
Öргн хамтхаснь шарлна,
Нарн холас гилквнä,
Намр ирсинь медӱлнä.

Бӱтӱгъäр саглрсн ацаснь
Бас хамтхасан унъгъана,
Бат унъгта модднь
Бичрäн шовалгъдж сегäрнä.

Хар ӱӱлн тенъгрт
Хурдн салькила урлдна,
Хур боран ордж,
Намрин öнъг ӱзӱлнä.

ӰВЛ

Ӱвл ирхлä,
Кинтн болна,
Голын усн
Гилидж кöрнä.

Цääсн ӱӱлн
Тенъгр бӱркнä,
Гилвксн цасн
Газр цääлгънä.

Ӱӱлн заагас
Нарн бултана,
Ӱвлин кинтн
Улм чанъгърна.

Амн, хамрас
Ур гарна,
Цевр агъарар
Чеедж дӱӱрнä.

ЗУН

Хаврин сарин сӱӱлäр
Халун зунь эклнä.
Зунь сӱл сарднь
Халун ганъгнь кӱчлнä.

Хурц нарна герлд
Халдж тег öгрнä.

Халун нарна герлд
Хаксдж өвсн шарлна.

Өдрин дуусн нарн
Өөрхнд бääсн болна,
Ганъг улм докшрад,
Газрин көрсн шуурна.

Нур, салан усн
Нарна халунд ширгнä.
Хур багъар орна
Худгин усн багърна.

Баг шарлджна сүүдрт
Богшургъас серү авна.
Толгъа деер äнъклäд,
Хар тарвдж суунa.

Теегин олн анъгъуд
Серүн нүкндäн кевтнä.
Тенъгрт үүлн заагт
Тогърун нисснь үзгднä.

Хөд сүүдрäн дахад,
Халунас бийäн харсна.
Худгин äмтäхн уснас
Ундан ханъгъана.

Халун салькн үлäнä,
Хамхул теегт көльврнä.
Хү зäрмдäн хурлзна,
Холд джирлгън эрлзнä.

Элст, 1957.

БААТР ХӨӨЧНР

Хөөч өрлä босад,
Хөөгъäн эрт гаргъна,
Шимтä өвстä газрур
Шүлтдж малиг зална.

Толгъан өндр деерäс
Төгäлдж энъгднь хäлäнä,

Газр өвс шинджлдж,
Идг эн шүүнә.

Өвсн элвг газрт
Өдртән хөөгъән хәрүлнә,
Гүн шатта худгас
Үндинь ханъгъадж услна.

Эвраннь үрн мет
Энъкрлдж малан хәләнә,
Торгън нооста хургъднь
Тогляд гәрәдәд наадна.

Элст балгъсна ташуд
Тохмта хөөднь өснә,
Тихон, Василий хөөчнр
Баатр геройму ботна.

Зунь намрин салькнас
Зовлнъ уга гарна,
Тачкнсн үвлин киитнәс
Төл бүрн гарна.

Төрх хөөдән асрдж,
Төлинь олар авна,
Таргън, тохмта хөөдиннь
Торгън ноосинь икдүлнә.

Байдин Санджара.

АСХН

Садт, модна бичрт
Сарин герл тусв.
Сала гатц теңгрт
Салад одн киисв.

Асхн, менде!— болад,
Алтн одпла мендлäд.
Ӱрвдж ишкäд, дуулад,
Уралан йовад йовнав.

Салан усн гилвкäд,
— Суугъич кöвäдм,— гинä,
Садин модн дайлад,
Сӱӱдртäн сӱӱр öгнä.

Ӱӱрӱрн оратсн тогъруи
Ӱзгдхш, дуугъарн ханъгъана.
Сеерäс ургшлад орхнь,
Серӱн агъар канъкнна.

Генткн тег äмдрв,
Геглзӱлдж домбран цокв —
Хööчин дун джиңънв,
Ханад зӱркн байрлв.

Сад, салагъан мартдж,
Сööгъин дуунд авлгдвв,
Теегин опер — гидж,
Тер айст бахтвв.

Садт модна бичрт
Сарин герл гилвкнӓ.
Сала гатц тепъгрт
Салад одн кинснӓ.

1957 дж.

ТОДЛВРТМ

Тодлврт мини ончта
Тер цаг ухалгдна.
Хортна кӧлд ишкгдсн
Хӓӓртӓ газран харсхар,
Дӯнъгӓсн, сӯртӓ эшелонс
Деед ӱзгӱр йовлдна.
Ӧшӓрксн, кӱчтӓ батальонс
Одснь бас тодлгдна.

Кедӱ дурн салсн,
Кедӱ нульмсн асхрсн..
Кӱӱнӓ газрт йовбчн,
Кӱчтӓ дӓӓнд орлцвчн,
Алтн чини зӱсичн
Авад ӓмнлӓгъӓн йовлав.

Иньгм, чамасн салхд
Икл хату билӓ.
Дӓӓни гал, утанд
Дурта Тӧрскм бӓӓхиг
Дотран ухалад санхд
Даву хату болла.

Чи — ӓммч,— гидж,
Чамасн эмӓдгӓн уурч.
Багъ насан мартдж
Би чамдан келлӓв.

Нульмсан арчдж, чанъгърад,
Нӱднӱрм зӧрмгӓр хӓлӓлӓч.
Гал, дӓӓнӓс ӓмд
Гарад ирхч,— гилӓч.

Дӓӓни гӱдӱд теслцӓд,
Данъгдл уга ирхдм,

Үни, цевр дуричи
Үрмд өгсичи биз,
Магъдлдж күн чалхий?
Мел тиим эсий?

1957 дж.

АНДГЪАР

Алдр Төрскнәнь төләд
Ахнрм цусан асхлахи.
Әмәри соляд нанд
Алти хаалгъ секләхи.

Аавнр, ахирнинь нооллдандан
Авсн джиргълинь харснав,
Әмд — эн насндан
Андгъаран Төрскидән өгнәв.

Хар үүлн манъгъдур
Хархлзад ирхлә маднур
(Келсн газрари заъльг),
Ковүнти түрүн сөргхв.

Буугъан атхх чидлән
Бичә бийәсн ууджасв.
Сүл әмсхл күртлән
Суман хортнур илгәсв.

Дусал күртлнь цусан
Дииилврин төлә асхнав.
Төрскндм кергтә болхла,
Торлго әмән өгнәв.

Ульгън, гольшг зүркм —
Үклго партиим зүркн.
Үклин өмнәс шилтәд,
Үнндән хәләдж чадхв.

Сонъсг, хортн, болгъаг!
Сонъсг мини андгъар!
Гартчнь оршгон төләд
Ганцхн сум хадгълхв.

Хортна сумна ӧмнӓс
Халун андгъаран зӧрүлвв,
Сүрддж, хортн үннӓс,
Сӧӧгъин нӧӧрӓн геех.

1957 дж.

ӦЦКЛДҮР ХАРГЪСН КӦВҮН...

Ӧцклдүр харгъсн кӧвүн
Ӧӧрм суусн болдмб,
Зүүднӓсн чочад серхнь
Зүркм хатхлсн болдмб.

Терзин ца ишкрсн
Теегин альвн салькн —
Шин таньлдсн кӧвүнӓ
Шимлдсн дунь болдмб.

— Болшго юмн—гигъӓд,
Бийӓсн ухагъан кӧӧгъӓд,
Барун талан эргӓд,
Бүркӓд унтхар седхлӓ,

Сүүрм хатурсн болна,
Сӧӧгъин нӧӧрм хатна,
Джигтӓ юмб, кӧвүн
Джирлзӓд үзгдсн болна.

Түрүн тӧрсн дурм
Теркӓ зүрким авлв.
Үзгдх дутман үүрм
Улм энъкр болв.

Дурн, байр, кӧдлмшт
Джил чирмтл чилв.
Джирлзӓд үзгдсн болдгтн
Джиргълин иньг болв.

ӒРӒСӒ

Ӱйдиго бат улта,
Ӱнтриго сарул герлтӓ,
Болд, цӧӧгъӓр цутхгдсн
Баатр Тӧрскм — Ӓрӓсӓ.

Кӱмни джиргъл тогтасн
Кӱндтӓ Ленинӓ тӧрсн,
Туурсн Ӓрӓсӓгъӓс сӓӓхн
Тӧрскн кенд бӓӓх.

Тиим — мини советск
Тӧрскнлӓ ӓдл тӧрскн,
Нарт делкӓд нам
Нань нутгт уга.

Ӓрӓсӓн келн-ӓмтсин
Ӓӓмсхлнь цугиннь негн —
Эннь дӓ ӧсгӓчнрин
Эркн дарнъхнь мӧн.

1957 дж

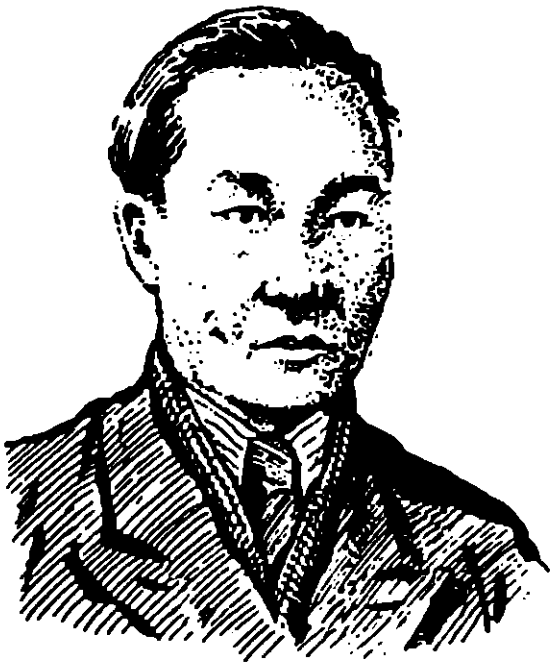

Джимбин Андрей

МИНИ КӰЦЛ

Элст гиснти юмб,
Эджго газр болвза?
Эзлдг үлснь кемб,
Эмиг кӧдӓ болвза?

Санамр уудг усн уга,
Салькн, шора хойр гидмб?
Элвг сӓн селӓнӓ дүңьгӓ
Эн юн балгъсн болдмб?

Хар ухата күн
Хордад чигн келх,
Ирдж эс үзсн күн
Иигӓд чигн санх.

Келдгӓн цааранднь зогсатн,
Күцлин дуугъан соңъгсхсв:

«То уга булгудта,
Төмр шин хаалгъудта,
Харана газрас дүңъгӓдг
Хальмгин хотл болдг.

Зах уга теегтнь
Малнь эс багтдг,
Залгъад бäргдсн бääшнъгÿднь
Ууль тулдж дÿнъгäлддг.

Санагъарн сальк зогсадг.
Седклäрн хур оруддг.
Баатр, цецн, гавшун
Багъчуд бийнь эзлдг.

Би эн балгъсид бääрлгчв,
Би болд тöмрäр батлгчв,
Би то уга бääшиньуд бäрäчв,
Би тöмр хаалгъ тосхачв.

Мактхар, öргäжÿлхäр, сääхрÿлхäр
Маниг нрснь ÿзджäнч?!
«Элстм» — гидж энъкрлдж
Энъгдäн дуулджахинь сонъгсджанч?!

Умшачнр! Элст ним бишинь
Ÿздж эс бääнт?
Келснлä äдл кезä болхинь
Кÿцл эс кеджäнт?

Ÿзхв чамаг, Элст,
Ÿмдж делкäд болсичнь!
Сонъгсхв чамаг, Элст,
Советин нутгт туурсичнь!

Элст, 1957 джил.

ЭНДРК ТЕГ

Энд, тенд, эргнд
Эн бääдл ÿзгднä,
Эндрк тег нанд
Эврäн ирдж зургдна.

Теегин темäд сольдж,
То уга машин гÿÿлднä,
Тенъгрин ÿÿл хурлзулдж,
Тöрскнä Гäрдс нислднä.

Олнъ-татуран чанъгъахш,
Ӧдртäн тедн ÿрвхш,
Йовсн болдж зовхш,
Йиртдмдждж алнъ болхш.

Шинъкäн бäрсн гермÿдт
Шин айсмуд джинъннä,
Джинъсн эн айсднь
Джиргълин булг буслна.

Биилдсн ӧмнäсм зӧрлцнä,
Биллдсн эдн йовцхана,
Дуулсн дунь ниилнä,
Диилврÿр уралан дуудна.

Тенъгс, уул гатлад,
Темцäд чамдан ирвв,
Эндрк эврäннь теегт
Эн зург ÿзвв.

Ӧнъг—зусичнь нанд
Ӧцклдÿрк болдж медгдхш,
Багърад цецгрсн чамд,
Байрлдж бахм ханхш.

1957 джил.

НАМРА

Намра, Намра, Намра,
Нанд таньл Намра,
Советин бÿлд тӧрсн
Седкл амр Намра.

Кесг джилмÿд давла,
Кÿчн чидлчнь немлä,
Олн джилмÿд ӧнъгрлä,
Ӧнъ-зÿсчнь сääхрлä.

Менд, багъчуд заагт
Мел чи ÿзгднäч,
Газет гартан авсн
Гермÿд болгънд орнач.

Харана хол газрас
Хäлäсн нанд ӳзгднäч,
Улм—улмар сääхрдж
Ӳзх болгъндм медгднäч.

1957 джил.

ЭГЛ КӰН

Кöлсäрн бääдг
Кööсäн кӱцдг,
Килмджäн öгдг
Келсäн кӱцäдг —
Эгл кӱн!
Ил ӱгтä,
Иньг седклтä,
Ирхинь эрдг,
Итклäн келдг —
Эгл кӱн!
Зуг уралан
Зӱткхäн меддг,
Зовлнъгта йовдлан
Зöргäр сöрдг —
Эгл кӱн!
Ӱӱлвдр — диилврнь
Ӱлгӱр болсн,
Ӱчӱкн тöрнь
Ӱзмдж болсн
Бас эгл кӱн!

Элст, 1957 джил

ЭЛСТӰР ÖÖРДЖ ИРÄД...

Салькн äрä ӱлäнä,
Серӱн агъар кöндäнä,
Дурим шинäс серӱлнä,
Давсн цагим мартулна.

Хäлäцäрн би харнав,
Холд бара ӱзнäв,
Чееджäн öргдж киилнäв,
Цевр агъарар дӱӱргнäв.

Уля̈сн серӱн салькн
Ӱмсдж намаг таална,
Сервлздж тер кӧдлӓд,
Седклнм саатулдж дуулна.

Баран улм ӧӧрднӓ,
Балгъсн ормднь харгдна,
Ӱздж нӱдм байсна,
Ӱмсхӓр урлм белднӓ.

Ӱкс уралан ишкнӓв,
Улм чанъгъар йовнав,
Хотхр толгъас бӱтӓсн
Хальмг балгъс ӱзнӓв.

* * *

Зӱӱндм ордг Элст
Зургддж ӧмнм ӧсв,
Ээдж мст байрта
Эврӓ ӱрӓн тосв.

ДЖИРГЬЛИН ӦДР

Ӱзгдӓд уга юн
ӱзмджтӓ джиргьлв?
Сонъсгдад уга юн
соньн байрв?
Келгдӓд уга юн
кӱчр диилврв?
Медгдӓд уга юн
макталта ӧдрв?

* * *

Дӧчн джил давсн
Дӱмбр Октябрин ӧӧн—
энтн!
Дахулдж энӱнд диилӱлсн
Дӱӱвр Ленинӓ нерн —
энтн!

Коммуна партин кӧтлврт йовсн
Кӧдлмшч улсин кӱчн —
энтн!
Ӱкл уга джиргълин ӱзмдж болсн
Улана йосна ургъц —
энтн!

Элст, ноябрин 7 одр.

Хоньна Михаил

ХОРТНА ДАРНЪХ — ЛИДЖ

Арслнъгин Арг
Улан Хонъгършиньг
Ӓӓх, ӱкхиг
меддго бӓӓдж,
Зӱркнь тӧмр
мет кӧшнъг
Зеткртӓ сумдин
шавд батрдж.
Хальмг теегин
ӱрн Лидж
Хортиг хурлгъулдж
хӧмӓд цокла,
Тӧрскн, мана
ээдж гидж
Тулг болгъдж,
Дӓӓчнртӓн кӱрглӓ.
Халун сумн,
цокцднь шигдлӓ,
Хагъад цусн
Лиджӓс асрхла,
Командирин закврап
шӱрӱтӓгъӓр ӧглӓ,
Кӱцӓд, кӱӱчӓд
дӓӓсӓн дарла.
Салагъар салврад
уулин белӓр,
Серлан геедж
фашистнр гӱӱлӓ,
Салдсмудтагъан Лидж
нег бӱлӓр

Сталинградас эклäд,
        Будапешт кӯрлä.
Луугъин дуугъар
        товмуд лугшв,
Ленинä тугар
        ульнцс шавшв.
Советин нарн
        Европд нрв,
Сай цергчнртä
        Лидж байрлв...
Мöчäн дääнд
        ивтлдж Сендлчулсн
Мöнък нерн —
        Лиджд туурв,
Хальмг тег
        бас буучулсн,
Хамг баатрмудтагъан
        кӯцдж дӯӯрв.
Цок зӯркн,
        суццд боллгъар,
Цус бульглулдж —
        махмудар кö,
Улан баатрмуд
        Коммунизмин хаалгъар
Уралан, кишг —
        зööриг зö!
...Тöмрä Лидж
        ганцхн бишич,
Тöрскнч чамаг
        öрчдäн шаха,
Далав бидн,
        зуг сонъгсич,
Данъгин ööрчн
        ӯзгдä, даха!
Хоорай гар —
        хортна хорн,
Хальмгин баатр
        öмнкäрн зöрх,
Дääчнрин зерглäнд
        зогса ӯрн
Дääсрхсн деермчнрт
        Хонъгършнъг дарнъх!

Элст, 1957 лж.

Санъгъджин Бося

НААРИН АСХН

Ковӱд кӱӱкд хоорндан
Кӧдлн йовдж кӱӱнднӓ,
Кенӓд цуглрдж нӓӓрлхӓн,
Келӓд оларн зӧвшлнӓ.

Нӓӓрин асхндан адгъдж,
Нӓӓгинь олдж кӧдлнӓ,
Ӧдрӓ кӧдлмштӓн шӱлтдж,
Ӧгсн зурагъан давулна.

Багъчуд цуглрад ирв,
Байрта нӓр эклв,
Ценънсн сенр дууднь
Ца — цаагъан джинънв.

Делгр домбран цокна,
Даралдулад бернӓн дарна,
Кӱӱкд кӧвӱд байсна,
Кӱнъкнсн айснь орна.

Халад кӧвӱн босна,
Хойр кӧлӓн мулльджна,
Дал-ээмӓн чичрӱлнӓ,
Дохчад доран эргнӓ.

Кӱӱкн эндӓснь тосна,
Кӱклнь арднь шавшна.
Кӱрнъ бишмӱднь саглрна,
Кӧвӱнлӓ эргдж дошна.

Шуугсн багъчуд дундас
Сӯрӓлкдж негнь хӧкрлнӓ;
«Хальмгин теегин ӯрн билӓч,
Халун зӯрктӓ кӯргн билӓч.

Келсн кӯӯкнӓ хаджугъар
Керм кевтӓ шуугад од,
Зузан госан цокн од,
Зӯркн голинь чичрӯлн од.

Кӯргнӓ ӧӧрӓгъӓр джирлзӓд од,
Кӧлӓн кӯргн дошад од,
Кӯчр сӓӓхнӓн ӯзӯлн од,
Кӯндтӓ ухагъан медӯлн од».

* * *

Байрта нӓр кӧтрв,
Багъчуд дуулдн тарв,
Ӧмнк джиргълӓн уктдж,
Ӧдриннь кӧдлмштӓн адгъв.

Элст балгъсн, ноябрь.

ДЖИРГЪЛИН НЕРД

Кезӓнӓ урд цагт
Кӯлг темӓн, мӧрӓр
Хортнла дӓӓлдӓнд, Полтавд
Хальмгуд орлцсн болдг...

Император Напольон урднь
Ирлӓ Ӓрӓсӓгъӯр дӓӓрхдж.
Балгъсн Парижӯрнь кӧӧхднь
Бас хальмгуд орлцла.

Гражданск дӓн болхд,
Галв сальҝн метӓр,
Гавшун, мергн, зӧрмгӓр
Гар бӓрлддж ноолдсн:

Кануков, Хомутников,
Ангуляев,

Кӳукн Шапшукова ахта
Кӳндтӓ ахнр бахта!
Манъгъс эн баатрмуд
Мӧнък цагин туршарт
Мандлсн нарн мет
Мана ӧмн герлтнӓ.

Генткн фашистнр дӓврдж
Газрим бидн булахар ирв,
Тӧрскӓн харсхмн гиснд
Теегин хальмгуд зӧрв.

Халун ноолдана сӳрт,
Халдсн сумна ӓӓд
Хальмгуд олиг дахдж,
Хортиг хӓрӳ кӧӧв.

Олн зӧрмг дӓӓчнрӓс
Онцрдж нернь туурсн,
Арслнъ мет кӳчтӓ
Алдр геройmуд тӧрв.

Хортна мӧриг илдкдж,
Хамх цокдж кӳӳчсн,
Эндрк джиргълд келгддж,
Ӧньдин тӧвшӳн унтсн,

Мӧнък ут, ачта
Мана цагин ӳзмдж,
Мартгдш уга кӳмнд
Манъгъс олн партизанмуд.

Харсгч теднӓ кӳчнь
Хальмгин тууджд орв.
Хамачн эндрик ӳӳлдврт
Хӓӓртӓ эдн ӳзгднӓ.

Холин джирлгънд цӓӓдж,
Хошлдж гермӳд кӳридж,
Ӧдр ирвӓс ӧснӓ,
Ӧнр кӧдлмш кӳцнӓ.

Ӧргн хальмгин теегт
Олн зӳсн малмуд,—

Уул кӧлврӱлм машид
Ӱха дахсн ургъцс.

Зӱӱдн болсн джиргъл
Зӱрк байсадж ханъгъана,
Даранн мана диилвр
Дживр ургъадж ӧгнӓ.

Эн джиргълин булг
Эцг Ленинӓ ач,
Олн ӓмтнӓ тулг
Ончта коммуна парть.

Дӓрвксн улан тугта
Дӱмбр чидлтӓ орн,
Дӓврӓд ирсн хортиг
Дакн диилхдӓн бели.

Элст бальсн, ноябрь.

Цернä Николай (16-та),
9 классин сургъуль ч,
Элст балгъсн.

БААХН ТОСХАЧ

Бадм — баахн тосхач
Бодвасн гермӳд тосхна,
Энъкр Элст балгъсан
Эн гӳджрдж босхна.

Äрӳн цевр седклäрн
Äвртä шундж кöдлнä,
Урдк — урдкаснь Элстäн
Улм сääхрӳлхäр зӳткнä.

Бадм — баахн тосхач,
Батлдж алхан атх,
Кеджäх кöдлмшиннь чинриг
Кевтнь тоолдж мед.

КОЧУБЕЙ

Ил ӳзджäх метäр
Иим зӳӳдн ӳзгдв;
Халта мöрн деер
Хацта залу суудж,—
Улан командирин дуугъар
Уралан! гидж дуудв.
Дääч иньгӳдиннь öмн
Дӳӳвр нисäд йовна,
Танъсг ӳлдин ирнь
Тенд — эндннь гилвкнä,

Элдв Иван Кочубей
Эвръннь ковудтън тоомсрта.
Хъъкрсн командинь куцагъад,
Хортнур партизанс дъврнъ,—
Халун дъълдънд данъгин
Хортан хамхлдж дарна.

ИВ МОНТАНА ДУН

Ив Монтана дун
Иджл гатц сонъсгдв,
Эгл парнцс куунъ
Элдв дуучнь медгдв.

Хасг газрин захд
Ханврта дуугъичнь чинънлъв,
Келичнь меддго бийм
Кесгтън мартлго байслав.

Элдäн Аравка

ИНЬГТÄН

Холин дÿÿрäнд гентки
Джинънсн дун сонъсгдв,
Хотна захд, ööрхнд
Джиргълтä багъчуд харгълдв.
Ценънсн дуута домбр
Сергмджтä айсар кÿнъкнджäнä,
Цервлдäд кöвÿд, кÿÿкд
Селгäдäр биилдäд, дуулджана.
Хотна кöвäн ногъанд
Харлздж баран ÿзгдв,
Хäлäгъäд, чинъäд зогсхнь
Хошадар багъчуд йовлдв.
Шуугджах багъчуд дунд
Шоглад би орчквв,
Шимлдсн кÿÿкдиг эргÿлäд,
Шинджлäд, хäлäгъäд бääвв.
Зерглäд суусн кÿÿкдäс,
Зеегтä нÿдтäнь ончлгдв,
Зогсджагъад, кÿÿкнÿр ööрдäд,
Зääцäд хаджуднь суучквв.
Зÿркн туссн иньгдäн
Зöвин ÿг келÿв,
Цур болшго гичкäд
Цааран кÿÿкн эргв.
Тууджан цääлгъдж келÿв,
Теркä зÿркм байрлв.
Буру хандсн кÿÿкн
Бийÿрм хäлäцäн зöрÿлв.
Селäнä уульнцд кÿÿктä,

Сөөнь дүүрәнд күүндүв,
Седклән медсн иньгәсн
Салад герүрн хәрүв.
Күүнддж ухагъан медсн
Күүкн сәәхн иньгм.
Күцл болдж нанд
Кезә ханьцхнь тоолгдв.
Удхн уга, манд
Ут хаалгъ гарх,
Уйдхн уга, зүркн
Учрх цаг ирх.

ДУУЧД

Намч цецгә шарлсн цагт
Намрин кенз ногъан болсн,
Хальмгин бичкн дууч чамд
Ханлтан ягъдж өргхм медгдхш.
Хурц, хурдн, урн үгәр
Худлинь илдкдж, үннинь секвч,
Хальмгин дуучнрин төрнинь батлхар
Хагърдж кенз дууч гарвч.
Зүүдндинь эс орсн зәнъг
Өвртнь ордж одсн цагт,
Зөвин үн илдкдж дуулсн
Зөргтә кенз дууч билән.
Цолан дуудулх цаг ирх
Санан мана делкәд туурх,
Ухалхнь, холин туудж биш,
Үчүкн зуурин юмн бизл.
Бичкн үүрм, дуул дуучм,
Билгин хурц шүлг нерәд,
Танъгъчин сансн төр бүтхиг
Тоолад-томджад дуундан дуул.

ЭРДМӒС УЛҮ ЭРДНЬ УГА

Күүкнә герин газа
Күригъәд әмтн хурв,
«Күрг биилүлхмн» — гидж,
Күүндвр захар гарв.

«Эс чаддг эрдм
Эн алв»гиджäнäв,
Иигдж нег газрт
Ичäх бääсинь медджäлäв.

Кӱнъкнсн дуута домбр
Кӱрг биилӱлхиг эрв,
Кӱӱкд, берäд, эмгд
Кӱрджнънӱлäд шаваш хайв.

Бичкн кӱӱкд кӱртлäн
Биилджäх намаг гäāхв,
Берäд, кӱӱкд шугъунд ,
Бигшäд унад бäāв.

Эднд наадн болсан
Эн цаглагъан медӱв,
Эрдмиг эс дассндан
Эврä бийäн гемшäвӱв.

Цуг багъчуд, таднд,
Би сургъмджан келджäнäв,
Сургъуль, эрдм, билг
Багъасн авн дастн.

Ӧдгä джиргълтä цагт
Ӧвгн-би чинртäв,
Олна кӧдлмшд шунсндан
Ончта нер зӱӱджäнäв.

Эрдм, сургъуль дасхд
Эргндтн хаалгъ секäтä,
Эврä насан акстн,
Эдлх хӱвäн тосхтн.

Орчулгън

А. С. Пушкин

ХАЛЬМГ КУЎКНД

Дурта хальмг кўўкн,
Дўўвр менд бääгъич!
Дурлсн седклим меддж,
Данъ нама санич!
Дўмбр теегин дунд
Дурм чамд кўрвл,
Дурн-седклимм авъяс
Духуцдж чамур темцвл.
Ишкä гериннь ööр
Инäсн чирäчнь ўзгдвл,
Ик öргн манъначнь
Илддж нанд медгдвл.
Теегин кўўкн чамд
Темцдж седклм тусвл,
Тегш хамрта чамдан
Теркä зўркм дурлвл.
Ўўтхн нўдтä чамд
Ўнн седклм тусвл,
Ўнўгим сääнäр медхлäчн,
Ўгдäн би кўрхвль.
Парнцз кел медхшч,
Торгъар кöлäн орахшч,
Шекспириг кергтäн авхшч.
Сен-Марар сонджл кехшч.
Самаврин öмн сöгддж,
Сääхнäр öдмг утлхшч;

Олн хурсн газрт
Ӧсрдж босдж биилхшч,
«Не, тернь альдв!» гидж,
Некдж дуулхар седхшч;
Толгъадчн ухан эс орхла,
Тодлдж кӱсл санхшч.
Келӓд керг бӓӓхий?
Кенд болвчн медгднӓ:
Ке сӓӓхн хӓлӓцчнь
Кесг холас ӱзгднӓ.
Ӧрӓл часин дунд
Ӧмӓрӓн йовх мӧрд нанд зӱӱтл,
Ӧмрмджтӓ чини хӓлӓцчнь,
Ӧнътӓ сӓӓхн бӓӓдлчнь,
Ӧрч-зӱрким авлвл.
Иньгӱд! Цӓӓдж гилвксн заалднь,
Цевр янзта лоож деернь;
Нӓӓрин уханд авлгдад суусн,—
Нам, эс гидж, нӱӱдг ишкӓ герт бӓӓсн
Мел йилгъл уга ӓдл бишний?

Орчулснь Санъгъан Леонид.

М. Ю. Лермонтов

ДЖИЛК

Кӧкрсн тенъгс буднд
Кӧндрдж джилк цӓӓнӓ,
Кӱӱнӓ хол газрас
Тер ю хӓӓнӓ?

Эврӓ тӧрскн газртан
Эн ю хайсмб?
Эндӓс тер юнъгад
Ээнгшдж зулхар седсмб?

Дольгас хоорндан наач,
Догшн салькн ишкрнӓ,
Джилкин модн уйдлж,
Джиигдж тер шухтнна!
Болв, кишгчн тер хӓӓдж йовхш,
Кишгӓсн тер зулджчн йовхш.

Тӱӱнӓ тус дорнь
Усн гилвкдж цӓӓнӓ,
Тӱӱнӓ мел деернь
Шаргъ нарн гилвкнӓ,
Ууртан тер бӱтдж,
Галв сальк сурна,
Тӱӱнд амрл бӓӓх гидж,
Тер мел санна.

Орчулснь Санъгъан Леонид

Максим Горький

КӮУКН БОЛН ӮКЛ

(Туул ь)

Хан дääнäс селäгъäр аашдж,
Хар уурт зӯркнь хурцлгдв,
Хамтхаста мод ташрлдж,
Ханмджтагъар кӯӯкн инäджäхнь сонъсгдв.
Шар кӯмсгäн мирклгъäд,
Шпорарн хан кӯлгäн хатхв,
Хӯ салькншнъг кӯӯкнӯр дäврäд,
Хату лувцан джинъкулн хääкрв:
Ягъджахмч,— гидж уурта мöдрӯнäр хääкрäд.
Ягъад чи кӯӯкн шӯдäн хäврнäч,
Ӧшäтн намаг тавлдж диилв,
Ӧӧрк нöкдмӯдм цугтан алгдв,
Ӧрäлдäд сööвнъгӯдм кел бäргдв,
Шинäс цегр авхар
Шуудтан хäрдж йовнав,
Чини хаанчн би болдв,
Чеєджм зовлнъгта, гундлта йовнав,
Чини эргӯ инäд ӯзсäр
Чеєджиннь зовлнъган багърулхн угав.
Чеєджтк бӯшмӯдäн ясчкад,
Цервдж кӯӯкн зогсад,
Иигдж хаанд хäрӯ öгв:
— «Иигäн бийäсм заагр,
Иньг энъкрлäгъäн кӯӯнджäнäв.
Иигдж келсим сонъсич,
Иигäн бийäсм, эцг заагрич.
Халун дуран öгчкхлä,

Хаадудчн тӧрт авгдхш,
Хаадудла кӳӳнддг чӧлӓн
Хаманьчн кӳӳнд олдхш.
Зӓрмдӓн дурн шатхларн
Зеткртӓ тӳргӓр шатна
Зӓрм бурхна сӳмин нӓрхн зулас
Зальта догшар шатна».
Догшн зерлгӓр уурлдж,
Доран, хан чичрв,
Ӱгӓрн болдг сӧӧвнъгӳдтӓн
Иим зака хан ӧгв:
— «Эн кӳӳкиг тӳӳрмд дӳртн,—
Эсклӓ нам,—дорнь алтн!»
Ӱгӓрнь болдг сӧӧвнъгӳднь
Ӱӳтрӳлдж аман коочилгълдӓд,
Ӱнндӓн, шулмс кевтӓгъӓр,
Хаана мӧрчнр, сӧнъчнрнь
Хамдан кӳӳкнӳр дӓврв,
Ӱклин гарт кӳӳкиг
Ӱннднь бӓрӓд ӧгв.
Ӱкл кезӓчн эрлгин ӳлмӓд бӓӓдг,.
Ӱнӓртнь болв, келхлӓ,
Ӱкл минь тер ӧдрлӓ
Ӱӳдвӳртӓ уха зӳӳлӓ,—
Нам хавр эклхлӓ,
Наснь джиргъл, дурна
Нӓӓхлсн экньчн ӓмлнӓ,
Нам кӧгшн эмгнчн
Наагъаснь босдж сергнӓ.
Насни туршар ӳмкӓ махнла
Нам оралдсн ӳӳдвӳртӓ,
Ӱмка махнд бӓӓх ӳӳрмг гемсиг
Ӱзгдшгогъар кадлгънчн ӳӳдвртӓ.
Цагиг Ӱклин часар
Цугтнь кемджӓлнӓ гидг
Цань уга ӳӳдвӳртӓл,
Цагт тус угагъар
Цааранднь джиргъх дурн
Цань гоогъар бас кӳрнӓл.
Ӱкллӓ эрк биш харгъхан санхларн
Урдаснь сӳрддж цугтан зуг ӓӓнӓ,
Ӱклд ӓмтнӓ ӓӓлгън
Ӱӳдвӳрӓн бас кӳргнӓ,

Ўксиг оршадж далдлгън
Ўклд ўўдвўрäн ўзўлнä.
Буульмдж ўзгшю керг
Ўкл мел кенä,
Бузр газр деер
Болмар кергäн кўцäнä.
Болв, Ўклиг кўмн — äмтн
Болмар кергтäн авхш,
Ўкл тўўнд ööлн гундна,
Ўклд кўмн äмтнä сўрг
Ўзгддж тўўг уурлулна,
Ўкл тингäд уурлхларн
Ўўлтä йовдл гаргъчкна,
Ўўндäн делкäгъäс тер
Ўлўгъäр кў авчкна.
Нам, Алмст дуран
Тер öгхлä ягъдмб?
Тамин джиирсн халугъар
Тавлдж киигъäн авхла ягъдмб?
Гал отхта Алмста хамдан
Дурна öвткўрäр кўўндхлä ягъдмб?
Дурлдж эсвлнъгäн келлцäд,
Дуртагъан нег негндäн
Дегц медўлхлä ягъдмб?
Ўклин öмн зöргтäгъäр кўўкн
Уурта цоклгъ кўлäгъäд зогсна,
Ўкл бурад, ўг келäд,
Кўўкнд харм тöрнä.
— «Нам чи баахн настач!» — гидж
Кўўкнд Ўкл келнä.
— «Хаанд хаджгър мöдрўн ю гаргъвч?
Хääмнь тиим гем ягъад кевч?
Хаджгър йовдл гаргъсндан
Хату зовлнъг нанас ўзхч!
— «Бичä уурл — гидж кўўкн хäрў öгв.
Юн деерäс нанд уурлнач?
Юнъгад намаг зовахар седнäч?
Хамтхаста кöк модна дор
Хамгин тўрўн билä,
Хääртä мини энъкрм
Халугъар намаг ўмслä.
Хаагъар тöр кех, цаг тер билў?
Хўв уга кўн сäнджв:

Хан дääнäс аашдж,
Хаанд тиигäд, би иигдж келвв:
Эцг, эндäс хол йов гивв.
Зöвтä ӱг келсн болад келлäв.
Зӱгäр, ӱзджäнч, ӱӱнä ашинь
Зöвäр муугъар эдлх бääдлтäв.
Зуг ода яях! Ӱклäс хааран одхв,
Зуурм дурлад ӱкх дӱнъгä бääдлтäв.
Ӱкл хääмнь! седклäрн чамас сургчм —
Ӱӱнлäгъäн невчк ӱмслдх зöв
Ӱкс гидж öгч ӱзнч,
Ӱнн дöнъгäн нанд кӱргич.
Эн ӱгмӱд Ӱклд
Элдӱ сонць болв,
Энӱг Ӱклäс кезäдчн
Ээрдж сурдгонь сангдв.
«Кӱмн äмтн ӱмслдгäн уурхла,
Кӱцäх керг нанд угалм»— гидж,
Кӱнъкндж Ӱкл бийлäгъäн кӱӱндв.
Хаврин нарнд Ӱкл
Хату ясан ээгъäд бääв,
Хаджудан могъа дууддж зогсав,
Хääртä кӱӱкнд иигдж келв:
— «Не, йов, ӱмслд, зуг — шулугъар йов,
Сö бӱклдäн — чини, öрäн öмн чамаг алнав».
Ӱкл тиигдж келчкäд,
Ӱкс босад, чолун деер суугъад кӱлäв,
Ӱклин хаджин иринь,
Ӱзӱртä келäрн могъань долав.
Кӱӱкн байртан зовна,
Кӱлäдж ядджах Ӱкл
Керлдäд иигдж келнä:
«Кӱӱкн йов, шулугъар йович!» гинä.
Хаврин халун нарн
Ханмджтагъар Ӱклиг хääлӱлв,
Хансн Ӱкл башмган тäälчкäд.
Хаджудан чолу дерлäд унтв.
Му зӱӱдн Ӱклд орв:
Мел лавта Ӱклин эцг Каин,
Мöн джич Искариоттагъан йовсн болв,
Хойр могъашнъ зерглдв,
Хоюрн кöгшрх насндан
Хад уулар аргъул давшлдв.

— «Бурхн өршәг!» —гидж Каин
Дотран миркидж зальврна,
Бүтнъгү нүдәрн теңгрүр хәләнә.
— Бурх өршәг!»— гидж,
Догшн Иуда дуудна,
Доргшан газр хәләнә.
Уулин өндр ора деер
Урмдан тәвдж бурхн,
Дегтр умшад кевтнә.
Түүнә умшджах дегтрнь
Теңгрин оддар бичәтә,
Тер дегтрин нег халхнь
Теңгрин уйдл болна.
Уулин ора деернь
Уйн багъ Архангел зогсна,
Үүнә цагъан гартнь
Ут боодгта цәклгън бәәнә.
— «Цааран әрлтн, таниг бурхн авшго!» гинә.
— «Михайле!»— гидж Каин заргъ бәрнә,—
Делкәд кеси килнцм
Дегд икинь медджәнәв гидж келнә.
Герлтә джиргълин алачиг гаргълав,
Гем йирдән мини,
Гейүрсн Үклин эцгнь лавта бив гинә.
— «Михайле!! Каинас даву килнцтәгъән
Кемджән угагъар медджәнәв,
Халун нарн мет герлтә,
Хәәртә бурхн зүркиг,
Хар саната Үклд эврән
Хәәрлт угагъар бәрәд,
Өгләв»— гидж Иуда келнә.
Тиигхләнь тедн хоюрн
Нег дуугъар иигдж дуудна:
— «Михайле! Бурхн нам ядхдан
Нег үгчн манд келтхә
Нам ядхдан манд өр өвдтхә,
Буругъан эрдж бидн бәәхшлм,
Бурхна зөвәрчн болтха».
Тиигхләнь Архангел теднд
Иим хәрү өглә:
— «Давтад энүнд би
Даньгъар гурв келләв,
Хойр самднь түүнәс

Хäрў авсн уга билäв.
Гурвдгч саамднь толгагьан
Гекдж нанд келв:
Äмд хамгин äм
Ўкл тасла бääтл,
Иуда Каин хойрин
Бурунь тäвгдш угал.
Ўклин чидл мöнъкäнд
Ўнндäн днилх чидлтäнь
Эднä гаргъсн бурург
Эднд тäвдж öгтхä».—
Тингхлäнь Ахан алач
Хар седклт хойр
Хамдан хääкрäд зовньцхав,
Тигäд хоюрн теврлдäд,
Уулас урулгшан килнцкн
Унулур киисдж орцхав.
Теднä унсн унулднь
Алмс, чöткр, шулмс
Аман кöштл бўрглдв,
Арднь унулин кöк галар
Каин Иуда хойрур
Кесгтäн тедн нўлмлцв.
Ўдин алдн болхла,
Ўкл серäд хäлäдж,
Кўўкн ирäд уга бääдж,
Тигäд нööрмўгъäр Ўкл бурв:
— Кўўкн ирäд уга болв,
Кишго елднъ домбр —
Кўўкнд сö багъддж кевтäл»,—гив.
Хашан цагъас цецг авад,
Хату уласна хамтхсиг алтлдж,
Халун галар нарн хўврўлджäхäр
Ханмдж кегъäд цецгäн ўнрчлв.
Гев-генткн нар хäлäн бääдж,
Гейўрдж аргъул гунъддж дуулв:
«Аврлт уга гарарн
Äмтн ööрхнäн алцхана,
Авч одад оршачкад,
Арднь нигдж дулцхана:
— «Гегäстä хамдан оршагдг!»
Аврлт уга даджрач
Äмт цокад кööнä,

Аштнь ӳкхлä, тӳӳгичн,
Амрар, тер дуугъарн оршана.
Хамгин чик седклт ӳквчн,
Хулха икäр кегъäч ӳквчн,
Ӓдл ӳӳдвртä кевäр:
«Гегäстä хамдан оршагдг!»— гидж.
Гейӳрсн айста дуугъан
Геглздж цугъар дуулна.
Гäргиг, малиг эс гидж адниг
Гарарн эврäн алхв,
Болв цугтаднь зӳткдж,
«Гегäстä хамдан оршагдг!»— гидж
Гейӳрдж цугтан дуулцхана,
Дуугъан Ӳкл дуулчкад,
Доран эклäд уурлв,
Ӧдр сӧ хойрас цаг зӧвäр давв,
Ода бийнь — кӳӳкн хäрӳ ирхшл.
Эн-му. Ӳклд шог кергтä бишл.
Ӳкл улм уурлдж догшрхад,
Ӧӧрäн бääсн башмган ӳмсäд,
Сар гархиг äрäн гидж кӳлäгъäд,
Намрин хар ӳӳлнäс
Нам догшн бääдлтäгъäр
Нääхлäд гарад йовв.
Нег часин дунд йовчкад,
Нимтр моддин заагт,
Нилх янъгъгта модна дор,
Шухтсн кӧк ногъан деер
Шилвксн сарин герлд,
Хаврин бурхн болдж,
Кӳӳкн суухнь Ӳклд ӳзгдв.
Хаврин тӳрӳнк халцха газршнъ
Эмäлгън угагъар кӳӳкнä
Эрк чееджнь илднä,
Энӳнä цогцин торгън кӧрснднь
Ӳмслгънäс ӳлдсн толвс ӳзгднä.
Ӳӳнä хойр кӧкнь
Ӧдншнъ чееджинь кеерӳлнä,
Хойр одн мет нӳдньчн тенъгрӳр,
Холд бääх тенъгрин уйдлур
Хар — кӧк уста сӧӧгъин джимӳр
Хамг кучäн гаргъдж хäлäнä.
Хойр нӳднäннь кӳмсг дорнь

Хар — кӧк сӳӳдр ӳзгднә,
Урлмуднь цуста шав мет
Улан цусн болдж секгднә.
Ӧвдктнь толгъагъан дерлчкäд
Ӧлссн марл кевтä кӧвӳн ӳрглнä.
Ӳкл кӳӳкиг ӳзнä,
Ӳклин хагсу толгъаднь
Уурин заль аргъул унтрна.
— «Чи ягъджахмч, негл Ева кевтä,
Баг мод ташрлад, бурхнас бултвч?»
Негл тенъгр кевтä,
Сар—одн болсн цогцарн
Ӳклäс энъкрäн ташрлна,
Зӧргтäъгäр кӳӳкн зогсад,
Ӳклд иим хäрӳ ӧгнä:
— «Зогсич, нама бичä керлдич!
Бичä хääкр, кӧӧркӳгъим, бичä ääлгь,
Хурц хаджарн бичä джинънӳлич!
Би удлго ирнäв,
Ӳкäртäн оч кевтнäв,
Ӳӳг болхла — удан хадгълич,
Болзглагъан эс ирсн мини гемл,
Болв, ӳкл кӳртл ик хол биш болгълав.
Бас невчк эн кӧвӳг шахдж теврс гилäв:
Нанта бääхд тӳӳнд йир сäнлм,
Нам терчн бас сäнлм;
Ямаран лавтрха темдгӳд
Мини халхдм, чееджд м —
Тер ӳлдäсиг чи хäлäгъич,
Цусн улан цецг мет
Ургъджахинь чи ӳзич!
Ӳкл ичн эмäв,
Аргъул иигдж инäв:
— «Нам чи негл —
Нарнла ӳмслдсн äдл болджлмч,
Болв, чи нанд ганцарн бишлмч,
Ӳнн чик седклäрн
Цагт би церглнäв,
Кех кергм — олн,
Эврäн бийм кӧкшрнäв,
Минут болгъиг äрвӳлнäв,
Мини зӧв, Кӳӳкн бедр,
Йовх цагчн болв».

Күүкн саак эврәгъәрн:
—«Энъкрм шахдж теврх,
Дәкдж газр, теньгр гих,
Нанд мел юмн угалм,
Эн газрин биш чидләр
Мел сүмсм дүүрнълм,
Мини сүмсдм эн газрин биш
Герл күчтәгъәр, шатналм,
Тәвсн хүвәсн әәх
Әәмшг дәкдж угалм,
Ташр бурхнчн, әмтнчн
Нанд кергтә бишлм,
Негл бичкн күүкдшнъ
Байр биидән байрла,
Дурнчн биидән дурлла».—
Үкл уха тунъгъагъад,
Догшн дүртәгъәр зогсна,
Күүкнә эн дууг
Зогсадж эс чадхан үзнә.
Нарнас сәәхн бурхн
Нам делкәд угал,
Дурнас даву сәәхн
Халунчн мел угал!
Үкл тагчг зогсна,
Күүкнә келсн үг
Күчтәгъәр ясинь яярулна,
Тер үгмүднь түүнд
Халу киит урсана,
Тиигәд Үклин зүркнь
Орчлнъгд ю үзүлнә?
Үкл эк — биш, болв
Тер күүкд күн.
Түүнә зүркнь мел
Гүн уханасчн күчтә,
Үклин харнъгъу зүркндн
Ор өвдлгънчн, урчн
Үүдврчн бас бәәнә,
Үүдврәр седклән хазулснд,
Үнн дуран өгснд
Төвшүн бәәх алдр байриг
Түргәр сө дугълздж —
Тер шимнддж келнә:
— «Тигхлә яяхв, гидж,

Иидж Укл келв:
Аштнь алнъ болх,
Юмн эн болтха!
Амд джиргъх зөв
Чамд би өгнәв,
Зуг зергләд чамла,
Кезәчн би бәәнәв,
Цаг мөнъкәнд дурна өөр
Цергldж би йовнав».
Тер цагас нааран
Дурн Укл хоїр
Дў экч хоїршнъ
Данъгин хамдан йовна,
Эндр өдр күртл
Салл уга ўўрлнә,
Дурна ардас Укл
Догшн хурц хаджта
Негл дахульнь кевтә
Дахдж кезәдчн йовна.
Аадрулгдсн эгчнь болдж,
Альдчн Укл йовна;
Көвўн гер авсн,
Кўўкн хәрд мордсн,
Уклин тўлш кесн,
Алькчн зўсн газрт
Зогслго зөргтәгъәр йовдж,
Дурнд байр өгнә,
Джиргълд кишг тогтана.

Орчулсньь Санъгъан Леонид

В. Маяковский

ДУУДВР

Харулд
    кöлäн
        чанъгъар ишкäд
            зогс!
Ширтдж гердäд хортур хäлä,
    гартан пистӯлиг
        атхад тос!
Эн склад,
    тагт,
        хаалгъ —
            цуг мана энтн,
Эвräннь
    цусан ӯнӱг гитн.
Эндр нöр угаiъар, серггäр
    босдж харулурн иртн,
Эврäн
    эврä республикан мантн!
Ӯурнр, саг болцхатн —
Ӯнр шинъшäч
хортиг
    бичä марттн!

* * *

Мана газр.
Мана агъар.
Мана очр Чолуншинъ
    цолвнъгтрсн нӱӱрсн...
Кезäчн тӯрӱг бидн,
Кезäчн
    мана газриг
        Голтагъинь таслхар ирхлä,

Кезäчн
мана агъариг хурц джидäр
зӯркн ишкрмäр кемтлхäр седхлä,
Кендчн,
Кендчн öгшговдн!

* * *

Кемр вождь дуутхла,
гаран бу деер
кевтӯлич!
Кезä взводсин ардас взвод
уралан йовхла,
кöлäн öргäд
чанъгъар ишкич!
Хортна кöл
Хооран хäрх.
Хог — тооснд
Хутхлдн зулх.
Тер цагт
Танкасн бу!
Гедргäн,
Гертк заводурн
хäрӯ ир!
Кӯч — кöлснä экн
Кергтä станоксан бäр!

* * *

Гаран станок деер тäв!
Гартан бас нег бу ав!
Манд нудрман тедн ӯзӯлх!
Бидн нудрминь гартагъинь таслх!

* * *

Бидн сääхн занътавдн,
Болв, Советин газриг
бичä кöндäтн:
Кемр джиргълäн бидн
авхар ирхлä,
Хумситн
хääчлдж чадхвдн.

* * *

Кемр
мана öмн
фашистнр зогсхла,

Келджäнäв,
    зер — зев уга
        бичä босцхай!

* * *

Орчлнь делкäн
    äлчигн булнъгас
Олн äмтнä келх
    лозунг иим болх:
Фашистнрла
    тӳӳмртä келäр
        кӳӳнддг дас;
            бас сумта ӳгäр,
                хурц джидтä харгъ!

* * *

Бидн
    республикан
        ясн кеерӳлх
            зöвтä,
Болв, нег ӳлӳ
Ордж нааран ирх
    хортна öмнäс,
Ончта дääнь
    туста чидлäн
        гурв дакдж öскхмн.

* * *

Товин сумна чиркиг
Тегшлдж яслч,
    ööгъинь чикллч!
Бас станокиннь ööркиг
Болгъамджтагъар хäлäдж
            зогслч?
Мана республикин
    зӳркнь
        церглäгъäн
            ниллä!
Нарт делкäд
    тӳӳнäс хату
        цутхмр уга болла!
Улан церг —
    мана чидл
Улан церг —
    туурлтар дел!

Орчулснь **Кöктäн Элдä**

Николай Тихонов

КИИЛГ

Кӧглджрнъгӱд болн альчурмуд — маанрт белглсн
Кӱндтä байрин белгӱд мандлна.
Голин ценъкр ӧнъг герлтä тугмуд деер
Ганхад ӧрä дӱӱргдж тарна.
Дольгардж ӧдр сӧ уга энд асхрдж,
Дулахн герл таалдж геглзнä.
Сääхн у ӧргäд ни ӱӱрллгъ хäлäдж,
Сӧ нартд уга гинäв.
Болв нег залу босв... ахрар келхд
Бääдлинь акчмд ухалдж шинджлхлä,
Харалта сӧӧгъин тамас биинь нааран ирäд,
Харнъгу ардасн дахулсн болв.
«Тӧвкнӱниг Парагвайд харссн мини баахн ӱӱрм
Тенд, холд нанас ӱлдв.
Нааран хаалгъ секдж ноолданд иньгм алгдв
Нарта мендньэн! —гидж,
Ценъкр сӧӧгъин герлд тодрхагъар йилгърсн
Цуста киилг гартан ӧргв,
Заалд хурсн олн келн äмтн цугъар киилг
Зогсдж шилтäд такчгар хäлäв.
Цуста киилгин салврха ӱӱрмдн ӧргдж менрв.
Цугъар нег мӧслдж андгъарлвдн.
Кӱмни сä хääсн баатрин кӱчтä цогцар, ӧмнмдн,
Киилг äмдрдж дӱӱрсн болв!

Орчулсн **Кӧглтин Дава**

Го-Мо-Жо

ӦРУНА БАЙР

Ӧрӳн нарн тенъгрт эклäд мандлджана,
Ӧнъгнь негт сарин герлин бääдлтä.
Киссн ут сäähн тольмударн унад,
Ке шар, харгъа модна харнъгу герлтхджäнä,
Цагъан мӧнъгн мет ӱӱрмг элсн деер
Ценъкр ӧнъгтä сӱӱдрмӱд унад ӧсджäнä.

Нигт моддин ца тенъгс талваджана.
Наласн гӱн цевр уснь кӧвäгъäн цокна.
Ӧцклдӱрк давсн сӧӧгъин таалмджта зӱӱднäн
Ода чигн авлгдсн мет, тенъгсин холд,
Ӧрӳни кӧкрсн будна утанд гегäрдж,
Ӧндäсн арл мана нӱднд ӱзгднä.

Герлтä нарта хаалгъар би аргъул
Гарасн ӱрäн кӧтлäд хӱвтä йовнав.
Ӧрӳни байрин дуугъан джирджнъäд дуулдж,
Ӧндр чилгр тенъгрт шовудниснä,
Агъарт наадсн шовудт хäрӱ ӧгчäх мет,
Аргъул зӱрким мини байсдж эклäд дуулна.

Орчулсн Кӧглтин Дава

Д. Хилтухин

ИЗБАЧ БАЛМА

Ки давхцад бääнä —
Киитн тинм догшн.
Ӧр шинкн цääджäлä —
Бугъас хурдн лыжäрн
Балма эрвлзäд одла.

Эджго голин белчрӳр
Эн ниссн болнä,
Ӳлäсн салькиг öрн, —
Энӳнлä метлдäд йовна.

Альк — нег джимиг
Ӓмтä юм алдхш.
Баг — бавгър ургъмлиг
Бас тöрӳн эндӳрхш.

Мöрнь дахн адгъна,
Мел утагъар бӳргнä,
Йовгън шуургън кевтä:
Уласн моддин ööгӳр,
Улсин хашан хаджугъар,
Нäрхн кöк кӳсм болад —
Наадад — джирвлзäд йовна.

Саальчнрт
Фермин ööр
Сääхн мендäн келнä.
Инäдн — наадар сергäнä.

Улан булнъгинь хäлäнä.
Балмаг теди сурдж.
Бийäн эрдмäр öскнä:
    Маяковский,
        Фучик
            тедниг
Манд умшич гилднä.
Хамдан нисх
    Харадас мет —
Хäргäд кöвÿд ÿдшäнä,
Герäн темцсн Балмаг
Гейÿрäд хäлäгъäд ÿлднä.
Мöрин сÿл готьвкна,
Мел утан бÿргнä.
Цасн арднь хурлгъад, —
Цагъан эрвäкäс нисчднä.
Бугъас хурдн лыжäрн
Балма
    Хäрдж йовна.

Орчулснь **Колян Сандж**

ПОВЕСТЬС, КЕЛВРМУД БОЛН ОЧЕРКС

Нармин Морхадж

САНДЖ

(Повесть)

ТЕЕГТ

Намрин дунд сарин чилгчин нег асхн. Барун öмн бийäс гарсн темäн хар ÿÿлн бархлзад, сальк öрäд нÿÿв. Тиигдж йовад, тасрад—тасрад, хÿÿмльдäд, öсäд, теегиг харнъгъутрулад ирв.

Барун ар ÿзгин салькн зöвäр ÿлäгъäд, бÿчрнь зуна ганъгд шарлсн, йозурнь намрин кÿчäр äмлсн ик зер беткиг нääхлÿлв.

«Гÿн сала» гол, кÿÿнä махмудин суцншнъ сала—сартгудан саглрулсн, могъа мет матьхлзна.

Эн голас öмäрäн гарсн нег ик хургън хотхрар чилдж. Хотхр дотр хойр хальмг гер барлздж ÿзгднä. Голас хотхр кÿртл ик хардж татгдсн бäänä, харджин амн деегÿр татгдсн цувг хаалгъар нег мöртä кÿн гарч ирв.

Мöртä кÿн барун бийдк герин зÿн бийд ирдж, дöрä джинънÿлдж буугъад, мöрäн герин ик бÿсäс уяд, буулгъата бääсн кÿнд хар ÿÿдиг герин тотх деер гедргäнднь шамлдж хайчкад, тотхар барун гаран орулад, ÿÿднä деерк оньсиг тотх деер оркад геерт ордж ирв.

Герт ордж ирсн кÿн хавтхасн хустг гаргъдж авад шатагъад, зÿн гаран деегшäн öргäд, герддж хäлäв.

Зÿн бийдк орн деер кÿÿкд кÿн, ард öмн хойртан бичкн кÿÿкд öврлсн кевтнä. Барун бийдк орн деер

кӧгшн эмгн, эмгнә ард арвн хойр,— гурв кӱрсн дунъгә шовгър хар кӧвӱн, хойр кӧлән термд цахлсн, сәәхн унтдж кевтнә.

Ордж ирсн кӱн барун бийдк орна ирмәг деер устуулдж суугъад, эмгнә ардк кӧвӱнә ээмәс татад:

— Санджа, Санджа, бослч! — болв.

Эн заагур «тар—тар» гигъәд, туургъ—деесвәс ә гаргъад хур орв.

Хуриг кӧӧгъәд, хәвсхлсн салькин кӱчәр гер ширджнънәд, сулар боосн ӧркин бӱч «салд—салд» гидж цокад ирв.

Эмгн серн, ӧмнән суусн кӱ ӱзн, «кембч?» — гив.

— Бив, — гидж келәд, залу хустг шатав.

— Менд ирвч, хәәмнь, — болад, эмгн залу тал эргв. Герин эзн кӱӱкд кӱн, ӱкс гарад аргъмджари герән дарулв.

— Ээдж, ардкан серӱллч,— болдж, залу келв.

— Санджа, Санджа, серлч. Цаач ааджачнь ирдж.

Сандж гентки ӧсрдж серәд, хойр гарари бийән маадҗад суув.

— Сергәд бослч, хувцан ӱмсдж авад, деерк худгин бахлурт бәәсн цандгин наагъас одад, ӱкрмӱдинь туулцад авад ир.

— Керго, одхшв, — болад, Сандж хәрӱ тохирдж кевтв.

— Ягънав гинә энчнь! — гидж келәд, залу Санджин бийӱрн тач авад, халхарнь ташад авв.

Сандж эцкӱрн хәләдж оркад:

— Чини хулхан мал хәрӱллцхәр нәәмәдлгдсн угав,— гигъәд, оркльдж ууляд, орнасн гәрәдәд буув. Эн кевтән, торл уга, гертәс гарад гӱӱв.

Удл уга салькн номгърад, хур шуугад орв. Гал цәкльн, огътргъу «та—а—аш» — гидж ду гарад, ӧӧрхнд буусн болв.

— О, олн бурхдин гегән әәлдтхә, — гидж келн, эмгн ӱкс орнас буугъад, галин кӧвәд кевтсн чимкӱр авад, тулгъин шиир цокад джинънӱләд, «джахн джахн холагъур» — гигъәд суув.

— Йир одак ноха одхн уга тер! — гидж келад, залу мӧрән ундж авад, нӧкд талан гарв.

Эмәлин бӱӱргәс татад мордлгънлань, мӧрнь дӧрвн кӧлән тулдж шатлв. Эн залун нернь — Тӱмд. Тӱмд Манцин кецд уга хулхач болн азд кӱн.

Хулха ягъдж дасснаннь тускар, Тӳмд эдӳ мет юм келдг билä.

— Кезäнä баячуд «байндан бääдж ядад» хулха кецхäдг билä. Негнäннь мал наадкнь кööгäд авчкснь теднд зог болцхадг, дакад нам хулхагъар олз ӳзäд, зäрмнь икäр байджцхадг билä.

Мини хулхад орлгън ик' онц билä. Тер ним учрта бääсмн. Багъ цагтан зöргтä дӳӳвр билäв, хӳрм—хутариг ӳлдäдг уга билäв. Нег дакдж хӳрмд биилджäгъäд сääхн кӳӳк ӳзлäв. Удл уга кӳ илгäгъäд, худ бäрлдвв. Худир зöвтä болджана, зуг кӳӳкнäсн долан мöр уих болдж келӳлдж. Би эврäн негхн мöртä, хоӱр тугълта ӳкртä билäв. Болв, дурн—öвчи гидгтн кӳчр юмн бääдж. Энъгин баячудас öгъягъäр мöрд цуглулдж авад, хӳрм — хутран ачад, кӳӳкиг буулгъввдн.

Тӳӳнä хööн öрäн öгх цаг болв.

Эргндäн цугъарадиь öртä болвв, ода яяхв! Кöдлäд данъцан гихинь, цогц ганцхн, негиднь кöдл, наадкснь яяхмб?

Хотнд нег äлä залу бäädг билä. Тер мини бäädл ӳзäд, зöргтäгъим медäд, хулха кех седвäр орулв.

Тиигäд эклдж хулхад орсн болдг бнитн — гидж келäд, «ха-ха-ха» — болдж инäдмн...

Сандж гарсн кевтäн öмäрлäд гӳӳгъäд йовв. Хур улм иигтрв. Книтн хурин джиигъ толгъан шар хальснас авн, тавгин шар хальсн кӳртл ивтрв. Йова йовтлнь ик хар толгъа харгъв.

Эн толгъагъас öмäрäн Советин парвлан кӳртл зургъан дууна, ардагшаиднь, гер кӳртлнь, долан дууна.

Толгъан зӳн биӱäр гарад ирхлä, толгъан сӳӳд ик нӳӳкн ӳзгдв. Эн, ниднä кӳн малтсн аратин нӳкн бääдж. Деегшäн толгъа тал öödлсн нӳкиг чилäгъäд, конъкулдж малтдж, терпь хагсу бääдж. Сандж киилг, шалвран мошкдж авад, хавджнънсн öргäн бäрдж ядад, онъгърхад орв. Тӳндäн суугъа суудж, духуцад унтдж одв.

ТАВНАД

Сандж юми хатхсн мет öсрдж серчкäд, босад, энд—тендäн хäлäв.

Дорд ӳзг улагъад, öör шидриннь ӳӳлиг шарлулад, удл уга тенъгриг цуг кевтнь цäälгъäд, нарн гарч йовна. Хотхр, халцха хамгт цандг тогтсн цäälднä.

Сандж өцклдүрк болсн йовдлиг сандж оркад, хәрү ормдан суугъад, уха тунъгъав. «Хәрү хәрхлә цокдж алх. Советин парвлә нүр од... школд... авхий? — гидж санн, гәрәдәд, нүкнә газа тусв.

Эн кевтән үкс—үкс ишкәд, Советин парвлән тал гарч йовв.

Зо деер гарад ирхлә, хала деевртә гермүд цәәлдв. Нүднь дорд захд бәәсн көк гер тал тусв. Түүнәсн давад, деед захд бәәсн школин хоїр ик цагъан гермүдт күрч тогтнв.

Школин гермүдәс Санджд медмджән угагъар нүддүд доргшлад, зелләд бәәсн цөн землә нксин дундк, утан гарчасн землә нкд оч тусв.

— Тавнагъас утан гарчана, — гидж хамр доран келчкәд, ишкрн—хатрад гарв.

Ик удан болдго Сандж Советин парвлә нә ахлачин өрәд ордж ирв.

— Көвүн альдас, ямаран кергтә йовнач?

— Гүн Салагъас...

— Түмдин көвүмч? — гидж Санджиг күцц үгинь келүлл уга, ахлач даралдулдж сурв.

— Түмдин көвүмб. Сургъуль сурхар йовнав, школд срх цаас өгтн.

— Хулхач Түмдин көвүн биш, намхндан бәәдг угатнрин көвүд орулдг зә уга болджана, — гидж келәд, ахлач Санджур хәләл уга, цаасан бичәд сууна.

«Минь эн хулхачин көвүн нернәс юнь үүдәр хуурдмб?» — гих уха ухалдж оркад, Сандж доран эргәд, газаран гарв.

Сандж газа гарад, зогсджагъад, өмәрән гарч йовв. Матьхлзгсн улан хаалгъар, әәрстә бичкн хар көләр угзр—угзр ишкәд, зуур бәәсн салаг давад, школур орад ирв.

Заагта бәәсн үдиг татад, Сандж школин толгъачин өрәд ордж ирв. Школин толгъач Санджиг үзәд, умшджасн цаасан стол деер оркад, ямаран кергтә ирсинь сурв.

— Школд орхар йовнав! — гидж келәд, школин толгъачур өөрдв.

Школин толгъач Санджиг дакн нег хәләчкәд келджәнә:

— Школд мел зә уга, дакад сургъуль экләд бүкл күс-дундур сар болдж йовна, чи оратад бәәджч.

— Багш, би сääнар сурхв, тöрÿн альвлхшв. Намаг школдан авхит — болад, Сандж геюрдж зогсв.

«Чавас, школ бичкниг яяхв, эн мет олн сургъуль сурхар бääх кÿÿкдиг яяхв», — гидж санчкад, школин толгъач гер дотрагъур йовднъив.

— Ќовÿн, нерич кемб?

— Сандж.

— Не, Сандж, тиим биш. Школд шанъгъагъар ордг аргъ мел уга. Сургъуль сурх саната болхла, эврäгъäрн орхмч. Тиигäд сурх саната болхла, бääх гер олдж ÿз.

Энÿг Санджин толгъан экнд кÿрлгънлä, ковÿн доран эргäд, аргъул ншкäд, школас гарв. Тавна тал гардг хаалгъд Сандж ордж авад гарв.

Тавн-дöч гарад, тäвнд ööрдсн нимгн шар öвгн. «Хулгънин хамрас цус гаргъад уга кÿн, — гидж Тавна тускар хотна залус келцхäдг билä. Тавна эмгн Ботха öвгнäсн хоöр дÿ болдмн. Тавна эмгн ухан, ÿÿл хоöрарн эн эргндäн нер гарад бääсн кÿн.

Болв, эн хоöр багъ цагтан басл хÿв уга улс билä. Гарсн ÿрднь торлго, ÿкдж оддг билä. Кедÿ дакдж хурлд одсн болхв, кедÿ дакдж ном умшулсн болхв! Тер тускднь то-томджнь тасрад бääсн юмн.

«Нä, ода бурхна евäлäр дÿÿгäд-дÿрклäд одх гигъäд», хурла багшин келсиг соньсад, бääсн бичкн мöнъгäн тäвäд öвдгиннь нÿднä арсн джулгъртл мöргäд гарцхадмн.

Багшин келсн зäрлг кезäдчн худл болдж гардмн: Тавн Ботха хоöр бурхн — багшнрас цöкрцхäв. Тавнахн хурлин ööräс нÿÿгъäд, Советин парвлäн деер ирдж буув.

Эмгн öвгн хоöр оньдинд мöргдг хурлан хаяд, олна хургт дутал уга оддг болцхав.

Нег дакдж Советин парвлäнÿр хурла багш ирв. Тер багшиг ÿзäд Тавна хорнь буслв. «Кишва» ходжгър нохаг хадж алнав!» — болад, бу авч гÿÿгъäд, кесг шуугатла. Ода Тавн Советин парвлäнä поштин мöр туудгт бääнä.

Бурхн-шаджнла гацлдсна хööн, Тавна бÿлд нег кÿÿкн тöрлä. Эн гал болсн нÿдтä хар кÿÿкн зурхач багшин ном угагъар, хäнäдн-тому уга сääхн öсджäнä. — Сандж Тавнад ордж ирв.

— Сандж кезä ирлäч? — гидж сурад, Ботха ÿÿлäн уяд суув.

— Орӯнӓ ирлӓв.

— Беш деер цӓ бааһӓ, цаач, ӯкӯгт гуйр бааһӓ, авад кедж у.

Сандж дун-шун уга зогсад бааһӓ.

— Сандж хот юнъгад эс ууджахмч? — гидж келӓд, өвр деерк ӯӯлӓн буулгъад, босад, Ботха цӓ кев.

— Ботха, би танур кергтӓ ирлӓв.

— Сӓн, хот уудж авад чигн келхич.

— Уга, Ботха, хоолдм хот орш уга.

— Хоолд хот орулшго ягъсн кӯчр, бачм кергв терчнь?

— Сургъуль сурхар бааһӓв.

— Ӓнъгин ахлачд од, би ахлач биш, яяхв чамаг.

— Школд шанъгъагъар ордг зӓ уга. Багш эврӓгъӓрн ор гинӓ. Тегӓд танад баахӓр седджӓнӓв, — гидж келӓд, Ботхагъур шилтдж хӓлӓв.

— Сургъульд ик дуртавч?

— Сургъуль сурхд йир дуртав, төрӯн альвлхшв, — гидж Сандж нег киигъӓр келв.

— Нӓ, сӓн, манад бӓ. Ик болхларн сургъулин багш болхмч, медвч? — Эн угӓн келн, Ботха инӓгъӓд ормдан суув. Сандж байрта улан чирӓгъӓрн Ботхан өвр деер киисв. Ботха уйдад, Санджин толгъаг илӓд, энъкр ээджин седклӓр таалв.

ШКОЛД

Байр өрчд багтдж өгл уга деврӓд, нөр кӯрл уга, Сандж кесгтӓн унтдж чадад бааһв. Чама гидж санчкад, нӯдӓн анӓд, төрӯц юм ухалл уга кевтдж ӯзв. Тер кевтӓн духуцац унтад оч.

Өсрӓд серхлӓ, өр цӓӓдж оч. Сандж босад, хот-хоолан уудж авад, школур одв.

Школин кӯӯкд бас босчксн, хотан уухар бедрджӓцхӓдж. Багш кӯӯкдиг зерлгдӯлдж зогсагъад, тавшулв, дакад школин өмн тавшулджагъад, физкультурн зарядк келгъв.

Эдниг хӓлӓдж баагъӓд: «фуф, эднӓ заагт тавшлдад йовхинь» — гидж санад, Сандж хуухан мааджв.

Хот-хоолан уулдад, сургъульчнр классмударн орцхав.

Сандж бас негдгч классин көвӯтӓ ордж ирӓд, ӓмин ар захин партд оч суув. Багш Санджд тетрӓдь болн карандаш өгв.

Санджин байрлгънд кемджән уга. Дөрвн час кезәгъәр чиллснь медгдсн уга. Дегтрән сүүвддж авад, Сандж хәрв.

— Сандж, школ ямаран? — гидж Ботха сурв.

— Школ йир сән, багш нанд дегтр, тетрадь өгв, карандаш бас, — гидж бардмнв.

— Аков, пииср наарлч, үнүнд юн гидж бичәтә бәәнә? — гидж гер дотрк улсин негнь дегтр деер барлата үзгүд хургъарн заагъад келв.

Сандж дегтриг авад, меддг күүнәгъәр хәләмш болджагъад, авч зулад, дер дор дүрчкәд, гарв.

Хойр нүднь Санджинәр болдж өгл уга, школин гермүд тал хәләдж одад бәәнә. Эн кевәрн Сандж школ орв.

Ик школин барун бийдк халцха деер сургъульчнр шагъа наачацхана. Ик хар көвүн хәәкрдҗәгъәд хагъад, шагъа үлдәл уга шүүгъәд авад бәәнә. Көвүд дакдж өрлдәд, сахарн гарлдцхав. Сүүләс гарсн ик хар нег сахарн гал деер кевтәд, нег сахарн ахлдж гарв. Ах гарсн күн хах зөвтә болад, ик хар чүүкл сахан авв. Сахиг эрдж-эрдж бәәгъәд, өмәрән хойр пшки, зүн—нүдән дарн хагъад орксн, хошадлад оркв.

— Көвүн, орман пшкхнчнь! — гидж келәд, Сандж ик хард өөрдв.

— Оргъадг кезә орман пшкдг билә! — гидж келәд бичкн хар көвүн саналдв.

— Чи көвүн, цохан хамхлуллхар эс седджәхлә, бичә хуцад бә! — эн үгән келн, Оргъадг церәд суув.

— Хәләй, кенә цох кен хамхлдгинь ягъдж медхв, болв йоста юмиг йосарнь келджәнәв, — болдж Сандж хәрүцв.

Эн заагур өрцгән дакн өрлдцхәв. Олкиннь захас гаргъдж авад, бичкн хар сүл гурвн өрцгән өрв.

— Би нег сахарч хаdж өгсв, — гидж Сандж бичкн харас сурв. Бичкн хар мошкрджагъад, хоргълджта көк чүүкл сах өгв.

Сандж цугтагъаснь ахлдж гарад, көк сахиг эрджәгъәд хагъад оркв. Сах өрцгиг хамхлн алдад авад гарад одв. Зургъан өрцг авчксн цагт, Санджин сах өрцгүдин ца оч дандаргладж тусв.

Көвүд цаарандань наадлдв. Санджин хавнь гарад ирв. Өсргәд орксн өрцгүдиг цуглулдж авад, олкиннь

заагт дўрäд бääсн харин шалвриинь шунъгърцг ахр-дад, ӧлкиннь зах дўўджлгдäд, унджад ирв.

Наадн чилхлä, бичкн хар Сандж хоїр кӧтрлдäд, сала орад гарв.

— Чини нернч кемб?

— Баснъ.

— Чини?

— Сандж.

— Сандж, хоюрн нääдж болхмн; хоюрн хамдан шагъа наадад бääхмн, нäї Сандж? — болад, Баснъ ўўрäн атхв.

— Нä. Шагъагъан альд дўрдвч?

— Газрт булхмн, эс гидж Оргъадг булагъад авчкх.

Эн кевäрн кўўндä йовдж, салан кецд ирäд хоїр иньг суув. Шогънч утхар газрин кӧрсиг эвдл уга дӧр-влджнäр авад, дорак газринь конъкдулдж малтад, шо-рагъинь киилгинь хормад кегъäд хуучн худгин ормд асхад, шагъасан буцхав. Деерnь газрин кӧрсинь тäв-чкхлä, ӧвстä юютагъан ӧмнк кевтäн болдж тохрв. Хоїр ўр, ўнн седклиннь амн ўгäн кўўндлдäд, анъгър-анъгър инäлдäд хäрдж ирцхäв.

Сӧ ӧдрäр сольгдад, сармуд давлдв.

Негдгч классин сургъульчнриг, Музан Муутл гидг багш сургъдг билä. Эн багш кўчр халта кўн билä.

Нег дакдж то-эсв болджала. Багш Кӧквäн Джиид-жä кӧвўг дуудад, доскд гаргъв. Джииджä биїнь эсв-тоог кергт бäрдж дасдг уга билä. Ташр тўн деерäн багшас ääснь немр болад, тоогъан кедж чадл уга, чи-чрäд зогсад бääв. Нег бичкн цаг зуур зогсад, Джииджä тал хäлäдж оркад, Муутлин арань зуугдад, альхнь хўмгдäд одв. Доскд ӧӧрддж ирäд, барун гаран даїл-лгъналнь Джииджä толгъагъан ӧкäлгъäд орксн, Муут-лин гар доскд одад «пилд» гигъäд тусв. Ардnь хäлäдж суусн кӧвўд кӧлäрн пол девслдäд, шуугад инäлдцхäв.

— Инäх юн болв? — гигъäд, инäлдджäсн сургъуль-чнран чон нўдäрн хäлäчкäд, ӧӧрäн зогсджасн Джиид-жäг чон хӧ бахлурдшнъ, авад, гедäльгъджäгъäд, тол-гъагъинь мошкад гедргäндnь пол деер унъгъав.

— Багш, багш энтн ўкр бишлм. Яїгъджанат ўнў-гäн? — болад ард захин партд суусн Сандж босв.

— «Кишвä» чонин кичг, нургънчнь джахчнджа-ну? — гин, белкўснäсн улан бўс тääлдж авад, Санджиг хойр орагъад авв.

Даруk ӧдрнь, тӱрӱн урок умшлгън болв.

Терз деер бӓӓсн умшлгъна дегтрмӱд тӱгӓхлӓ цуг тоогъас нег дегтр дутджана.

Муута багш сургъульчнртан келджӓнӓ:

— Дегтр авсн кӱн ормднь ӱд кӱртл орктха. Эс гидж му болад бӓӓх.

Сургъульчнр хоорндан зарлдад, сурлдад, авсн кӱ эс олдж чадцхав.

Муута ӱдлӓ ирдж сурснд: «Уга» — болдж хӓрӱ ӧгцхӓв. Чирӓнь хагърад, цусн асхрн гитлӓн уурлсн Муута багш эврӓннь «сургъмджан» ӱӱнд бас ӱзӱлв.

Негдгч классин сургъульчнриг цугтагъинь ӱдин хотас дутав. Сургъульчнриг класснь ӱлдӓгъӓд, багш бийнь хот орад аль хӓӓв.

Болв, эдн мел хот уга ӱлдцхӓсн уга. Хотан уусн ӱӱрмӱднь негнь хӱв ӧдмгиннь ӧрӓлиг авч ирдж ӧгнӓ, наадкнь махнасн авч ирдж ӧгнӓ. Баснъ махн—ӧдмгӓсн Санджд бас авч ирдж ӧгв. Тингӓд, нам кӧвӱд хот уусннас олзта болдж тусв.

Сургъульчнр классас гарлго асхн кӱртл бӓӓгъӓд оркцхав. Асхн болдж одв, багш хотнас ирӓд уга. Багшин зӧвшӓл угагъар хот ӧгч болш уга, эдн асхн хотас бас ӱлдцхӓв. Хотасн ӱӱрмӱд бас хувалдцхав.

Кӧвӱд класстан хонх болдж шиндӓд, зӓрмнь парт дер, зӓрмнь газрт зӓӓгъӓн олцхав. Эдн дотран Сандж элӓд билӓ, тегӓд чиги ӱӱдӓн дотраснь чӧӧджлдж оркад ӱӱдн хоорнд кевтснь эн.

Зӧвӓр ора болад оркн цагт кӱн ӱӱд цокв.

Сандж ӱӱднӓ ӧӧр одад «кемб»?— болв.

— Бив. Наадк ӱӱдӓн тӓӓлч,— болдж Муутан дун кӱнъкнв.

— Цугтан шугшад уульцхахми эднӓ геснь ӧлсдж гидж санх, — гидж келӓд, Сандж ӱӱд тӓӓлв.

Муута ӱӱд татад ордж ирӓд, классин тал дунд алцадж зогсв. Гартан шӱкр маля атхдж. Кӧвӱд цугтан нусан татад, шугшад ульдцхав.

— Асхн хотан ууцхалт?

— Уга, — гидж Сандж хӓру ӧгв.

Кӧвӱд нӱдӓн нӱлмсӓрн улм икӓр будад, ӧмнкӓсн чанъгъур шугшлдцхав.

— Босцхатн, хотан оч ууцхатн! — гидж келсн Муутан ӱг сонъсад, сургъульчнр ӱкс босад, хот уудг гер орцхав. Хот уудг герт цӓӓг кегъӓд, ӧдмгиг зӱсӓд оркдж

Көвүд хурдлдж ирәд, цә ул уга өдмгән авад гарлдв. Ташр тер өдмгән унтдж кевтсн үүрмүдән серүлдж бас хүвд орулцхав.

Сүл болад Муутан өөгүр гарч йовсн Сандж «салд-салд» — гисн әркин үнр соньсад, дотран санв: «Советин йосн тогтад арвн джил болдж йовна гинәлм, ода тегәд маниг иигтлм бидн юньгад зовагъад бәәнә? Мана багш — медәтә, юмна учр медх күнлм, аалтә юмб? Чамаг, ик болхларн багшин сургъульд эс одхин».

Хавр болв. Муутан гарт «килгъсн хорха» гарад, хойр мөр татсн терги деер суудж авад, Элст ордж одв.

Көвүдин байрлдан тенькән уга.

— Белчр уга голар гүүлгәд орлгънла тергнәс киисәд, төгәд дәвргд элмр, — болад нег цөөкн көвүд харадж сууцхасинь Сандж үзв. Ик удан болл уга, Муутан гар эдгснь соньсгдв. Көвүдин хүвәр, багшнрин шүүвр болад, медрл тату гигъәд Муутаг багшаснь гаргъчкдж.

ОРГЪАДГИН ЙОСН

«Күн болх багъаснь,
Күлг болх унгънаснь»

(Хуучна үлүр)

Школд ик чиги, бичкн чиги сургъульчнр бәәцхәдг билә. Эдн дотран Оргъадг гатлад бәәдмн.

Тер монцхр хамрта, хату могълцг хар көвүн билә. Шуд хәләсн күүнд көлән чирдж ишксн, залху бәәдлтә болдмн. Керүл-цүүгән болад оркхла, махмудинь хатурсн болад, көлнь шулудад ирдг билә.

Асхн бүрүл болад, хотан сургъульчнр уугъад дуусглгънла «унттн» — гисн Оргъадгин дун өрә болгънар джиньндмн. Сургъульчнр эзнәсн әәдг нохашнъ аргъул дживлдәд, орндан ордж кевтәд, көнджл дорасн колс-колс хәләлддмн.

Зөвәр удан кевтүлдж оркад, туг-тусад унтн гидж-жәсн цагла «бостн» гидж келәд, зерглүләд тәвсн ордудин хоорндагъур йовад, дарад, улан бүсәр хойр талан цокад, Оргъадг зелүлдмн. Сургъульчнр аргъ уга, көнджлән үкс шивлдәд, хувцан үмсцхәдмн. Цугтан хувцлад дуусцхасн цагт, удан хувцлад үлдсн хойр-негинь, хошад-неджәд цокад, уурлдж оркад, «нә, унтцхатн» —

гидж келäд, бийнь хувцан тääлдмн. Оргъадг хувцан тääлäд оркхла, «йоста унттха» — гисн темдг болдмн.

Хот уудг герт Оргъадгин шишлнъ суудг орм бääдмн. Оргъадг ормдан суучксн, махна ööктäг ӱмкäд сууна.

Зäрм сургъульчнр хӱв махан аагъиннь öör гаргъад оркчксн, шöл сорлдад заг-заагурнь Оргъадгур хäлäлдäд суудхана. Оргъадг махан адгън-шидгн иддж оркад, аагъан стол деегӱр гӱӱлгв. Кöвӱд дарад-дарад, öörāн уурнь гарад кöргäсн хӱв махан аагъд тäвлдв. Эн аагъ эргä-тöгäлä йовдж Баснъгин öör ирв. Оргъадгин аагъд хӱв махан тäвх Баснъгин селгäн биш бääсн учрар, махи идгддж одсн цаг билä. «Ода яяхв»? — гидж санджагъад, öдмгиинь öрäлиг тäвäд аагъиг давулв.

Хотан уусн сургъульчнр гарцхав. Баснъ гер эргäд, сӱӱдрт суусн Сандж тал оч йовла.Баснъгиг герин барун булнъгд кӱрлгънлä, öмнäснь зöрӱд гарч ирäд, «чи юн казвадад бääнäч?» — болад, Оргъадг цохарнь чичäд авв. Цань суусн Сандж, хурдлдж ирäд хоорнднь орв. «Хойр бухин хоорнд хо гунджн чини юючв?» — гигъäд Санджиг цокхар Оргъадг нудрман öргäд авв. Тинглгънлäнь Сандж öрчäрнь тӱлкäд оркси, Оргъадг эрст одад «хиг» гигъäд тусв.

Эн хоорндагъур багш гертäс гарад ирв. Оргъадг эс медсн болад, зелмлзäд хооран гарв.

Нег дакдж хäр отгас нег бичкн кöвӱн ирв. Кöвӱг ӱзн Оргъадг «цергäн» цуглулв. Негл кӱчр ик нертä бандит бäрхäр бääх улсинъ, хоорндан шимлдäд, зäнъг öглдäд цугтан хурцхав.

Хäр кöвӱн школин öögӱр давад ишкрн дуулад, артк салагъар ордж йовла. Школин ар-бийäс генткн бутарлдад гарч ирäд, Оргъадгин «церг», кöвӱнä ард орв, Гӱӱлддж йовх кöвӱдиг ӱзн, герин öмн наач йовсн Сандж Баснъ хойр бас гӱӱлдв.

«Цергиннь» толгъад йовсн Оргъадг кöвӱг кӱцäд ирдж йовлгънлань, ардан хäлäк юн болдж йовхинь медл уга, тер хатрад гарв. Удл уга Оргъадг дакн кӱцдж ирäд, кöвӱг гиджгдäд авв. Кöвӱн бӱдрдж киисн; босдж авад, сала кööдж зулв.

— Кӱцäд-кӱцäд неджäд цокад гарад бääтн! — гидж Оргъадг командлдж йовна.

Кöвӱг сала эргдж йовхинь ӱзäд, Сандж Баснъ хойр амдцхав. Удл уга Сандж кӱцäд кöвӱнä ээмäс татв, кö-

вӱн бийӓн цокдҗ йовна болгъад, толгъагъан ӧкӓлгъв.

— Ҝовӱд, аргъулдцхатн, Тӱрд гилт! — гидж Санҗ хӓӓкрдҗ йовна. Хӓр ковӱн шугшад, бӓргдсн туула мет бӱлтхлзӓд, багълцгасн атхсн Санджин гар хӓлӓгъӓд зогсв.

Оргъадг кӱцдж ирӓд хӓӓкрдж йовна:

— Тосхурин босхур болсн Баснъ чини ючв, эс гидж чамд Буурла ковӱн хармий?

Санҗ ковӱд тал хӓлӓгъӓд, хӓӓкрдж келв:

— Ҝовӱд, ода эн ковӱг бидн юнъгад цокджахмб? Буурла манджикнӓ гидж ямаран йилгъс бӓӓдв. Махта-цуста, угатӓ бийд йилгъс бӓӓнӱ. Дакад, нам адрдж бӓӓцхӓхшт, хара йовсн кӱ цокх ямаран керг болджана!?

Баглрад ирсн ковӱд Санджин ӱг сонъсад гар кӱрчӓхш. Баглрсн ковӱдиг ӓрӓд Оргъадг ӧӧрдв. Санджиг дайлад оркхла, толгъагъан ӧкӓлгън, хооран цухрв.

Хӓр ковӱн хойр ик нӱдӓрн ковӱдиг хӓлӓдж оркад, келджӓнӓ:

— Йир ковӱд, би танд ямаран бурута юм гаргъв? Ӓмд бийм хӧрн тавн дууна газрас ганцхн эгчӓн ӱзхӓр йовгъар тенӓд-мунад ирдж йовналм, йир нанла ӓдл ахнр-дӱӱнр танд чигн бӓӓдг болх. Йир намаг ягъна гигъӓд цокнат? — гидж келӓд, ковӱн ӧӧлдж уульв.

— Ҝовӱд, йовцхай, эн ковӱг эгчднь кӱргхмн, — гидж келӓд, Баснъ ковӱг сӱӱвдв.

Хӓр ковӱн Баснъгиг теврӓд, уульн-инӓгъӓд, хойр шин иньгӱдинь хоорнд орв. Оргъадгин «церг» гурвн иньгин ардас дахв, зуг Оргъадг ӧӧрӓн нег ковӱ дахулсн гол кӧӧдж доргшлв.

ШИКРӒ

Хӧрн доладгч—нӓӓмдгч джил кӱртл Санджин ном дасдг школд кӱӱкд сурдго билӓ. Тегӓд чигн школд орхар ирсн кӱӱкн ик багъ угад ӧврлгън болджасн эн.

Тавн-зургъан кӱӱкд улс худг деер хурдж ирцхӓв. Эдн суулгъан хӓнъкр-джинъкр татулад, ээмӓсн буулгъдж оркад, ю бис кӱӱндцхӓнӓ.

— Я йир, Шикрӓ бид хойр сургъуль сурлго бӓӓвчн болхм бӓӓджл! — гидж келӓд, дӧрвгър урлта маштг шар бер босад, худгас ус татв.

Сургъульчнр бас дӧӧглӓд, Шикрӓд амр ӧгдм биш.

Альчуран авч зулсн джоогдамлта, салврха киилгтä хар ковӯ кон гихлäнь, ардаснь негнь Шикрäн хормагъаснь татад йовулхш..

— Альчурим ас гинäв, эсклä — багшд одад келчкнäв,— болад Шикрä уульн алдад сурв.

— Зуг одад келдж ӯзлч, би чамаг ӯӯнд орхинь дорар... гигъäд, джоомгдамлта хариг келтл, Санлж гертäс гарч ирв.

— Эн ковӯд кӯӯнä альчур авад, кӯ наадлад бääнä, — болдж Шикрä заргъцв.

— Джигдä, кӯӯнä альчур ӧг гинäв, юнъгад кезäчн альвлад йовнач?

— Уга, би авсн угав, эн авла, — болад шалд ӧӧрäн суусн шар, ковy бäрв.

— Я, я ягъсн худлч юмб! Санлж, хäлä эн Джигдä альчуринь авад зулхла, Босха хормагаснь татла:, нä ягънач? — болад, шар ковӯн альхан ташад инäв.

— Я, бийнь татчкад, — гидж келäд, Джигдä улагъад газр хäлäв.

— Нä сäн. Джигдä кӯӯнä альчур ӧг. Ӯӯнäс хооран бичä наадлтн. Шикрä йилгъäс уга танла, манла äдл сургъульчлм, тиклä бидн юнъгад дӧӧглхв. Джигдä тиимий? — гидж бий деернь унъгъагъад Санлж кель.

Джигдä Шикрä тал одад, чирä талнь хäлäл уга нег гарарн алчур ӧргäд, наадк гарарн хамран хучлад «мä альчуран, ӯӯнäс хооран альвлхшв», — болдж хамр доран келв.

— Школд сургъуль сурчах кӯн альвлад бäадм биш, — гидж келäд, Санлж Джигдäн толгъа илв. Джигдä Шикрä тал «нег гемим тäвдж ӧгич» — гидж эрджäхшнъ дорагъур хäлäв.

Ӧдр, сар давлдад, джилмӯд эрглдäд, Шикрä ӧврлгън болдган уурад ирв. Санлж асхнд школд ирдж номан дасдг билä. Шикрä бас ирдг болв. Зäрмдäн Санлж Шикрäд донъ болад, то-эсвинь, эс гидж естествознанäр, аль наадксарнь чигн заадж ӧгдг билä. Нег дакдж естествознанин дегтр умшджагъад, генткн толгъаднь орсн нег сурврт Шикрä хäрӯ эс ӧгч чадв

— Кӯн ухатагъас биш бас малчн гинä. Тер кӯн ягъад ухата болсмб? — гидж Санджас сурв.

Санлж зӧвäр уха тунъгъаджагъад, иим хäру ӧгв:

— Ики кезәнә цагт, кесг зун мингъгн, сәй джил өмн, күн сар мөчн кевтә ө-шугъу модид, энд-тенд гарәдәд, темсәр хот кегъәд бәәдг сәнджк. Дакад, көләрн йовад, гарарн көдлмш кедг болдж. Зерлг мал иджлдкәд үс уудг болад, махинь галд булдж иддг болна. Тәрә бас тәрдг болдж. Келдж-келдж күүнә ухан гисн юмн көдлмшәс, күч-колснәс бүрддг зөвтә юмндж. Ухата болхин төләд көдлмш кех кергтә», — гидж келәд Сандж төгсксв.

— Сургъульд сүзгән өгх, дегтр умшх, — гидж аргъул келәд Шикрә ормдан одв.

Эн кевәрн эдн асхн ора күртл суулддж оркад, хәрх болцхав. Шикрән гер школас зөвәр уухн бәәдг билә, Сандж көвүн күн болад Шикрәг күргәд гарв. Ю бис күүндлдәд, наада йовцхадж даруннь герт күрч ирцхәв.

— Нә, бүдрл — түгшл уга хәр,— гигъәд келчкәд, Шикрә гер талан гарна.

— Тиигий, сәәхн зүүд бәрдж хон, — гигъәд келсн Санджд бүрисн зеегтә хар нүднь эвтән суусн, бичкн өкәр цагъан чирә «дәлс» гидж сарин герлд мандлн, дакдж үзгддгән уурв.

Манъгъдур өрүндинь нег цөөкн көвүд Шикрәг аарглдж авад «Сандж—Сандж» болад наадлцхав. Тер өдрәс авн Шикрә Сандж тал өөрддгән уурв.

Седклән медлцәд үүрлсн нөкдмүдт, харгъдж гол ухани үндсәр эс күүндинә гидг ик зовлнъгта юмн. Учр тиим болсар Сандж Шикрә хойр бас нег негән саналдцхав.

Хотнас ирдж йовсн Сандж зөвәр тедүкн гарч йовсн Шикрәлә тосдж харгъв. Шикрә үкс энд-тендән кү хәләчкн тогтнв. Эн-тер, соньн-сормган күүндәд оркхларн эн хойр соктдж одцхав. Шикрәг удан өөрән бәрхин учрар Сандж кесг худл, хуучн туульмуд келв.

«Сандж» — гигъәд геглзсн Басигъгин ду сонъсад. Шикрәг хаалгъдинь орулчкад, хәрәд гарв.

АХ БАЙР

Дорд үзгин салькн әрә үләгъәд, нилх көк ногъаг эрәтрүлдж дольгалулна. Олн зүсн цецгәсәрн өнъглгдсн, кенъкнсн үнрәрн өрән девтәсн, өргн тег энъгдән налав.

Цевр агъар көкрнә, зуг энд-тендәс эләс босад, күч-

тä хойр далвагъарн сäвдж йовад, ээзгарлддж эрглдäд, цег болдж харлдна.

Шимтä ногъагъар ик гўзäгъäн чингдмäр дўўргсн ўкрмўд зäрмнь зогсад, зармнь налхалддж ар кöлäн джиигъäд, кевлгъäн кевсн кевтлднä.

Делкä деер уга ääмтхä бўлтхр бор туулан бийнь, бичкн гесäн борталгъсн, амндан кöк ногъа зуусн, элкäн нарнд ээгъäд, ик кöк беткин уру бийд санамр унтдж кевтнä.

Хадлгънд цувад орксн колхозин машид ташуд эрвлзнä, цань ирмг дор дўўгсн колхозин трактормудин дунь сонъсгдхас биш, бийснь ўзгдцхäхш.

Школ талас гарсн дöрвн-тавн кöвўд ääмгин правлäн тал оч йовцхана.

Эдн ээм-ээмäн тўшлдсн, эгц гарсн джинънсн дуугъарн тракторин öмнäс хäрў öгчäхшнъ, сääхн орчлнъ эвдäд йовна.

Игдж йовад гарарн завдад негнь ўг келснд, голгъагъан тасртл гочкнлдад, дерд-дерд ншклдцхäв. Тиигдж йовад, бoоджсн унъгън мет генткн «тард»гарад урлддж йовад, харгъсн нўкн—зуухиг эрстнь гäрäдцхäнä.

Юн болад одсн болхв, аль негнь соньн наад ухалдж гаргъв, эс гидж сургъулäн чилäсн болв, аль нам гертäснь элгн-садпь ирв гинт, йир ямр байр болв гинäт? Уга. Эднä ардас кўн чигн ирсн уга, эдн сургъулян чигн чилäсн уга, кўн соньн наад чигн ухалдж гаргъсн уга. Болсн бийнь эднä байриг келх ўг нанд олддж öглго баäнä.

Инäгъä-наада йовцхадж, иньгўд правлäнä газа ирцхäв.

— Äмтн цугтан кўрч ирцхäдж, хурган эклх болджл, — гидж келäд комсомолин ячейкин сеглäтр Дордж гертäс гарч ирв.

Комсомолин хургиг газа герин сўўдрт кех болдж шиидлдäд, дöрвлджн стол авч ирäд тäвцхäв.

Ахлач, пиисрäн шинддж авад, тöрмўдäн кўўндцхäв. Хургин президиумд Сергеев гидг кўн бас сууна. Сергеев Павел гидг кўн — Ленинградин заводин кöдлмшч, большевик. Павел нидн джил Элстäс ирдж эн ääмгт колхоз бўрдäлä.

Олна тöлä чидлäн äрвллго кодлсн тöлäднь, колхозникўд Сергеевäр колхоздан ахлач тäвдж авла. Кол-

хозин көдлмш кеду ик болсн бийнь Сергеев багъчудт, комсомолд дөнъгән күргхән төрүн мартхш.

Комсомолд багъчуд орулдж авх төр болв. Багъчудин эрлгъс дара-дарагъарн хәләгдв. Амин сүл болдж Тумдә Санджин нерн гарв.

Байрлад чирәнь уласн Сандж, босад цөн үг эврә бийиннь болн гер-булиннь тускар келәд, хәрү суув.

Комсомолин ячейкин сегләтр үг авч босв.

Эн келджәнә:

— Минн хәләцд болхла Сандж му биш көвүн. Болв Санджиг хулхач күүнә көвүгъинь бас чигн сән меднәвдн. Тингхлә, хулхачин көвү Ленинә комсомолин зергләнд орулдж авхмн гидж ягъдж келнәт. Минигъәр болхла, Санджиг комсомолд орулдж авч болш уга. Ар захас гар өргәд, махта шар көвүн үг авв. Эн нигдж келв:

— Сандж бийнь йир сән көвүн, сургъулән кезәдчн сәәнәр дасна, бузр үг келдж альвлхш, бийән сәәнәр бәрнә. Зуг нег гемнь эцкнь, эцкнь, — гидж альдарандинь чигн келл уга суув.

«Комсомолд орулдж авлго бәәдм болвзго, — гих уха санчксн Санджин махмудинь ирвәтрәд бәәнә. Эн заагур хулхач эцкән санчкад, хорнь шүрүгъәр буслв. Хулхачин булд гарсндан гундад бәәв. Тингдж бәәгъәд: «хулхач намаг гаргъхас биш, минн уха гаргъсн угалм, минь түүг эдн медхн ягъна!» — гих уха санчкад, хург толгъалджасн улс тал нег мөслдж хәләв.

Дарунь Сергеев үг авв. Сергеев келджәнә:

Хулхач күүнә көвү комсомолд орулдж авна гидг ик хату юмн. Болв, тадн Санджиг хәләх кергтәт. Сандж букл тавн джилд танла хамдан, ман дотр сургъуль сурвш. Даалгъвр күцәсәрнь, сургъулән ягъдж сурдгарнь авад хәләхинь Санджд күн ицәд бәәнә. Сандж йоста Советск ухата күн болдж нанд тоолгдна. Минигъәр болхла комсомолин зергләнд орулдж авч болхмн.

Дакад чигн кесг улс келлдәд, негнь орулхм, нааднь орулхм биш болдж шууглдa бәәдж, гар өрглдәнд ирв. Гар өрглдән эклхлә, Сандж газр хәләгъәд «оруллго бәәхий?» — гисн ухата менрәд суув.

Хургин ахлач гар өргүләд, ик удан боллго, хойр күүнә то үлү болад Санджиг комсомолд орсиг сонъсхв Баснъ Шикрә хойр Санджин гар авч мендлв.

Ӱүрмӱд кӧтрлдсн Ленинӓ комсомолин нер зӱӱсндӓн, ирснӓсн ик байрта хӓрдж йовцхана.

— Басиъ, би орулго бӓӓвзго гигъӓд ик гидгӓр ӓӓджӓлӓв. Байр кедӱ ик бахта болв Ленинӓ комсомолд орснла ӓдлцдг байр бӓӓхий? — гидж келӓд, Санджиньгӱдӓн хӓлӓв.

— Уга, уга боллго. Комсомолд орсн — ах байр, — гидж келӓд, Басиъ Санджин ӧрчд толгъагъан шахв.

ИНЬГУД

Джил джиллӓд, джиргъл уттад, кӧвӱн ӧсӓд «гарнь ганзгъд кӱрӓд, кӧлнь дӧрӓд кӱрӓд ирв».

Дугла кӧвӱндӓн хадмуд хӓӓдж сахньв.

— «Сӓн кӱӱкн, эркн биш зӓнъг орул», — гисн Санджин ӱг сонъсад, Дугла йовци терг дахад, кӱӱкн бӓӓсн хотнд ирв.

Кӱӱкн таасгдв «Нам бас нанла ӓдл угатӓ кӱӱнӓ кӱӱкн болснь сӓн болвл», — гидж санад, Дугла герт ордж ирв. Улан келӓр кӱӱндлдӓд, бӱлӓн нӱдӓр хӓлӓлцӓд, аш сӱӱлднь зӧвӓн авсн Дугла, байрта хӓрдж ирв.

Дарунь хӱрм ачх цаг болв. Тӱмд амрч гертӓн бӓӓдм биш. Кемрджӓн гертӓн ирхлӓрн ӓрк-кӧзр хойрин ард эс орсн болхла, лавта шалдагъад унтдж кевтдг болх. Тӱмд гертӓсн морддж гарад, тав-зургъа хондж йовна, ода альд-яльд йовхинь кӱн медхш.

Мӧрд, мах, кӱ цуглулх кергӱд олн болад, Дугла бас кесг сӧ нӧр уга, кесг ӧдр чик хот уга зовад орксиь эн.

«Кӱн дӧнъгӓр, шовун далвагъар» — гишнъ, хаджуташун болн элгн-садни дӧнъгӓр Дугла кӧвӱнӓнь гер буулгъв.

Ӧдриг элвг нӓӓрӓр давулад, асхн бӱрӱл болад ирв.

Кӧвӱнӓгъӓс залу улс гарлдсна дару, кӱргдж ирсн эмгиг Дугла дахулад гарв. Зӱн биид тӧвкнӱн суусн берӓд хурлзлдад, кӧшг дотр суусн кӱӱкдиг кӧӧгъӓд ирцхӓв. Кӱӱкд бас хӱвӓн ӧглго яргад керлдцхӓв. «Балдр» ахта кӱӱкднь ик керӱл угагъар гарч одцхав, зуг гиджгтӓ тоотнь ата булалддж бӓӓцхӓнӓ. Зӓрминь, берӓд чидл ӱзӱлӓд чирӓд гаргъцхав, болв, альмн эрӓтӓ шар цоохр бӱшмӱдтӓ, хаалгъ эрӓта, кӧк бӱшмӱдтӓ хойр кӱӱкн ӱлдв. Эн хойр Булгънла бӱсӓрн холвлдчкад, теврдж авчкад тӓвдж ӧглго зовав. Тач ядчкад: «эдн ю кӗцхӓх билӓ» — гих шиидвртӓ берӓд зогсцхав.

Берäд Булгъна ÿснÿр ааргладд орв. Кÿÿкд Булгъна ÿснäс атхдж авчкад, тäвдж öгл уга ууљлдад сууна. Татлдад, чирлдäд эс болдг бääдл гархла, берäд кÿÿкдт уурлдад, Булгъна ÿс хувадган уурсн бääдл гаргъцхадджана.

Кÿÿкд ууљдган уурад, Булгъна ÿс тäвäд санамрдцхав. Гетджäсн берäд генткн дäврäд, кÿÿкдт сана öгл уга, Булгънас салгъад авв. Зäрмнь ууљдсн кÿÿкдиг дарлдад, наадкснь ÿкс Булгъна ÿс хував. Булгън ууљх биш, ууљджасн кÿÿкдт алнъ болад сууна. «Ямаран бääдлтä берв энчн» — гидж аргъул ÿÿртäн келäд, маштг шар бер Булгънд öölв.

Ус хувасна хööн, кÿргиг хойр бер авч ирв. Эдниг дахлдад кÿргÿлин нег кöвÿн бас ордж ирв. Кÿргн, кÿргÿлин кöвÿн хойр зергдлдäд, чöклдж суущхана. Öвцÿ шатах болджл», — гидж келäд, маштг шар бер кöвÿдин öмн хööнä царцлнъ öвцÿ тевшт тäвдж öгв.

Хойр кöвÿн хавтхасн хустг гаргъдж авлдад, хустгин гериг зÿн гаринннь дунд хургън эркä хойрин хоорнд бäрджäгъäд, хар деернь нег хустгиг босхад хумха хургъарн дарджагъад, барун гарининь дунд хургъарн индстäд шатах кергтä. Кен тÿрÿлдж шатагъад холд кÿргснь öвцÿ утлх зöвтä болджана. Хойр кöвÿн зерглддж-äгъäд индстцхäв. Хустгуд зерг шатагдсн бийнь Санджин хустг холд, кöшг деер оч тусв. Сандж öвцÿ утлад берäдт тäвдж öгв.

Даруньь кÿргÿлин кöвÿн гарв, тÿÿнä ардас дахад берäд бас гарцхав.

Генткн герт бääсн äмтн цугъар гарад одхла, Булгъна дотр бийäс эвго болад одв, ясата орна кöл дер суусн Булгън асхрулад ууљв.

Уудиг дотраснь оньслдж оркад, Сандж Булгън тал ирäд белкÿснäснь теврдж авад орн деер суулгъв. Булгън öмнк кевтäн экрäд ууляд бääнä.

— Хол газрас хойр джиргъл нег хаатгь хäлäгъäд ирджлм, тингхлä юнъгад ууљхв? Ууљхнн ормд, байрлх кергтä. Бид хойр нег хонгт, нег сард, эс гидж нег джилд бääгъäд гарч одн гиджäхш, бÿкл äмд джиргълиннь туршарт хамдан бääх улслм бидн. Тер учрар, нег негäн-меддж, нег-негäн таньх керг», — гигъäд барун гарарн толгъагъинь илдж оркад, гарарн Булгъна гариг авч Сандж öрчдäн шахв. Булгън ууљдган уурад,

нүлмсән арчв. Сандж үкс хавтхасн хуетг гаргъдж авад шатав.

— Энч ягъсм? — болдж нүднә күмсг деерпь бääсн монцхр үзәд Сандж сурв.

—Өрүнә дүүрлгъи деер эмәлин бүүрглә харгъдж оч, — гидж келәд Булгън экрв.

Дакн нег хәләдж оркад, Сандж теврдж авад Булгъниг бий талан өөртхнә, Санджин зүркнә цоклгъна ä, газа мөртә улс довтлдж йовхинъ Булгънд сонъсгдв. Булгън эвджәркен болджагъад, нулмста нүдтә чирәгъәрн Санджин өрч деер киисв.

Джиргъл негдсн ипьгүд хооридан ни, кен негән күндлдг, кен негидән дөнъгән күргдг болхла, түүнäс ах джиргъл эврә гер бүлд мел угал.

Эн шинджәр авад хәләхлә, үзлцәд, медлцәд эс гер мал болсн бийнь, үнн седклән медлцсн, занъ-бääрäрн ирлцсн иньгүд, эн хойр бääдж.

Түрүн цөн хонгт Сандж гертäсн пигән-тнигән гарч юмнд одлго билә. Өдр ирх дутман, сө давх дутман Булгън улм-улм таасгдад, шинджнь олдад бääнä. Гал болсн дурна зальд авлгдсн Санджин джиргъл элдү сääнäр джиирв.

Намр үүд цокад бääв. Санджин үүрмүд Элст, Ääдрх, Шарту орлдад сургъульд гарад йовад бääцхäв. Санджин эрлгъни хäрү уга. Ташр үн деер немр болад, зүркнь бульгдж цокна, элги—садна ээрлгън ахлна. Сандж гертäн үлдв.

Ик эрт йовдж одсн Түмд одачн уга, үвл болад цасн унчкв.

Асхи бүрүль дахад темäнд юм тенънсн Түмд хäрдж ирнä. Нигт зогдрта харгч инъгиг кевтүлдж оркад, Түмд ацагъинь герт орулв. Чапсн цä болад, Түмд гулмтин деед бийд зäмлдж суугъад, аагъиг йоралддж бäрäд, халун цä сордж сууна. Цääгъäн уудж дуусад, Түмд олзан тääльв.

— Мä, үмсдж үзлч,— гигъäд Санджур боокс гос шивäд оркв.

Госиг хäлäдж оркад, Санджин нүднь цаадк «зөөрднь» күрв. Шеркш занч, эд, нам аагъ — ухр күртл Санджд үзгдв.

Санджин нүдн цусар гүүдж гал асад, орна ирмäг деерäс босдж ирäд келджäнä:

— Аадж, ода энч юн гидг бääдлв? Эн бääдлäн кезä хайхмч! Эдў метäр гесäн теджäнäв гидж эн цагт сандж болш угаг ода кўртл юнъгад эс меднäч. Эврäннь кöлсäр бääснäс ах юмн гидж уга. Кўўнä белн юмäр джиргънäв гидж йир болш угалм. Минигъäр, бол...— гигъäд кўцц ўг келўлл уга, Тўмд дарджнънв:

— Икäр бичä ду гарад бääгънч, чамд олз орулхас биш нань ямаран гем кеджäнäв? Сäн эцкäс мў кöвўн гарчл эн,— гичкäд, лачкндж инäв.

— Олз, олз икäр орулдгч! Чини кöзрин öрндчнь газак сааджасн ўкрим äмтн бäрдж авн гиджäнä,— гидж келчкäд, Сандж гарв. Нань дала ўг келдж тöр гўўлгдж болшго, тўўнäс давхла шалд ноолдхар босхмн. Сандж хäрдж ирäд орнддан орв.

Удл уга Булгън бас орндан ордж кевтв.

— Иим элдў ўўл ўзä бääдж би тагчк суудж чадш угав, манъгъдур äамгин парвлäнд оч герчлнäв,— болад Сандж Булгън тал эргв.

— Хулха — кöзр хойрар джиргънäв гидж ийр сандж болшго,— гидж келäд, Булгън Сандж тал эргв.

Тольс гидж келсäрн толгъадк ухагъан медлцäд, делврсн цусни кўчäр чисм уласн урлмудар шовшдж ўмслдäд, сääхн нööртäн орцхав.

СУРГЪУЛЬД

— ...Эркн биш гемтä бурутагъинь йилгъдж, йосна догшнла харгъулхиг би танас эрджäнäв,— гидж келäд, Сандж ахлачин ööр оч суув.

— Сäн, сäн. Негинь олдж болх. Сандж, сургъульд йовх болзгоч, аль Булгънаннь ööрäс гарш угавч,—гидж келäд ахлач Сергеев Павел наадлв.

— Эс болх юм юнъгад келнäт, ахлач, сургъульд йовлго яях билä,— болад Сандж башрддж гöрдв.

— Ўнäр келдж бäнч?

— Ўнäр боллго, худл келдж чаддгов биитн.

— Элстд багшин курс гарч. Тер курст гурвн кў маниг öгтхä гисн билä. Эндр хойр кўн йовджана. Йовх саната болхла тедн деер гурвдад йовдж чадджанач.

Эн заагур сагсг хар махлаг буулгъдж ўмсн Тавн ордж ирн:

— Ахлач кöлгн белн. Йовх улстн альд бääхмб?— болв.

— Хойрнь белн, минь ода ӱӱнд бääцхäлä. Негнь эн наатн суусн эн.

— Тавн мендлт! Насн ирх дутман, улм багърсн болад бääдмт?— гидж Сандж Тавнла мендлв.

— Менд болхго! Сандж ода ӱӱнäсн гарад йовад бääхмч?

— Герӱрн одад ирс гилäльв,— гидж Сандж ахлач тал хäлäв.

— Ӱвлин найн эн. Дакад, дакдж кезä кöлгн йовхнь медгдш уга. Сургъуль бас чамаг кӱлäгъäд суухм биш, эклдж оркх. Шинлнь йовджах терги деер суугъад йовснь сäн болх,— гидж Сергеев селвг öгв.

— Терги болдг ӱг,— гидж Сандж зöвшäрв.

Цодрад газр кöрв. Оддуд кӱ наад бäрсн болдж чирмлдв. Сар гарчксн санамр мандлв.

Хатрсн мöрдин турунд ншкгдсн цасн джаагн — джуугдж шухтив, зуг цанин тэвгин ä сулдхл, уга, утднь тач геглзнä.

— Öрӱнä нарн гурв хотлдж гарла, нигдж киитрл уга бääш уга зöвтä юмн. «Нарн хотлхла немнä белд»— гигъäд наадад келсн ӱлгӱрнй тер. Кезäнä нег болсн йовдл келӱлдж авцхант багъчуд?— гидж Тавн нöкдмӱдäсн сурв.

— Келтн, келтн сонъсий,— болдж нег дуугъар гурвулн сурлдв.

— Кезäнä Гаха джилин лу сарин хöрн гурвн öрӱн бас нарн гурв хотлдж гарла. Тер асхнаснь авн кӱчтä шуургън болла. Би тингхд Цемблä адунд билäв. Хаац уга адун тесдж бääдж чадад урудв. Аргъ уга адунаннь ардас дахад гарвв. Тер шуургън гурвн öдр, гурвн сö зогсл уга шуурв. Гурвн öдр, гурвн сö эмäл деерäс бул уга, келн деерäн хот кӱргл уга йовбув, тер бийм адунас нег чиги мöр салгъсн уга билäв. Зуг сӱл сö адунд чон ора, кӱч öгл уга гурвн-дöрвн мöр бäрдж оркв, тедн дотр гацата кевтä Цемблäн Бадмин ундг шаргъ мöрн бäргддж. Öрӱндиь шуургъч зогсен, адуг öрӱлäд гарвв.

Ӧмнäсм аду хääдж гарцхасн, темäтä, мöртä улс ирцхäв.

Аду хääлдäнд Бадм бийäрн гарч.

— Адунчн гару уга йовну?— гидж ирäд уга йовдж, Бадм сурв.

Адугъан тарал уга ӓмд менд авч ирсн би байрта келдж йовнав.

— Адун бӱрн-бӱтн, зуг сӧӧнӓ чонмуд орад, шаргъ ахта дӧрвн мӧр бӓрчкв. Дӧрвн мӧрн тана адунд, далагъас дусал ӧсрсн юмн ӓдл болхгов,— гидж инӓдж йовнав.

— Чавас, чавас. Тавн мел ӱкрлч. Минь тер шаргъ ахта мӧр оч чонд бӓрӱлдв кӱн,— гидж келӓд, улан зандн иштӓ шӱкр малягъар намаг нег орадж, ууран гаргъад, мӧрнӓ кӱш тал довтлв.

Тиим донъгта улс билӓл теди, тингдж тер хотлсн нарн нанас ӧшӓгъӓн авлал,— гидж келӓд, туудҗан чилӓв.

Сӱзгӓн ӧгӓд чинъндж йовсн кӧвӱд, дакад тедӱ мет туудж келхиг Тавнас эрлдв.

Дергӓд хатрсн хойр мӧрн цаниг зо деер чирӓд гарад ирв.

— Хӓлӓ, Элсти ӱзгдӓд бӓӓв!— гидж кӧвӱдин негнь келв.

Зо деер гарад ирхлӓ, Элстин электричествин гал цӓӓгъӓд бӓӓв.

— Дакад нег юм келтн,— гидж кӧвӱд некдж сурв.

— Ай,эзӓн зальггл кезӓнӓ давдж одсн юм ю кедж келхв,— гидж келӓд шовшрад, джолаг татдж йовад, хойр нег шилврдӓд орксн, мӧрд хатрн тавлад, цаниг Элстин уульнцар авад орад ирв.

Шӱӱврӓн ӧгӓд кӧвӱд сургъульдан орцхав.

Дӧрвн — тавн сар болсна хӧӧн: Ӓӓдрхнӓ багшин техникумд ӱвлин цуглран болджгдж, тӱнӱнд курсас зӓрминь йовулхмдж,— гисн зӓнъг джирд гигъӓд гарч ирв.

Ик удан болл уга багшин техникумас ирсн ӧндр хар залу кӧвӱдин ӧрӓд ордж ирв.

Техникумд оч сурх санатань эн кӱӱнд бичгдцхӓв. Одх болдж бичгдсн арвн тавн кӱӱнӓ нерн дотр, Тӱмдӓ Санджин нерн бас умшгдв.

Манъгъдуртнь ӓктӓмл машин деер суудж авад «Ӓӓдрхн альд бӓӓнӓч»,— гигъӓд кӧвӱд гарад йовад одв.

Хальмг базрт ирӓд машинӓсн буугъад, кӧрсн Идҗл деегӱр морн цанар гатллдв.

Сандж кӱн болдж ӱӱдсӓрӓ иим ик балгъс ӱзӓд уга билӓ. Кесг давхр ӧндр-ӧндр гермӱд, ик терзиннь ӧӧгӱр

гархла, тенд кӱн ӱзгдäд бääнä. Олн äмтнä шууган Санджд гääхмдж болв.

Гермӱд, уульнц гääхä йовцхадж ӱӱрмӱд Аäдрхнä ик шивäн ööр кӱрäд ирв.

— Эн шивä деегӱр Митрнойн гäрäдӱлдж гарч гидг эс билӱ,— гидж нöкдмӱдин негнь келв.

— Имм öндр шивä деегӱр ягъдж мöрн гäрäдсн болхмб, Ягъсн öндр сӱмв?— гигъäд шивä деер ик холд дунъгäджäсн чондж ӱзäд орагъинь хäлäхлä Санджин махла унн алдад, äрä гидж торв. Нигäд йова йовцхадж кöвӱд техникумур орад ирцхäв.

Хонъх джиинъин бийäр энд-тендäс бутарлдад сургъульчир гарад ирцхäв.

Бутарлдсн олн загас булхад нег таньдг чирä гарад ирв.

— Кемб? Баснъгин бääдлтä, Баснъ гихäс чирäнь цагъан. Кен болхмб?— гих ухата Сандж, зогсад бääв.

— Менд, кезä ирвч, аль ордж йовнач?— болад адгъад даралдулдж оркад, Баснъ ӱӱрлäрн мендлв.

— Баснъ, чивч Баснъ,— гигъäд, Сандж гаринь чанъгъур атхв.

— Э, би ӱнд сурчанав, чи аль ордж йовнач?

— Бас чамур, багшин сургъуль сурхар ирвв.

— Тиигхлä сäн,— гидж келäд, Баснъ ӱӱрäн сӱӱдлж авад, унтдг герӱрн авч ирв.

Элстин, эврä отг-нутгин соньн-сормг зäнъг сонъсдж оркад, Баснъ техникумин джиргълин тускар, бийäн ягъдж бäрдгин болн ямаран бääдлтäгъäр сургъулан дасхла сäн болхин тускар иньгтäн келдж öгв.

Удан болл уга, Сандж техникумин джиргълд идждв. Номдан йир дутдм биш, асхиднь кезäчн класст ирдж номан дасдм. Нам кино, театрт оддг болад, йоста медрлтä кӱӱнä öнъг гарв.

Сар болсн цагла, Сандж Булгънас бичг авв. Булгън бичгтäн кесг дала юм бичдж...

«Эртинä авч ирсиь орса юмн бääдж, шанъгъа газрт бääсн кӱӱнä хош тонад, öлг-эдинь, малинь буладж авцхасн бääдж... Одахн аавиг бäрäд авч одв...

...Ягъäд намаг хайчкад, сургъуль гигъäд йовдж одь гигäд санхинь нӱднäсм нулмсн гарч ирäд бääнä. Ӱнäр хайчкснтн энв...— гигъäд, öölää гундад бичдж.

— Ааджин тускар мел чик, эрт тиигх зöвтä юмн

бäадж. Булгъниг, Булгънан би эн насндан мартхнй?— гидж Баснъд келäд, байрлад чичрсн гарарн бичгин хäрӯ Сандж бичв.

ЭЭДЖИН КЕЛСН ӰГ

Гучн негдгч джилин хавр гарад, зун орв. Сургъулин джил чилäд Сандж амрлгънд хäрдж ирв.

Булгън, ээдж, дӯӯнр байртагъар Санджиг тосдж авцхав.

Эдӯ-тедӯ болджагъад, «гар кöндрхлä амн кöндрнä» — гишнъг, Сандж намр кӯртл кöдлäд, мöнъг-тснъг олдж авх санагъар, совхозин öвснä хадлгънд оч кöдлв...

— Наадкан бäртн,— гидж келäд, Булгън галзн цариг Санджд ээрч öгв.

— Цо-о-б!— гидж хäакрсн Булгъна дуунла, унтдж кевтсн орчлнъ серсн болв. Чирмлддäсн сäахн оддуд билрäд, газрин кöрсн цäав. Ора деер бор-бор богшудас торлзад, енъгсг дуугъарн джирглдв.

Джиндрлäд татсн дöрвн цар кевлгъäн кевäд, залхугъар кöлäн тäвлдäд, кӯзӯгъäрн нäахлдäд йовцхана.

— Цө-о-б!— гисн Булгъна ду сонъсад, цармуд сергсн болад «ӯкс-ӯкс» гилдцхäв.

«Аксайин» арвн йисн шӯдн деегӯр гилвксн шалгъин ирлä харгъад, кӯӯнä белкӯсцä, судлин кöк öвсн, Санджин эвтä гарт йовсн дöрвн аагта биилла харгъад, машина сӯл деер овалгдад йовна. Сандж босн ишклдж йовад, кӯнд öвсиг тӯлкäд баал — баалларнь унъгъана. Болв, нӯдн чирмтл машина сӯл öвсäр дӯӯрч одад йовна.

Öвсиг хадад, баал кегъäд хая йовтл, машина экрсн äала дöрлцäд шар нарн уладж сӯӯрлäд гарад ирв.

Ик хол биш бäасн хошас цӯврлдäд öвснä машид гарч йовхнь ӱзгднä, зуг нег машин хош деер ӱлдäд бäав.

Булгън царан зогсадж оркад, ардан хäлäв. Кӯцäд ирдж йовсн машинäс буугъад, маштг хар залу Санджин машин тал ирв.

— Ай, ягъсн нööрмӯ кӯн болхмб эн Бадал, öрӯнä серӯлäд яддж орквв. Нам ода äмтнäс эрт босдж кöдлдгнь бäг, нам äмтнлä äдлдäн йовхн ягъна. Хäлäлт тӯнӱг, äмтнäс тасрад, хош деерäн унтад ӱлдджлм,— гидж келäд, хар залу хош тал заав.

— Не, цармуд невчк амрг,— гидж келäд, ода кӯртл машина ууц деер суусн Сандж босдж ирв.

— Булгън нӧр кӱрнӱ? — гидж хар залу шоглв.

— Я, нӧр гидгтн кергтä юмн биш бääджл. Гертäн бääхинь, сӧӧнь дуусн унтад, ӧрӱннь ӱд кӱртл унтв чигн нӧр хандго билä. Ода али? Нӧр кӱрх биш, нам ӧрлä босхла, кӱн гииград, амрад бääнä,— гидж Булгън цариннь налувчан авв.

Дакн Булгъна, «цо-о-биг» машина дун дарад гарв.

Хойр эргäд, гурв эргäд тослад, эрäсдинь чанъгъагъад, кем-кемднь шалгъинь соляд, цаглань кӧлгäн амрагъад — эв-зевäрнь, цугъар таастагъар Санджихн кӧдлв.

Бӱрӱллä сӱл эрглгъ кедж оркад, Санджихн кӧлгäн тääлв

— Сандж, тана кедӱ болв? — гигъäд, маштг хар залу машин тал ирв.

— Йисн га, тана кедӱ болдж?

— Я, кергтä юмн уга, долан га. Эзäн зальгг ӧдрä сурм бидн тасрад, невчкн газр зогсдж орквдн. Бääсджä, манъгъдур чамаг би эс кӱцхий,— гидж келäд, залу Санджиг дахад хош тал ӧӧрдв.

— Хäлäйл, кен икäр хаддгинь,—гидж келäд, Сандж ӧвсн орн деер кевтв.

Хар залу Санджин цаад бийд гедргäн кевтсн шар залу тал хургъарн заагъад келв:

— Бадал, ямаран ик дӱнъгä юм дääлвч?

— Кергтä юмн болсн уга, хойр дундур га хадвв,— гидж келäд, бор ӧрмгäрн бийäн хучв.

— Мууха дигтä юмб, зурагъан мел ӧӧрдӱлäд оркдж кевтäмч? — гидж келäд, хар залу инäв.

— Тегäд яяхб энтн, машин ганучиннь ганз таслад, йовналм,— гидж келäд залу суув.

— Гануч, ганз... ӧрӱнд ора босджацхатн, нарн гарад халурчкхла, кӧлгнд болн бийд амр болдмн. Машигъäн хäлäгъäд, тослад оркдг болвзгот, тер шанъгъа юмиг кӱн хäлäдж болдв? Ӧдрин дуусн ӧрмгäр хучад, унтад кевтхлä, «кишгтн ирäд, киимтн голигъäд» бääснтн тер,— гидж келäд, хар залу керлдв.

— Церн, тиим дала ӱг юнъгад келнäт,— гидж шар залу гӧрдлдв.

— Ухата болхла сäн, толгъата болхла тоол,— гидж келäд, Церн бас кевтв.

Намр болад, сургъульдан йовх кем ӧӧрдäд ирв.

Ю-кӱӱгъäн белдх ухатагъар Сандж хäрдж ирв.

«Экин седкл ўрнд» гишнъ Дугла цааг чанад, бääсн öрмäрн ўслäд, тослад, зандрдж уласн джомбаг кöвўнäннь öмн тäвв.

Санджин бäрджäсн аагъд цä кен бääдж, ээдж келв:

— Хääмнь, эцгчнь йир килнцтä кўн билäл. «Кесн гем ээäн темцдг, кецин усн гуугъан темцдг», эврäннь гаргъсн гемäн эдлäд йовдж одв. Ода, авсн авальчнь бääнä, улан махмуд болсн дўўнрч эн, насн ирсн би энв, ода маниг хайчкад ягънач. Насчнь одачн багъч, äмд-менд йовхла, сургъуль эс сурч болх билў. Ода ягъв чигн энджл сургъуляснн ўлдхмн кевтäлч,— гидж келäд, дорк ормасн босад, буру хандад нўднäсн гооджсн хар нўлмсäн белäрн арчад, Санджд медўлш угагъар седв.

Ээджин келсн ўг Санджин экнд хадгдад, гарт бäрджäсн цааг ширä деер оркулв.

Сандж эврäннь ухагъан биїдäн хадгълад, суусн ормасн босад, орна ирмäг устулдж суугъад — уха тунъгъав. Кесг суудж оркад, Санджд ним ухан орв: «Хату-мöтў зудта ўвл бол, газагъан ганцхн цоохр ўкртä, гал улан махмуд болсн кööркс яяхмб? Нам ээджин келсн чигн чикл. Ода яяхв, зöвäс зöв гатлдг учрта юмнлм ,тиигхлä ээджин зöвиг эн саамд гатлгъх учр болна»,— гидж санад, босад ээджиннь ööр одв.

— Ээдж, би улднäв. Чидлäн äрвлл уга, седклäн тäвäд кöдлхлä, танинннь гес би öлсгхиї?

— Чамдан кезäч ицдг билäв, чамаг бääхлä би тўрхв гидж санхий?— гидж келäд, экнь Санджин толгъаг öрчдäн шахад, бўлäн нўлмсäрн кöвўчäннь толгъан ўс угъагъад, манънагъаснь ўмсдж суув.

— Ээдж, бичä уулич,— гидж саатулад, ээджäсн элдў даалгъвр авсндан байрлн тусчкад, Санджин хоїр нўднäс «билд» гидж нўлмсн асхрв.

Тер асхнан Сандж хäрў öвснäннь кöдлмшт ирв.

Намр болад, öвснä хада чилхлä, цаг зуур кöдлдж йовх улс хäрх зöвтä болцхав. Öвснä кöдлмшт сääнäр кöдлсн учрар, Санджиг фермин кладовщикд орулдж авв.

* * *

Директорин ўдиг татад, маштг хар кöвўн ордж ирв.

— Дордж чи комсомолин сеглäтр кўнлмч, нег сäн

гуртоправ болх комсомолец олдж өгич,— гидж келәд, директор гедәгъәд, тәмкинь ута гаргъв.

— Альк гуртд тәвхәр бәәнәт?

Цуг фермсәс үсн тату үкрмүд цуглулдж авад, нег гурт кеджәнәвди. Тигәд тер гуртас наадк үкрмүдлә әдл үс авч чадх күн кергтә.

— Тиим керг даалгъдж болм негл көвүн бәәнә, зуг талдан көдлмшт темдглджәсн күн билә.

— Терч кемб, мел тиим күн нанд кергтә.

— Тиим болхла, Санджиг автн.

— Кенә, Түмдәй?

— Э, Түмдә Санджиг.

— Чи адрджах күн болвзгоч. Чонин кичгиг үкр дотр тәвдж болдв. Уга, терчи эндү.

— Тана ухалджах ухаг меднәв. Тиим ухата үг Санджин тускар келдж болш уга. Санджин дүнъгә кинәнәр, седклән өгч көдлдг күн совхозд тигәд олн бәәнү? Чон, чон — гигъәд келәд бәәлхә, чикәр көдлдж йовх күүнә седкл эвдрәд йовхас, нань төрүц юмн болш уга,— гидж келәд, Дордж үүд татад гарв.

Ардаснь дахлдад, директор бас гарв. Эн хойр зүтклдәд, партячейкин сегләтрин өрәд ордж ирцхәв.

Дордж зүткәнә учран ячейкин сеглатрт цәәлгъдж өгв. Ячейкин сеглатр бичкн зуур уха тунъгъадж оркад, стол деерк шил дор бәәсн нег цаас авч хәләчкәд, «зөвтә, мел чикәр келджәнәч»,— гидж келәд, Дорджин далар ташдж марзав.

УКРЧ

Ик удан болл уга Сандж гурт толгъалв. Үкрмүд өдрт гурв саадг кех, үснәнь зура күцәх — эн хойр төр Санджин толгъад товчлгдв.

Өрүн хар дүнъглә үкриг гаргъдж идүләд, нарн деегшләд гарлгънла услад, гаргъдж идүлдмн. Үдлә услад, дарунь саагъад кевтүлдмн. Түүнәсн гаргъдж идүләд, асхн услад, бәәрндьнь оруулдж саадмн.

Цө хонсн дару, Сандж үкрмүдиг цугтнь зүслдг болв.

— Хәлә, тер шовгър өвртә алгчн дуту гарч эс одву тер,— гидж келәд, үкрмүдиг онъгцур орулад гардмн.

Тугълд дала үс көкүлл уга бәәсн бийнь, шимтә хотин, көк өвснә, саальчнрин кинәр хәләцин күчәр экән көксн әдл таргън болцхадмн.

— Йир ивлц ӱлдӓгъӓд оркдг болзгот,— гидж келӓд, саалгън деер Сандж эргӓд, йовад йовдмн.

Хойр-гурвн сар болад, ӱкрмӱд саалгънд дасад, кинӓд асрлгъни, хӓлӓврин кӱчӓр, ӧдртӓн гурвад — дундур литр ӱс ӧгдг болв.

Нег ӱкрӓс тавн литр ӱс авх зурагъан ягъад болв чигн кӱцӓх, Санджин уханас хӧӧгъхш.

Дакад нег сар болад, Санджин гурт ӱснӓнь зурагъан кӱцӓдг болад ирв.

Намр болад, ӱвлд белдх цаг ирв. Малан ӱвлӓс эрӱл — менд авч гархар седсн кӱӱнд эн тӧр — эркн тӧр. Эн учрар эрт ӱвлд белн болхар Сандж гӱджрв.

Санджин гуртд кӱртсн ӧвсн ӱвлзнъгӓс арвн-арвн тавн дууна газрт бӓӓлӓ.

Хамад, хатхад ӓрӓн гидж дӧрвн терг цуглулдж авад, ӧдртнь саальчнрарн зӧӧлгъӓд, сӧӧднь бийнь дарук ӱкрчнртӓгъӓн зӧӧгъӓд, ӧвсиг овалв.

Кеелтӓ ӱкрмӱд, тугълмуд ордг сара удл уга босхгдв. Саран ӧмн бийд тедӱкн ӱкрчнр бӓӓх цагъан гермӱд бас цӓӓлдв.

Киитн шуургъта ӱвлӓс ӓӓш уга болсн ӱкрчнр болн саальчнр байрин нӓр кев.

Хавтха хар домбрин кӧгнь орсн, теегӓр энъгдӓн джинънв. Булгън ӱр саальчнртагъан биилӓд, Сандж дарук ӱкрч хойрт ӧгв. Сандж гаран делвӓлгъӓд делӓд, ӧскӓ — зууза хойриг эвинь олдж харгъулад, эргн мульджад, чичрӓд бӓӓв.

Гурвдгч ӱкрч шудрмг хар кӧвӱн суудж босад, суудж босад биичнриг магтв:

«Элӓ кевтӓ эргӓд одг,
Элӓ кевтӓ эргӓд одг,
Элсн деегӱр дживӓд одг,
Сӱвӓгъӓрн уйдад одг,
Сӱӱдрӓсн усхад одг, хӓрслӓ!
Булгин усншнъ бульглад одг,
Булгин усншнъ бульглад одг,
Бургъсн моднишнъ нӓӓхлӓд одг,
Булмг кевтӓ чичрӓд одг,
Булмг кевтӓ чичрӓд одг, хӓрслӓ!
Базрин хар госиг,
Базрин хар госиг,
Балв тустлнь тавшит,
Балврад унад одхлань,
Бийсти олад авхлт,
хӓрслӓ,
хӓрслӓ!

— гидж хääкрн босад, дугърдж биилджäгъäд, домбрин чикид одад хääкрдж келв:

«Джинъниич, домбрм джинъниич,
Джиргълтä айсар кÿнъкнич,
Джирлзсн ке чивгъцäн
Джирлгън мет чичрÿлич,
Берги домбран цокита,
Бернäн алдлго даритā,
Бичкн дÿÿти босад.
Биилäд, дуулад öгсв»,

— гидж келäд, эрвлзäд бääв.

Эднä джиргълин байр гäāхдж суусн Дугла, седкл амр, самлдж инäгъäд суув.

Джинънсн домбрин ä уурад, джиргълтä улсин шуугсн кÿÿндäн, шоглсн инäдн сööгъин теегäр дÿÿрв.

Даруль саальчнрин цер уга хоолас гарсн дуунас иим ÿгмÿд сонъсгдв:

«Манцин цагъан ташу
Мануртад, дÿнъгäгъäд бääнā,
Чолуна бидр хамрнь
Цонъхар чилдж энъкинā.
Холд татгдсн зоод
«Хойр толгъа» кÿринā,
Урукшан джиирсн девснъднь
«Улан Малч» дÿнъгäнā...»

Манъгъдур öрÿндиь ÿкрин усна дару, саальчнр, ÿкрчнр Санджин тал хурлдв. Зäрмнь газрт, зäрмнь ширä деер дегтрмÿдäн делгцхäв. Сандж багш болв. «Мал мана. Мал совхозин» — гигъäд сургъульчнр хääкрäд умшлгънла, газа машин ирдж зогсад, партячейкин сеглäтр ордж ирв.

— Менд бääцхäнт, сургъуль сурджацхант? Иир сäн,— гидж келäд, марзадж инäгъäд, Булгъна ööр оч суув.

— Булгън умшлч — гидж келäд, хургъарн ÿзг заав Булгън ÿзгÿдинь келдж оркад, негдÿлдж умшв.

— Йоста сургъульта кÿн болад, бääдж кевтäмч Булгън,— гидж келäд, ячейкин сеглäтр ээмäрнь ташв.

Газагъас ордж ирсн Дугла Ивановта мендлдж оркад:— ячейкд цä чанхнчнь Булгън,— болв.

— Джомба уухмб, джомба!— гидж келäд, маасхлзад, Иванов Санджиг дахулад гарч одв.

Кÿрисн скирдс, цагъасн гермÿд, сара ÿзäд Иванов келв:

— Сандж, чи ӓмтин тӱрӱн болдж ӱвлд белдджч, кӧдлснӓс сӓн юми йир уга. Кеджӓсн кергтӓн кезӓ чигн седклӓн ӧгч кӧдлсн кӱн сӓн болдмн.

— Энтн ганцхн мини кӱчн бишл, мана дояркснн болн ӱкрчнрин, мана цугтамдн кӱчн,— гидж келӓд, Сандж хӓрӱцв.

Цӓ болв. Саальчнр ӱкрчнр, партячейкин сеглӓтртӓгъӓн улан зандн цӓӓгъӓн уулдв. Цӓӓгъин дару, совхозин дирекцин нерн деерӓс, ӓмтнӓс тӱрӱлдж ӱвлд белдсндн гуртин улсд ханлт ӧргӓд, ур Иванов гарад машин деерӓн суув.

Бичкн хар машин кӱрджнънӓд, сӱӱлӓрн ута гаргъджагъад, кӧндрӓд, дегдӓмл мет дегдрӓд гарв.

Сандж машиг нӱднӓ баранас алдртл ардаснь хӓлӓджӓгъӓд келв:

— Йир мана ячейкин сеглӓтр йоста большевикл, ийм улсин гардврар кӧдлӓд бӓӓдж болхмл,— гидж келӓд, герӱр орв.

ТУГЪЛИН ТОЛӒ

Ӱвлин дунд сарин нег асхн, ордж ирсн ӱкрмӱдиг зӱслхлӓ, делнъгтӓ галзн ӱкр угалгддж бӓӓнӓ. Ӱкриг шилрснд тоолад, Сандж хӓӓгъӓд гарв.

Дор цагъан, деер цагъан бичк нилцрнъ цасн деерӓс бӱргӓд бӓӓнӓ.

«Эркн биш ӱкриг олдж авх» гисн уха ӧмнӓн тӓвсн Сандж, энд-тендӓн хӓлӓдж оркад, шувтрад йовна.

Кесг чигн йовад орксн цагла, салькн хӓвсхӓд, тӱӱг дахад цасн нисдж шӱӱрв. Йова-йовдж Шувтин голар орад ирв.

Голин сала-сартгуднь кӧрӓд, бӧглгдӓд тегшрдж цӓӓнӓ. Санамр йовсн Сандж ӧмӓрӓн ишкӓд кӧрд булхв. Кӧлӓн тач авад, ташр ӧмӓрӓнднь тӓвн бухлад, белкӱсцӓгъӓн болчкад, дорд бийгшӓн хӓлӓн, нӱднӓ ӱзӱрт бара ӱзв. «Болхла тер болнухн» гидж санчкад, кӧрӓс гарад, кӧрт булхад йова, йовдж, ӧӧрдӓд ирв.

Галзн ӱкр тугълчксн, тугълнь цасар бӱркгддж мӧстрсн, кӧрхин наад ӧргнд бӓӓдж. Сандж девлӓн тӓӓлдж авн тугълиг орагъад оркхла, экнь энъсӓд мӧӧрӓд, гӱӱгъӓд бӓӓв. Нооста девлд дуладсн тугълин деер ирдж зогсв. Сандж тугълин толгъа ӱкрт долалгъв.

Зӱн сӱӱдӓн тугълиг сӱӱвддж оркад, барун гарарн

ӱкрин кӧкиг тугълин амнд зуулгъхла, тугъл амнаси гэр-гъчкад бәәнә. Эн деерән экнь эргәд, гӱӱгъәд, бас зог-сдж ӧгхш. Дакн нег тогтнлгънлань ӱкрин кӧкиг тугълин амнд орулдж оркад, саагъад орксн тугъл ӱс зальгв. Тер кевтән экән кӧкәд тамтр-тумтр йовдг болв.

Цасн ордган уурад, таш болад киитрв. Узӱртә киитн салькн Санджин ӧрчәр орад, махмудт ивтрв. Тугъл те-мчәд йовджаси деер, Сандж девлән кӧдрәд бичк дуладв-Бичкн зуур тамтрад йовмш болджагъад, тугъл кевтдж сркад, эгзнънәд чичрв.

Девләрн тугълиг орадж авад, гартан теврәд, гер та-лан гарв. Ӱкр мӧӧрәд, Санджин ардас дахад гарв.

Йовсн кӱӱнә кӧл даарч йовхш, зуг ил йовсн чиигтә хойр гар «чис» гисн болчкад менрәд, ягъсн-кегснь медгдл уга йовна.

Тугълан теврсн кӧрмӱдәс гарад, кӧрт булха йовдж Сандж муурад ирв. Бас нег кӧрт белкӱсцәгъән булхдж оркад, нег гарарн кӧр тӱшәд ӧндәхәр седджәгъәд ӧм-нән йовсн хар бара ӱзв. Хар баран улм-улм икдәд, ӧӧр-дәд ирв.

— Кемб? — гидж сурсн Санджин ду таняд.

— А, Санджийч?— гидж келәд, ирдж буув. Эн Санд-жиг хәәдж гарсн дарук ӱкрчнь сәндж.

Тугълиг мӧрн деер дӱӱрсн, ардаснь галзниг Сандж туусн ӱвлзнъгәрн ордж ирцхәв. Эк тугъл хойриг дулан сараднь орулдж оркад, Сандж гертән ордж ирв. Дулад-сна дару, кӧлдсн гартан Сандж цур бәрв.

— Дәрк мел иигәд ӱклдәд йовхла ягъдмб? Тугъл гигъәд әмд улан махмудан кӱн кӧргәгъәд йовдв,—гидж Дугла Санджла керлдв.

— Ээдж, чи ода кӱртл юм медхшлч. Нег тугъл гисн нег ӱкрлм. Тер ӱкр, мана совхозин ӱкрлм. Совхоз гисн Советин йосна мал — герлм. Тигәд Советин йоснас әмән әрвлнч?— гидж келәд, Сандж улвта дулахн орндан орв.

ШУНМГЪА КӦДЛМШЧ

Нарн ӱд болад, ирсн цагла совхозин центральн усадь-бин ар зо дӱӱрәд мӧртә, тергтә, машитә, йовгън улс хар цахрусн болад йовна.

Деер агъарт машинә ә шуугна, ик удан хәләлгъл уга, дживрән нарнд гилвкӱләд, ярплан газрт ирдж буув.

Зӱӊ ар ӱзгäс манънадан одн тööлтä кер мöртä кӱн, сäн тиим сайгар дӱӱлнънӱлäд орад ирв.

— Хäлä, кӱчтä кӱӱнтн кӱрч ирв,—гидж олн цугъар давтлдцхав.

— Юн болджахмб?—гидж келäд, Сандж мöрнäсн буув.

— Юн болх билä, мöрäр йовснтн болдм, ярплагъар нисдж ӱзх кергтä болджана,—гидж, келäд, комсомолин сеглäтр Дордж гаринь авч megдлв.

Эн хойриг кӱцц кӱӱндӱлл уга, баглрдж хурсн олн Санджиг гäзрäс öргäд авв. Сандж сарвлзад, олна гар деер агъарт нисдж йовад, ярплан деер суугъад бääв.

1917 джил, Äрäсäн пролетармуд гартан йосан авсн öдр биший. Тӱӱнäс нааран дигтä арвн йисн джил болв. Мана орн-нутг джил болгън эн öдриг байртагъар угтна. Тигäд, октябрин герлäр, энъкр партин гардврар, эн эгл олн иим байрта сääхн джиргъдж эндр öдриг бас öнъгрӱлджäснь эн.

Мöрнä урлдан, бöк ноолдан болад, наадн-джиргъл болад чилв.

Асхндь совхозин клубт ик хург болв. Хург деер ударник улсиг мöрäлв.

Тӱрӱн болдж Санджин нерн сонъсгдв.

Улан эдäр бӱркгдсн ут столин ард президиумд суусн Сандж босдж зогсв. Партячейкин сеглäтр Иванов келв:

— ...Тӱмдä Санджин хäлäсн мал эн джил ӱвлäс тӱрмшг угагъар гарв. Толгъа гарутх биш, зäрм ӱкрäсн джилдäн хойр тугъл авдг болджана. Ӱлгӱрлхд: эн джил Санджин гурт 86 ӱкр тугълхмн билä, тер ут то ӱкрмӱдäс 105 тугъл авв, нег чигн ӱкр хусрсн уга. Малнь таргънцадхлнъ. Дакад мана öмнк нег ик тöр тосна зура кӱцäлгън. Эн джил Сандж ӱкрмӱд болгънас öдртäн тавад литр ӱс, эс гидж джилдäн 46 килограмм тос государствд орулдж öгх зурата билä. Ода Сандж 58 килограмм тос государствд орулдж öгчäнä. Хуучн зураг хамхчад, шиниг гаргъджах совхозин негдгч ударник Тӱмдä Сандж болджана,—гидж келäд, Иванов Санджин гар авч мендлв. Сандж гаринь чанъгъур атхад, хäрӱгъинь öгв.

Хäлäсн тугълмуднь таргън—цатхлнъ болн ик ӱс авсндан Дугла, Булгън хойр саальчнр бас мöрäлгдцхäв.

Хургин сӱӱлäр совхозин директор Хар Санджд ööрддж ирäд келв:

— Сандж, би бас нег бичкн буру йовдл гаргъджад-

жв. Ӯнäр келхд, би чамаг иткдг уга билäв,— «ягъдж медхв, эцгиь хулхач бääсн, кӧвӯнь бас эцгиннь уха дахвзга» — гидж сандг билäв. Ода, чини кӧдлмшиг гарарн бäрäд, нӱдäрн ӯзäд, чамаг йоста комсомолец бääсиг медвв. Нарком Совхозин зӧвшäлäр ӧдрä дирекции совещань деер чамаг фермин директор тäвх болдж шиидв бидн. Хäрнь диилврäн алдл уга, ӯзлтä фермин тӧлä зӯткич,— гидж келäд, гаринь атхв.

Сандж гаринь атхад, хäрӯгъинь ӧгв. Хург хаагдхла багъчуд тал ирв.

Багъчуд заагт ирäд зогсн гидж йовад, «Сандже!» — гисн дуудлгъ, сонъсад, хäрӯ эргн, Баснъгин гал асгсн хоӣр нӱднлä харгъад бääв.

— Альдас, кезä ирвч?— гидж сурад, Сандж ӯӯрлäрн мендлв.

— Сургъулян чилäгъäд ирлäв, багшлдж бääнäв, болдж Баснъ хäрӯгъинь ӧгв. Генткн харгъчкад, кӯӯндх тӧрмӱд олн болчкад, алькинь кӯӯндхинь меддж чадад, хоӣр иньг хäлäлддж зогсцхав.

Иигдж зогсдж бääгъäд, ӯӯрäн сӯӯвддж авад, хäрӯ эргäд гарч йовад, Шикрäн мелмлзгсн чирä ӯзн, хар кӯрнъгтрдж улав.

Шикрä эмчин сургъуль чилäгъäд ирдж. Гурвн ӯӯрмӱд клубас гарх санатагъар ӯӯдн тал гарлгънлань:

— Сандж менд? — гидж сурад Ботха Тавн хоӣр зогсав.

— Менд, менд, тадн чигн хäнäдн-тома уга бääцхäнт,— гидж келлгънлäнь, Ботха Санджин манънагъаснь ӯмсв.

— Чамаг äвртä ударник бола бääтл би гертäн кевтхм энч?— гидж келäд Тавн инäв.

— Анджа, ода кезäнь багш болхмч? — гидж келäд Ботха наадлв.

— Орн — нутган олзта, тустагъар, седкл ухагъан эврäннь кеджäсн кергтäн ӧгäд кӧдлхлä, школин багш болсн, совхозин ӯкрч болсн йилгъс бääнӯ, — гидж келäд, Сандж ӯгäн чилäв.

Боркан Сарнъ

СУМН ОРСН ПАРТБИЛЕТ

1923 джил.

Хаврин тӱрӱн сарин чилгч.

Теегиг теврӓд бӱрксн цагъан цасн эклӓд хӓӓлв. Чиигтӓ хар газрас ӧӧдӓн гарсн киитн ур, шуукрдж ӱлӓсн салькнла ниилӓд, ӱмссн хувцн гаццас ивтрдж, цокц махмудт кӱрӓд чичрӱлӓд даарулв. Ӧдрин ик серӱнд, Эрднин хотна зургъан ишкӓ гермӱдин газа ӓмтс хатяр ӱзгднӓ. Хотна дорд захд бӓӓсн цагъан гер, Босхмджин Эрднин гер.

Эрднь джир кӱрсн наста, эгц буурл ӱстӓ, тек сахлта, усн гӱӱсн улан нӱдтӓ, гаха хӓлӓцтӓ, ӓрмгдӓн геснь бултсн, махн толгъата, ахр бӧдӱн шииртӓ маштг хар ӧвгн.

— Уга биш, бӓӓнӓ, угатӓ биш, баймб — гидж Эрднь хӓӓснӓ хаджуд, хӓвргъӓн ӧгӓд суусн Нӱӱдлӓ тал хӓлӓдж келчкӓд, барун бийд барана ӧмн зӓмлӓд суув.

— Не, болджл ода, чини байниг цугъар меднӓ — гидж эмгнь ӧвгндӓн хӓрӱ ӧгв.

Нӱӱдлӓ Эрднӓс тавн насн дӱ, никт буурл ӱстӓ, хӱрняста ӧргн манъната, ӱӱтьхн хар нӱдтӓ, нимгн шар кӱмсгтӓ, хавтха хамрта, сӧртӓсн зузан урлта, дундин ургъцта шар эмгн.

— Ӧрӱн ӧрлӓ уснд одсн кишго ноха одачн ирӓд уга, чамаг домбр, ирхлӓчнь арсичн авсв,—гигъӓд Эрднь уурлад, арвн хургъан атхад, аман хаджилгъӓд арагъарагъан зуугъад, усн гӱӱсн улан нӱднь иктӓд, эндтендӓн шилвкӓд, ӧргн хар чирӓнь ӱӱмӓд улагчрад одв.

Тер саамла Сандж улан галзн цард татсн бочкта

тергиг, худгин өөр зогсачкад, аргъмджин ӳзӳрт батлад боосн ик хар суулгъар, гӳн худгин уснас утхад, бочкт эклäд кев.

Öрӳн öрлä Санджин адгън бäädж уусн нег аагъ хар цä, идсн бичкн гуйрнь шиньгрäд, геснь öлсäд, багъ цогцаснь асхрсн кöлснд киртä киилгнь угъагдад, махмудлань наалдад, чидлнь чилäд муурв.

Шуурха бор девлин унджсн ут хормагъар зäрмдäн кöлстä чирäгъäн арчад, хая—хая амрчагъад кегъä бäädж, аш сӳӳлднь бочкиг усар дӳӳргв.

Нариг хар ӳӳли бӳркчксн, салькн öмнк кевäрн шуукрад ӳлäгъä бääнä.

Хööнä арсар уйсн чиктä хуучн махлаг Сандж дардж ӳмсäд, девл деерк нäрх бӳсäн чанъгъадж татад, бокчин барун öмн хаджуднь, тергнäс кöлäн унджулад суув.

— Цоб-э, цоб-э-гисн ä сонъсад, галзн цар толгъагъан доран авад, бочкта тергиг кӳгдлäд татв.

Сандж бичкн насндан öнчрсмн. Гунта настаднь экнь халун гемäр гемнäд öнъгрсмн, арвн нас курхлäнь эцгинь Байра Нääмн гидг бандит хадж алсмн.

Тӳӳнä хööн Сандж Эрдниnd ирäд, хойр джил болв.

Бичкн наснасн му ӳзäд, Сандж кӳӳнä герт заргддж, ӳвлин ик киитнд, зуна догшн халунд, шатсн хар чирäтä, гäрд шовуна хäлäцтä, го хамрта, öргн ээмтä, арвн хойр наснасн зöвäр ах бääдлтä, öндр нургъта эццн кöвӳн болв.

Ӳвлäс эцджж гарсн цар, чидлнь тату болад, бальчгта кӳнд хаалгъд кöшäд, äмсхäд зогсв.

Сандж тергнäсн öсрдж буугъад— эццн мал, öнчн кӳн хойрин зöвлнь äдл—гидж дотран санчкад, цард санань зовад, кӳзӳгъинь теврäд, кöлстä толгъагъинь илäд—«гер ода ööрхн, удл—го амрхч»—гидж царла кӳӳндчкäд, ӳзгдджäсн герл тал хäлäв.

Баахн зуур амрчкад, галзн цар öмнк кевäрн бочкта тергиг, бальчгта хаалгъар кӳгдлäд татв. Эрднин гер ööрдсн саамла, газа герин барун биид кевтсн ик хар ноха хуцад, тергиг тосад гӳӳдж одчкад, Санджиг тäнсн бääдлтäгъäр сӳӳлäн öргäд, шарваддж зогсджагъад, хäрӳ эргäд, хуучн ормдан одад кевтв. Улан иштä нääмäр гӳрсн ташмгиг хугъслдж, барун гартан батлдж атхад, Эрднь нугъсн шовуна ишклдäр ишкäд, Санджиг тосв.

— Кишго ноха, öрӳнäс нааран, иим удан альд йовад

йоввч?— гидж келчкäд, гартан бäрджäсн ташмгарн далинь дäврӯлäд хойр дäкдж цоксид, Сандж чишкдж хääкрчкäд, нургъан хоталгъад, нӯднäсн асхрсн бӯлäн нӯлмсиг киртä гарарн арчад, харслт хääдж гӯӯгъäд, хотна дунд энд—тенд хäлäгъäд зогсв.

Кöвӯг ӯзсн хööчин гергн Бадмин Болха — «кööркӯг юнъгад мöнъкинд даджрад бääнä эн? Аргъ уга, чини хаджгър гидж Эрднд келдж болшго» — гигъäд дотран санчкад, Сандждсанань зовсар, шуукрад саналдв.

* * *

Хаврин дулан нарна герлд, тег тинигъäд амрв. Шавшад ургъсн кöк ногъан, ӯлäсн номгън салькнд, нег негäн дерлдж, кööлдäд наадв.

Öдрин сääхнд байрлад, тогърун шовуна энд-тенд дуулсн дунь сонъсгдна.

Сандж хäрӯлдж бääсн ӯкрмӯдäн токтнулдж идӯлчкäд, толгъан öндр деер, гартан бäрджäсн ут модан тӯшäд, хаврин бääдл гääхäд зогсв.

Дорд öмн ӯзгäс бор мöрн—тергтä кӯн, зам улан хаалгъар тоос цӯргӯлäд, Санджин ööр ирäд зогсв.

Ирсн залу Санджла кӯӯндäд, öнчн кöвӯгъинь медäд — «эцг эк го кöвӯд болн кӯӯкдиг цуглулад, шанъгъа хот—хувцар сургъуль сургътха гисн заавр деерäс ирсн бääнä, тигäд эндр намаг дахад йовхмч»,—гигъäд, хäрӯ кӯлäсн бääдлтäгъäр Сандж тал хäлäв.

— Эрднäс зöвшäл—го йовдж болш уга,—болад толгъагъан нääхлв.

— Не тиигхлä чи ӯкрмӯдäн ӯрвäд, туугъад кӯрäд ир, би чини тускар кӯӯнднäв,—гигъäд, ирсн залу бор мöрнä аминь татад, Эрднин тал гӯӯлгäд гарв. Сандж залугъин келсн ӯгиг кесг давтад, «шанъгъа хот хувцар сургъуль суртха»...— нам медгддж бääхш. Болв йовх кергтä, Эрднинд бääснäс му болхн уга»—гидж санад, ӯкрмӯдäн туугъад, хотнас öörхнд идӯлчкäд, Сандж Эрднинӯр ирв.

— Öнчнä герт одад чамд олз уга, кезäнäс авн хальмг кӯн сургъуль уга йовата, чи ода сургъуль сурдж кениг амрахмч?—гигъäд мусхлздж кöвӯнä öмнäс инäгъäд байн нӯднäнь булнъгар гаха хäлäцäр, барун биид суусн ирсн залугъур хäлäв.

— Ганцхн Сандж биш, öнчн кöвӯд кӯӯкдиг цугъа-

рагъинь цуглулад, öнчнä герт öгч, шанъгъа мöнъгäр сургъуль дасхтха гидж йосн гарсн бääнä. Сандж эндр намаг дахад йовх зöвтä. Эн ўмсдж бääсн киилгäсчн талдан хувцн бääхлä, бийлäгъäн ав, эрт йовх кергтä,— гигъäд, Сандж тал хäлäдж ирсн залу келв.

Келх ўгнь чилсн кевтä, ямаран хäрў öгхäн медлго, ўўднä ööр Сандж зöвäр тагчг зогсджагъад:—Нанд нань нег девл бääнä,— гигъäд, Эрднäс ääсн бääдлтäгъäр ўрвдж ишкäд, барана барун бийд бääсн хуучн бор девлиг авад, газа гарв. Ирсн залу бас босад, Санджиг дахв.

Хотна дунд наадад шуугджасн бичкн кöвўд кўўкд, гўўлддж ирäд, тергиг тöгäлäд, хäргäд зогсцхав.

«Менд бääтн» гисн хäлäцäр бичкн кöвўд кўўкдўр Сандж хäлäчкäд, терги деер гарад, ирсн залута зергläд, тагчг суув.

Хўўрä газрас тоос гаргъад, бор мöрнд татсн тергн газрин öндр ташрлад йовад одв.

— «Öнчнä кишг öвртнь» гигъäд,— Бадмин Болха, Санджин хўвд байрлад — «ўрнд йилгъл бääхв, кööрк, менд йовтха», — гидж дотран санад, Санджин йовсн ўзгўр хäлäгъäд, нўднäсн гарсн нўлмсäн арчад зогсв.

— Кишго ноха, кўўнä ўг сонъсл уга йовдж одв. Хамаран одх билäч, хäрў эн герт ордж ирхч. Öнчн олн кöвўд, кўўкдт, öнъгäр хот хувц öгч кен асрх болгънач,— гидж Эрднь Нўўдлä тал хäлäдж келчкäд, суусн ормасн нўўхлзäд, гесäн бўрксн äрмгäн илв.

Сандж тергнä хаджуд дахад гўўсн кöк теегўр хäлäчкäд — чамас салхд нанд хату, болв би йовх зöвтäв, мартх гидж бичä сан, мини зўркнд мöнъкинд бääхч, дурта мини тег... Мини бичкн насна кесг зовлнъгиг чи ўзлäч, бийäсн бичкн бääсн болхлачн, чамаг öргдж тевräд таалх билäв — гидж дотран санад, гўўнäр шуукрад саналдчкад — Ода мана одх газр холий?— гидж хаджудан суусн залугъас сурв.

— Уга, дегд ик хол биш,— болад сулдсн джолаг татад, мöрнä йовдлиг чанъгъруlв. Удл уга мöрн — тергн, öнчн кöвўд, кўўкдин цуглрсн хотнд ирäд зогсв.

— Мана бас нег нöкд кевтä эн?— гидж олн кöвўдин дунд суусн, шуурха киилгтä,киртä öргн хар кöвўн келсиг Сандж сонъсв.

— Бидн чамла äдлвдн, бичä манас эмä, нааран йов,— гигъäд, äмтин захд суусн, нимгн шар баахн кöвўн, ор-

масн босад Санджиг тосв. Сандж шин ӯӯрмӯдләрн таньлдад, хамдан Хальмг Базр селәнд кӯрч зогсххан медв. Ӧдр чиләд, нарн суугъад, холин баран тасрв. Ниргәд шуугджасн кӧвӯд, кӯӯкд тагчг болад, хаврин дулан цагла газа кевтәд амрцхав.

* * *

Сӧ.

Ӯләсн бӯлән салькн, кевтсн кӯӯнә чееджиг таалад илв.

Сандж ӧмн кӯләджәх хӯвдән байрлад ,кесгтән унтл уга, хойр гаран толгъа доран авад, теньгрин олн одлиг хәләгъәд кевтв. Эн сӧӧгъин чингтә газр дулан болсн болад, деер ӱзгдджәсн оддудин герл улм сәәхн болдж медгдәд, багъ насна бичкн зӱркнь ӧрч дотрнь бульглад, бултадж шагъаджасн сарла негдәд наадв. Сандж тиигәд сӧӧгъин сәәхниг гәәхдж, хәлӓдж бәәгъәд, ягъдж нӱдән аньсан медл уга, амрад унтв.

Ӧрӱн ӧрлә кӧвӱд, кӱӱкд унтдж кевтсн ормасн шуугдж босад, цәәгъән уучкад, йӧрвн темӓн тергӓр, Әәдрхнӓс ирсн хойр залуг дахаД йовцхав. Тергнд татсн темӓдиг амрх газртнь амрагъад, гурвдгч ӧдртнь Хальмг Базрт бәәсн ӧнчн кӧвӱд, кӱӱкдин герин ӧӧр ирдж бууцхав.

Гурвн давхр герӓс эднӓ ӧмн ирсн багъчуд гӱӱлддж гарч ирӓд, темӓн тергдиг тӧгӓлӓд зогсцхав.

Удл уга цугъар шуугад, герт орад геедрв. Елена Федоровна Дубянская, Анна Павловна Кузьмина, Михаил Михайлович Бердников болн нань чигн кесг сургъулин багшнр, шин ирсн кӧвӱд кӱӱкдлӓ кӱӱнддж таньлдв. Елена Федоровна Дубянская келв:

— Москва балгъснд бәәсн мана эцг Ленин, угатӓ әмтнӓ ӧнчн кӧвӱд кӱӱкдт школ секч, сургъуль дасхтха гидж йос гаргъсн бәәнӓ. Тадн цугъар эн герт бәәдж, шанъга хот хувцар сургъуль дасхмт. Бичӓ альвлтн, хоорндан ни—сәәхн бәәтн, сургъуль сәәнӓр дастн,—гидж келӓд, хаджудан зогсдж бәәсн Санджин толгъаг ӧкӓрлдж илв.

Кӱӱнӓ таалвр ӱзӓд уга Санджд, Елена Федоровна Дубянскин илсн гар, эврӓ эньӄр экин гар болдж медгдв.

Ӧнчн бичкн кӧвӱд кӱӱкдин гер, эднӓ эк-эцгинь сольдж, джиргъл ӱзӱлв.

Эн герт Сандж йисн джилд баагъад, дундин сургъуль чилав.

Эвра болад, иджлдсн герас Санджин салх цаг ирв.

Йовдж баах ковуд куукдт нераддж кесн школин ик наарт Сандж босад:

— Уурмуд! Эвраннь турун байр узсн герас манъгъдур салад йовджанавдн, тигад би нег цон уг келхар седлав, гидж эклчкад, хоолнь занъгдрад, шулсндан цахад зогсджагъад—коммуна парть маниг уклас татдж авад, джиргълин оргн хаалгъ секв,—гигъад, барун бийд хойр терзин хоорнд олгата баасн Ленина зургиг халав.

Зогсдж баасн ормасн Сандж уралан ишкад, Елена Федоровна Дублянская багшин гариг атхчкад:

— Танд икар ханджанавдн, маниг халадж асрад, сургъуль сургъсн багшнран мартшговдн,— гидж келад, нуднасн гарсн байрин нульмсиг цагъан альчурар арчв. Елена Федоровна Дубянская Санджиг теврдж умсчкад, гаргъсн эк мет:

— Сургъулиг цааранднь дасх кергта, ирх цаг — багъчудт,— гидж селвг огв.

Нар гуджрв.

Багъчуд хувдан байрлдж, эргад биилцхав.

* * *

Мартгдшго 1941 джил.

Июнь сарин 22-ч одр.

Тиигхд Сандж институт чиладж ирчкад, Элст балгъснд кодлмш кеджала.

Гертан санамр дегтр умшдж суусн цагла, радиогъар генткн «Мана Советин орн-нутгин меджагъур немшин фашистнрин церг даврад, да эклчква» гисиг сонъсчкад, зуркнь орчднь хатурад, арагъан зуугъад, нудрман атхад, гертас гуудж гарчкад, а чамас, хойр колта анъ, ошагъан авхв»—гисн баадлтагъар, толгъагъан оргад, деед узгур халав.

— Мини Хальмг Советин йосна нилчар онъгдан болдж хуврла. Оргн кок теегар трактормуд болн комбайнс шуугла. Омннь чон эзлджасн конда газрт мини дурта Элст балгъсн тосхгдла. Багъчудт школин болн институтин уудн оргнар секгдсмн. Эн мана гарарн барад тосхсн джиргълиг, хортн кеду галзурад даврвчн молтлдж чаддмн биш,—гидж дотран санв. Манъгъдур

өрүнднь Сандж адгъдж Элстин военкоматд ирәд, бийәсн өмн кесг багъчудла зергләд суув.

Военкомин бәәсн өрәгъүр багъчуд неджәдәр орад, гарад бәәцхәнә.

Үүдн хоорнд зогсджасн, өндр нургъта баахн наста лейтенант, Сандж тал хәләгъәд:

— Ортн,—гив.

— Та, юн кергәр наараи ирвт? — гидж . военком Санджас сурв.

— Цаг онъгдан болв, герт суудж болшго, намаг цергт йовултн?

— Цергт йовнав гидг күн олн, болв сурсн улс болгъниг йовулдж чадшговдн. Энд, ард бас әмтн кергтә. Дәәнә цагт цергт мордсн, тылд көдлсн әдл чинртә.

— Уга, намаг йовултн.

— Та, ода хәртн, даругъас хәрүгъинь авхт.

Военкомин өгсн хәрүд Сандж эс хансн бәәдлтәгъәр, үүд секәд гархар седчкәд, хәрү эргәд:

— Танас сурджанав, аргъта болхла намаг йовулдж үзтн,—гичкәд, газа бәәсн үүрмүдиннь өөр ирдж зогсв.

Удл уга Санджин сансн санан күцв.

Эврәннь таньдг кесг багъчудла хамдан, Сталинградт танкин училищд дасв.

Немшин фашистнрин церг, Советск Әәрмәс цокулад, ик гарута болсн бийнь, Сталинградиг эзлдж авхар, бәәсн чидләрн дәврлгъ кев.

Санджд хортнла чирәгъәрн харгъх цаг өөрдв.

158-ч онц даалгъвр куцәдг танковый полк деерәс Сталинградиг харсдж, ноолдх заавр авб. Эн полкд Сандж цергдджәлә.

Полкин командир полковник Черный, теегт сәрвкәд, делсдж бәәсн полкин улан тугиг хойр гарарн атхад үмсчкәд, танкистнр тал хәләгъәд:

— Сталинградиг харсх манд ик хүв тусв. Галзурсн хортиг хәрү гаргълго, хогинь тасллдж, уга кех кергтә. Манла хамдан — мана ик орн-нутг.

Төрскнәннь төлә уралан!

Товин дуунд газр чичрв.

Хортна цаг зуур эзлдж бәәсн газр будн болад харнъгъурв.

Танкистнр уралан адгълдв.

— Товин эн түрүн сумн, өшәтн чамд мини Төрскнә «белг», хойрдгчнь — мини Хальмгин «белг»,—гигъәд

Сандж, наадк сумдинь тоолл уга, хортнур шулугъар ööрдх ухагъар, танкиг бääсн хурдарнь эрлзӯлв. Хойр кöлтä анъ улм галзурдж хäрӯ сöрлдв. Болв советск танкистнрин цоклгън даву болад, хортн äмäн харсдж, орх нук хääлддж гӯӯлдв.

— Уга, нанас ода, кишго ноха, холд одшгоч!— гидж Сандж, гӯӯсн немшнриг кööдж кӯцäд, танкарн дäврӯлдж, элк нургънинь ӯӯмӯлдж илджлäд, газрла хутхв. Хортна эзлджäсн газрт, мана йовгън царг ирäд батрв.

Тер нооллдаид Сандж эврäннь кесг энъкр ӯӯрмӯдäсн хагъцв. Теднä цогц деер танкистнр, махлагъан авад тагчг зогсджагъäд, андгъаран öгцхäв.

— Тана хäрӯг öшäтнäс авхвдн,— гидж келцхäв.

Советск Аäрмин дäврдж цоклгън öдр ирвäс икдв. Дääнä гал тӯӯмр болад, шатджасн саамла, Сандж алдр Коммунистическ партин зерглäнд орв. Санджин чидл улм öсв.

Мана церг — теди дотр Сандж — хортна чидлиг хольвлдж цокад, Тöрскнä итклиг кӯцäв.

Сталинград сулдв.

Тӯӯнä хööн, хойр кöлтä анъгиг нӯкн талнь кööдж йовх саамд, хортна сумн Санджиг кӯндäр шавтав. Босдг аргънь тасрад, киитн газр теврäд, киигъäн äрä авад кевтв. Зузан киилгиннь зӯн хорт бääсн партийн билетäн аргъул авад хäлäхлä, дундагъарнь сумн орад гарч, дотрнь эврäннь царцсн цусн бääнä.

Энӯг Сандж ӯзчкäд, билетäн зӯркндäн шахв.

болгъниг дахдж «мана мал... сäн тохмта» гидж давтдган ода санад, мусг инäв.

Аäдрхн ööрдх дутман, Манджж биййн дарджж чадад, нег босад, нег суугъад йовб. «Кöвўм ода дöнтä болх... келтä, ухата... зуг нама, эцгäн, тäньш уга... Кермä... Сä äхн иньгм...» Манджж энъкр гергäн санхларн зўркнь бульглад, поезд аргъул йовсн болджж медгдäд, суусн ормасн босад, секäтä йовсн теплушкин ўўднä ööр одад, ээмäрн вагона эрс тўшäд зогсв.

Манджж Кермä хоййр дурарн хамцла. Манджж педучилищ чилäгъäд Сääни—Экнд багш болджж ирхд, Кермä кўўнä тоонд уга бичкн кўўкн билä. Нег дакджж, колхозин клубд болсн эк—эцгнрин хургт, медäтä äмтн дотр, ганцхн баахн кўўкн ирв. Манджж кўўкиг ўзн, алнъ болв. Хург чилснä хööн багш кўўкнўр öрдджж сурв:

— Тана ўритн кемби?

— Уга, би эк бишв,—болв. Кўўкнä чирäнь улагъад, биййнь буру хандв.

— Тиикlä медäтä äмтн дотр юн кергтä йовсмбт?— гиджж Манджж öвäрцджж сурв.

— Би школд ордг нег дўўтäв. Эк, эцг угав...

Кўўкнä нўднь ус гўўгъäд, сўўлин ўг зўркинь öвдкäснь багшд ил медгдв.

— Учр уга. Бичä му сантн... Би таниг герттн кўргчксв,..—гиджж Манджж, хаджгъран чиклхäр, башрдджж келв.

— Уга... Би эврäн,..—кўўкн улм чирäнь улагъад, ўўднд дарцджж бääсн äмтнä заагар гархар седв, болв багш гараснь татад зогсав...

Гвардий лейтенант Бадмин Манджж эн тоотан санад, теплушкин ўўднд нег — негäн кööлдджж йовх мет, дууна моддиг чигн, наласн öргн теегиг чигн ўзджж йовхш. Тер вагонд йовсан чигн мартчкв. Уханднь нег тоолвр талданар сольгдад, нег байрлулад, нег гейўрўлäд йовна.

«Кермä минь, ода ямаран бääнäч?.. Кöвўм!»... Манджж гер авхдан гучн хойрта билä, Кермä хöртä. Тер биййнь хойраннь джиргъл гурвхн джилин туршарт, Манджиг дääнд мордх кўртл, зўўдн билä. Эн цагин эргцд нег чигн керлдсн — цўўгсн саам уга. Хоюрн öнчн öслä. Манджж — детдомд, Кермä нег дўўтäгъäн — ээджäн, эцгиннь кöгшн экт. Дääнд гарад йовджах-

Балакан Алексей

БУЛГЪН

(Повесть)

1.

«Негн, хойр... Шулун, шулун... негн, хойр». Гвардий лейтенант Бадмин Мандж, бичкн кӱӱкд мет, вагона тӧгӓн цоклгън болгъниг эн ӱгмӱдӓр давтад йовна. Ю ухалв чигн, тӧгӓн данъшлгън терӱнӓ сансиг давтсн болдж медгднӓ.

Олн хонгин туршарт хаалгъд йовлгън махмудиг булрадж оркв. Шавин хӧӧн хӓрх заквр авад, вагонд тӱрӱн суухд байрта билӓ.

Болв улм цааран йовх дутман, инӓдн, шууган ахрдв. Эргндӓн газр халцхарад, илджрсн шавта махмуд мет; малтсн нӱкн, шатсн селӓн, хамхрсн балгъсд. Эн тоотиг нӱдӓрн ӱзӓд йовхла зӱркн заядар шаркдлдж ӧвднӓ. Энд-тенд улан одта овас ӱзгднӓ — тер мана дӓӓчнрин цогц оршагдсн газр. Тиигх дутман, нарта сӓӓхн ӧдр будар бӱркгдсн мет чеедж харнъгъурад, зӱркн хордад йовна.

Кесг хонг йовад, Иджл голиг гатлад гархла, зӱркн невчк тӧвкнв. Болв эн газриг дӓн эс дӓврсн бийнь, дӓӓнӓ даамгъа шав ил: гермӱдин эрсмӱд далджигъӓд, хаша—хаац хамхрад, эн джилмӱдин туршарт нег чигн кӱӱнӓ гар эс кӱрснь темдгтӓ.

Зӱсн—зӱӱл тоолврмуд кӱн болгъниг эзлнӓ.

«Негн, хойр... цугъар, мендвт...»

Мандж бичкндӓн герин эрсд ӧлгӓтӓ часин цоклгън

лнь, хойр наста Элвг гидг кӧвӱнь Манджин ард ӱлдлӓ.

«Дӓӓнд йовад, кедӱ ӱзгдӓд уга юмс ӱзгдв, кедӱ медгдӓд уга тоот керг дасгдв. Шулугъар бӱлдӓн кӱрч, эдгдж, кӧдлмшӓн эклхлӓ болх билӓ»...

Иим тоолврта йовтлнь поезд хоӥрдгч Ӓӓдрхнӓ вокзалд ирдж зогсв.

II.

Булгъниг ик сӓӓхнд тоолдж болшго билӓ. Тӧгрг хавтха чирӓтӓ, коткр товч хамрта, галгр хар нӱдтӓ, ик ӧргн кӱмсгтӓ болдмн. Хойр урлнь сӓӓхн нимгн болчкад, булнъгнь хотхрта. Дакад, нигт торгън ӱснь тӧрхӓрӓ отхта болсн тӧлӓдӓн, хоӥр ээминь цокад саглрад бӓӓдмн. Булгън дундин нургъта болдмн, йовдлнь тогтун болн саг. Тер учрта.

Булгъниг бичкнднь экнь ӧнъгрхлӓ, эцгнь талдан герг авсмн. Тӱрӱн джилд шин эк элтӓ билӓ, болв джил ирвӓс терӱнӓ занъгнь хӱврӓд, ярдад, оньдинд залугъан чигн, кӱӱкиг чигн шооддг болв. Булгъна эцг йирин дун уга кӱн, тӱрӱн аваль гергӓн ӧнъгрснӓ хӧӧн улм тагчг, мунъхг болдж одв.

Хӧӧт эк Шакка, дегд ууртан бӱтхлӓрн, бичкн Булгъниг, илӓр цокхдан залугъасн хӧргдӓд, дорагъур чимкдг билӓ. Эн тоотиг кӱӱкн ӓӓгъӓд эцгдӓн келдмн биш.

Джил ирвӓс, насн ирвӓс, Булгънд ухан орх дутм, Шаккан кӱӱкиг зовалгън, харалгън, зарлгън дегд догшн болад ирв. Тер хоорнд кӱӱкиг арв кӱрӓд уга бӓӓтлнь, орчлнъ деер ганцхн хӓлӓсн эцгнь садв гемӓр ӧнъгрдж одв.

Галв — салькнд тенъгс дунд джилк уга ӱлдсн онъгъц мет, Булгън нӱднндӓн догълнъг нӱльмстӓ, чеедждӓн гашута зовлнъгта болв.

Хӧӧт экин гарт ӧссн кӱӱкдт эрт ухан ордмн. Булгън, хаджудк гермӱдиннь бичкн кӱӱкдиг гартан сумкта, шуугълдад, инӓлдӓд, байрта дуугъан дуулддад, школ талан оддж йовсиг ӱзхлӓрн, кедж йовсн кӧдлмшӓн мартчкад, теднӓ ардас кесгдӓн хӓлӓгъӓд зогсдмн. Галгр хойр нӱднӓснь заядар нульмсн асхрад, бичкн ӧнчн зӱркнь ӧрч дотрнь бульглад, шӱлсӓн зальгад, хамрасн гоодждсн нусиг ханцарн арчад, кӧӧркӱ, тер герӱрн ирдмн.

— Хара зӧнъгдӓн уульх, кишго му — йорта домбр,

гертäсм гар! — гигъäд газр девсдж хääкрäд, Шакка кӱӱкиг, амндан орсарн харал тäвдж, худрн — чичдж цокдмн.

Булгън хумсан зуусн мис мет, аргъул ээмäн хӱмäд, нӱднäнь булнъгар, хööт экин эргсн эргц болгъниг гетäд бääдмн. Шаккаг кӱнд нудрмарн кезä кӱзӱгъäр цокна гидж öнчн кӱӱкн санхларн, кедж йовсн кöдлмшäн ягъджахан чигн медл уга бääдг саам чигн харгъдмн.

Нег дакдж, хоӥр тугълан хäлäл уга кöкӱлдж гигъäд, шилäврäр цокад хавсинь хамхлсн болдг.

— Мини ӱкрин ӱснäс килврч кишго домбр, чи нанд буг болджанач,— гидж хääкрäд, урлнь тесрджäх халута, герин иргд кööтä ишкä деер зовад, тӱнъшäд кевтсн öнчн кӱӱкиг кедӱ дакдж девссн болхв!

Булгън öсх дутман мухлаллгъна муугъар мухлалгддж, кӱзӱцä харалд зӱӱлäд ирв.

— Гäргтäч, кишгоч, домбрч, андич,— гидж келдг аврлт уга хöт экин ӱгмӱд чикндь дасгдад, зӱркндь хадгдад, цогцлань махмуд болв. Арвн дола кӱрхлäрн, Булгън эврäннь бääдлäсн джигшäд ирв. Хавр, зун, намр гурвнд нӱцкäр йовлгънас кöлтä, кöлнь темäнä тавгин бääдл гарад балцигъäд, зузарад, ääрстäд, зäрмдäн дегд ярдхларн, тесрäд — тесрäд цусн гарад, шарх болдмн. Ӱвлднь алсн ӱкрин толгъан арсиг öвчäд, бийнь буршмг кедж авдмн. Деернь ӱмсдг хувцна тускар келäд керг уга. Салврха, то уга халаста кӱлт — ӱвлин халх. Дулана цагт болхла — зӱсн зӱӱл накаста, синц бишмӱд.

Арвн долата насн — ямаран сääхн насн! Булгън эн сääхн насна äрӱниг чигн, галв — багъинь чигн меддг уга билä. Терӱнä ганцхн меддг юмн — Шакка. Шаккан мухла, Шаккан уурин зог.

Кӱн бääсн бääлгъндäн тахшад, дасдж оддг бääдж. Булгънд эврäннь ӱр кöвӱд, кӱӱкдлä шуугад, ӱӱрлäд джиргъхнь гидж, нег чигн санан ордго билä. Ташр деернь, тер зерлгшäд, äмт ӱзхлäрн зулдг, бултдг болв. Тернь зöвтä. Булгъниг ӱр кӱӱкднь чигн, хаджудк äмтнь чигн кергдлдг уга билä. Дакад болхла, Булгънла äдл му хувцта кӱӱнд, äмтнä шууганд одх биш, öдрäр газа гарч болшго юмн.

Болв бӱтӱ чеедж ööрлсн шарх мет кезä болвчн хагърдмн.

Нег дакдж, Джуурга Ӧльзäт Булгъниг ус авч йовтлнь ӱзчкäд, кӱцдж ирäд, хаалгъинь торддж келв:

— Булгън, зогсджа. Нанд чамла кӱӱндх ӱг бääнä... Зогсхнчи?.. Суулгъсан газрт тäвчк...

Ӧльзäтин эрäтä шеемг бишмӱд, салькна ӱлäлгънд шилвинь цокдж эрвлзäд, кев — янзта цогцинь улм кеерӱлдж, Булгъна зӱрк ӧвдкäв. Бульгън суулгъта усан буулгъл уга, йовн йовдж Ӧльзäтäс сурв:

— Нанла юн кергтäвт?.. Келтн!..

— Булгън, амрхнчн,.. хоюрн седклäн кӱӱндий...

Булгън эм деерäсн карамсан буулгъад, суулгъта усан зерглӱлäд тäвчкäд, шинъкäн Ӧльзäтӱр чик хäлäцäр хäлäв:

— Булгън, сууй,— гидж ӱр кӱӱкнь элтäгъäр келäд, Булгъниг, торгън мет джӧӧлкн, ногъан деер суулгъв.

Арвн долан джилин туршарт нег чигн инм бӱлäн, ӱнтä ӱгмӱд Булгън сонъсад уга билä. Тер сонъсджах бийäн чигн, келджäх Ӧльзäтиг чигн иткл уга, ӱр кӱӱкнäннь келсн ӱгмӱд зӱӱднднь орсн болдж магъдлгдв.

— Булгън, юнъгад чи нанас зулнач? Бидн чини ӱӱрмӱд бääнäлмн,— гидж келäд Ӧльзäт Булгъна атхр хар ӱсинь илв. Кӱӱкн киртä толгъагъасн нег ичн, келджäх ӱгинь иткл уга, Ӧльзäтин гариг чанъгъар тӱлкв.

— Бичä, Булгън, юмнас ä, бидн чини ӱӱрмӱдвдн, чамаг эврäннь зергläнд авхар седджäнäвдн.

— Уга, уга! Баав сонъсхларн нама алх! — гидж ääмсглдж Булгън келäд, суусн ормасн босад, усан ӱӱрäд, Ӧльзäтд нег чигн чик хäрӱ ӱг ӧгл уга, герäн хäлäгъäд, суулгъта усан ӱӱрäд бӧгчнъ — бӧгчнъ гигъäд йовдж одв.

III.

1941 джил июль сарин гурвнд Бадмин Манджиг дääнд мордхд, эн тӧрскн газртнь тӧмр хаалгъ уга билä. Ääдрхн — Кизлäр хаалгъ тосгъхмн гигъäд шин зäнъг джирклäд гарчасн цаг билä. Ода болхла, эмнг хальмгин теегäр болд тасм сундж.

Ӧндр — ӧндр толгъасиг керчäд, хотхр — хотхр газрмудиг тегшлäд, тӧмр хаалгъ Манджин ӧмн кесг дуунад, нарни герлд гилвкдж ӱзгднä. Пассажирск поезд тесдж кӱлäдж чадшго болад, Мандж тӱрӱн харгъсн товарн поездин платформ деер суугъад гарв. Паровозин ӧткн хар утан паанцклад, хамрар, амар орад йовна. Ташр деернь нӱӱрснä ӱӱрмг хог — бог гиджг, ӧвр, нӱдäр

хурлздж кегдäд, эргидäн гääхкд харш болад йовна. Тер бийнь Мандж, доран суудж чадад, ик — икäр ховдгар книгъäн авад, пилоткан гартан бäрчкäд, байрлдж хääкрв:

— Тöрскн газрм, мендвч!.. Хальмгин теегм сäн бäнч!.. Манджин хääкрсн хääкрлгън поездин шууганла негддж бийднь äрä сонъсгдв.

— Нинцäн, Нинцäн!.. — гидж, тер «Тöл» колхозин газриг харвдж, нургъндан ÿÿрсн хувц — хунр тäвдг мишгäн ээмäсн буулгъад, хойр гаран делдж хääкрв.

Нÿÿрснä утаг цецкäсин ÿнр дардж канъкнад, Манджд кесг олн тоолврмуд санулв. Нег алг керä поездин ардас удан кööлдäд нисдж йовад, толгъан кецÿр эргäд геедрдж одв. Холд ик хар гäрд делäд, нег ормдан эргджäгъäд, генткн шивсн шавр мет газрур киисв.

«Бас нег анъгин äмн алдрв,» — гидж санад, Мандж кесгтäн гäрдин унсн газрур, терÿг хäрÿ ööдäн нисдж гархинь кÿлäгъäд хäлäгъäд йовб. Болв гäрд дакдж ööдäн гарсн уга.

Öмннь, тöмр хаалгъ уга цагт, эн улан хаалгъар Мандж мöр чиги унад, темäн терг чиги зÿÿгъäд, район тал, Хальмг — Базрур оддг билä. Одä болхла хая — хая, энд — тенд цöн — цöн ÿкрмÿд, мöрд, темäд харгдна. Нег чигн хööнä хош харгъсн уга.

Асхн ÿдлä Мандж 3-ч разъездд, Хар усна деед экнд, ирдж буув. Урд эмнг бääсн газрт, шин — шин гермÿд болн шар харгъа вокзал тосхгддж.

Улан картузта, öндр гольшг нургъта; хар улан чирäтä баахн кÿÿкн, дежуркас гарч ирäд, гартан йовсн шар дарцгарн докъя öгчкäд, öмнäн бäрв. Манджин ирсн поезд, утар татад хääкрчкäд, тÿрÿлäд гедргäн цухрад, дакад уралан угзрад, ик — ик тöгäснь дор ормдан кÿчнъгддж эрглдäд, нигт хар утагъар хахад, зогссн бääрнäсн кöндрв.

Мандж тÿргн — тÿргн ишкäд, дежурн кÿÿкнÿр öөрдäд, орсагъар сурв:

— Сääни — Экн тал альк хаалгъар одхмби?

Кÿÿкн, цагъан цасн шÿдмÿдäрн цäс гидж инäчкäд, хальмгар хäрÿ öгв:

— Сääни — Экн тал негхн хаалгъ одна.

— Та хальмг кÿÿкмбт? — гидж Мандж сурчкад, шин харгъсн кÿÿкäн öврдж ширтв. Öмннь тöмр хаалгъ гидг юмиг хая ÿздг хальмгудан иим тÿргн, талдан шин кöдл-

мшин аац дасх гидж кен санла? — гидж Мандж санад, кӱүкнӓ нӱдӓрн дуудсн дуудврт, ардаснь дахад, дежур-кт орв.

Ӱүтхн, нег терзтӓ хорад, станционн аппаратин өмн, нӓрхн ут стол деер кесг телефон бӓӓнӓ.

Дежурн кӱүкн Мандж хойриг ордж ирлгънлӓ, станционн аппарат ӓ гарчагъад, нег бичкн төгрг хавхуг секгдӓд ногъан гал шатв. Кӱүкн аппаратин бӓрӱлӓс авад эргӱлджӓгъӓд, телефона трубкт келв:

— Негдгч пост... Тавн зун дали хойрдгч поездиг давхла, гурвдгч белн хаалгъиг зөрлцх поезд гархд белд.

Кӱүкн трубкан өлгчкӓд, Манджур эргӓд, байрта инӓдтӓгъӓр сурв:

— Цергӓс хӓрдж йовнт?

Мандж ода ирдж, эн кӱүкнӓ хӓлӓцлӓ зөрлцхлӓрн, ӱмсдж йовсн хувц — хунран, нӱр — гаран ямаран бӓӓдлтӓв гидж санв.

Кевтӓ өндр цогцднь дигтӓ, цергин шар киилг, зах, ханцн хамгнь гашун көлснд киртӓд бӓӓдж. Өргн улан бӱс нӓрн белкӱсндиь шигдӓд, Манджиг улм өндр кедж. Гвардий лейтенантин зӱн өрчднь кесг олн орден, медаль нег — негнлӓгъӓн харгъад, ӓ гарлдад бӓӓцхӓнӓ.

Манънаднь болн нӱднӓнь булнъгар тогтсн хурнясд, эцсн шовгър чирӓ деернь зургддж, ӱзсн догшн кӱчриг кӱцс медӱлнӓ. Зеегтӓ хар нӱднӓнь булгъ деерк нӓрхн хар кӱмсг го хамриннь деер ирдж ниилдж. Дорк урлиннь барун оочин өөр шавин орм ӱлддж. Барун чикн деерӓн цохтсн пилоткин дор, гедр цокдж самлсн ӱснӓнь захар цагъан — цагъан ӱсн бас ӱзгднӓ.

— Ханджанав, гидж келӓд, Мандж кӱүкнӓ гариг чанъгъар атхад, станцас, деед өмн ӱзг хӓлӓгъӓд гарв. Зуурнь харгъсн ӓмтс, Манджиг джөөлн хӓлӓцӓр тосад, давад гартлнь керг кедж кесгд ардаснь гӓӓхнӓ. Тер тедниг бийӓн өврдж хӓлӓджӓхиг нӱднӓнь булнъгар ӱзӓд йовна.

Станцин өмнк толгъаг давад, Батлугин хагсу голар ордж ирхлӓ, хаалгъ баг — баг ургъсн сухан дундагъур авад орв. Эргнд тег сунӓгъӓд унтад кевтнӓ. Тачкнсн, кӱнъкнсн төмр хаалгъар йовсна хөөнь эн дӱүрӓнд зӱркнь кӱрд гигъӓд, кесг джилин туршарт тӱрӱн болдж цогцнь чинӓгъӓн алддж, сӱлдр болв.

Мандж гертӓн ямаран бӓӓдлтӓгъӓр орхан ухалад йовна. «...Кермӓ йирдӓн... ӱзн ӱкс тосдж ирх... Көвӱм

таньхн уга... Хойр наста ӱлдсн ковӱн намаг ӱзхлäрн, гарад зулх чигн йовдл харгъх...» Мандж мусг — мусг инäчкäд санв: «Бӱлм бӱрн — бӱтн, äмд — менд бääдг болхний?..» Эн хамгин ик ääмшгтä, темдгго, догшн тоолвр. Энӱнäс авн, зӱсн — зӱӱл зöвӱртä тоолврмуд Манджин öрчиг бургъудж зовав.

Мандж Кермä хойр тӱрӱн ишнд, дöчн негдгч джилин туршарт, таслвр уга хоорндан бичгӱд авлдад, бääдг билä. Зуг дääнд кӱн бийнь бийдäн эзн биш. 1942-ч джилин эклцäр, цергин ахлачнр Манджиг öшäтнä тылд нуувчин кöдлмшд йовулв. Мандж тер цагас авн талдан орн — нутгур илгäгдäд, нуувчин кöдлмш кегъäд йовдж, аш сӱӱлднь Франц тусв. Эн джилмӱдин туршарт Манджд гертäн бин, даалгъвр öгäд йовулсн тöрскндäн бийäн зäнъглхд, кöдлмшäн илгäхд кӱчр болдмн. Тöрскн нутг Бадмин Манджин кӱчр кöдлмшиг йилгъäд, ӱнäрнь ачлад, кӱнд шавин хööн герӱрнь сулдхв.

Тигäд чигн тер, эн Батлугин сухас дунд ганцарн йовхларн, гер — бӱлäн ягъв — кегв гидж зовдж йовна. Батлугин öмнк толгъаг öödлäд гархла, öмннь öргн у, кесг джилин туршарт иджлдсн, таньдг газр делвäдж налав. Хар Модна голиг гатлгъдж тäвсн ут модн тагт öмнк кевтäн, деегäрнь кесг машид, тергд йовснь харгдв. Тагтин дорагъар гарсн, урсхл уга Хар Модна гол, нарна толäнд, олн нӱдäр гилвкдж чирмäд, деегшäн, Сääни — Экин хавтхр тал сунад, баахн сеерин ца хаджуд оддж билрнä. Сер гатцас Сääни — Экн ӱзгдхш, болв Джовалгин Хар öндр маньхагъад джирлгъäн болад бääнä.

Тöрскн газран ӱзсн Мандж, сӱлдр цогцднь чидл немгдäд, гӱӱхäрн гишнь уратан зӱткв.

Öрч дотрнь байрта дууна айс бийнь джинънäд йовна, зуг зӱркн тӱнъшäд, шахгдад амар гарн алдсн болдж медгднä.

Аш сӱӱлднь баахн сеериг давад, öргн хавтхрин захар орхлань, нарна герлд, энъкр, альд йовб чигн ööрхн, хаджуднь болдж медгддг, Сääни — Экн налагъад, кӱригъäд бääв.

«Уульнцар йовхла, гертäн кӱртл кесг улс харгъх... Улӱ цаг бäрх... Шулугъар Кермнӱрн кӱрх кергтä... Элвгм... Шулун, шулун!» — гидж тоолад, Мандж таньдг улсла Кермäгъäсн тӱрӱн харгъш уган кергт, теднäс зулад, хаша — хаацин ардагъур йовад, селäнä дунд бääсн герӱрн гӱӱдж ордж ирв.

Мандж хашаннь ӱӱд тӱлкäд орхар седхлä, ӱӱдн̆ суньгъгар эрäтä болна. Адгън — шидгън хашаг секäд орхла, герин ӱӱднд ик хар оньсн öлгäтä бääдж. Ташр деерäснь ӱӱдн кирслäд доскар хадата болна.

Манджин зӱркнь кирд гигъäд, хойр нӱднäснь нульмсн заядар асхрад, дор ормдан чидлнҍ чилдж киисв.

IV.

Булгън Öльзäт хойран тӱрӱн болдж харгъдж кӱӱндсн цагас авн хойр джил болв. Булгъниг ода кӱн таньшго. Ӱр кӱӱкднь цугъар дöнънäд хувц авч öгäд, колхозин кöдлмшд иджлдӱлäд, äмтн дунд йовдг дасхв. Тер бийнь Булгън мухлад дассн тöлäдäн, хööт экäсн салдж, талдан кӱӱнä герт бääхдäн дурго болв.

Шакка тӱрӱн авгтан кӱӱкиг äмтнлä ööрдӱлш уга санагъар аздлдж — аздлдж, болшго болхла, Булгъниг талданар харадг болв.

— Кишго кöгшн домбр, залу хääгъäд, гертäсн зулхар бääнчи? Чамд залу хääдгичн öгсв!..

Нег дакдж Шакка уурлхларн, Булгънд ӱр кӱӱкдиннь авч öгсн бишмӱдиг, барун ээмäснь татад, хорма кӱртлнь шуулв. Тер бийнь Булгън тагчг. Дасчкдж. Болв бääх дутман, öдрмӱд, сармуд, джилмӱд ирх дутман кӱӱкнä нӱднь, мисин кичгӱдин нӱдн мет, баах баахнар ээгдäд йовдж, äмтнä бääдлиг, äмтнä хӱвиг кӱцс эдлх сана зӱӱдг болв. Булгъна зӱркн удан унтсн нööрäс серсн мет кӱгдлдж цокв. Öмннь данъгин зовлнъгар дӱӱрнъ чеедж уудад, оньдинд харнъгъу болдж медгддг орчлнъ — герлтäд, зӱсн—зӱӱл санан—седкл делврäд, айста дуугъар джинънв.

Теегин хурлзсн салькн—таалвр, асхрдж орсн хур — аршан, тачкндж гарсн огътргъун дун — инäдн, гал цäклдгън — герл болдж медгдäд, Булгъна шин серсн зӱркн догдлад, дольглад бääв.

Кöвäн öвснä хадлгън эклхлä, багъчуд хадлгънд гарх болдж ниргв.

— Баав, би багъчудла хамдан öвснä бригадт гарч бääнäв,— гидж Булгън нег дакдж Шаккад келв.

— Ягънав, ягънав гинчи?..—Шакка уутъхн хойр нӱдäн цääлгъäд,хойр гарарн зӱн хäвргъäн бäрäд, тäмк джäджллгънäс кöлтä, хойр оочарнь данъгин шар шӱлсн гooджад бääдг амнаснь цагъан кööсн асхрдж, дор

ормдан пол деер кӱрд унв. Булгън ӓн тусхларн, яяхан меддж чадад, дӧнънх кӱ дуудхар ӱӱдн тал гӱӱдж йовад, генткн серл орсн мет, хӓрӱ эргӓд, хӧӧт экиннь ӧӧр: «Баавм» — гигъӓд киисв.

Кӱӱкн экӓн ӧргӓд орн деер тӓвчкӓд, адгън шидгн ус буслгъад тос самрв.

Шакка кедӱ дӱнъгӓгъӓр зовагъад, харагъад бӓӓсн бийнь, Булгън терӱнд цань уга иджлддж. Аш сӱӱлднь Шакка ширгдж одсн онъгърха нӱдӓн секхлӓ, Булгън байрлн тусдж келв:

— Баав,... баавм, эн усиг уучктн, бийтн сӓн...

— Би ус ягъад уух билӓв!.. Джомбагъим ас!... Кишго!..

Шакка хуучн авъясарн Булгъниг харахар седчкӓд, нӱльмста хойр нӱдинь ӱзӓд, терӱнӓ джӧӧлн хӓлӓцд зӱркнь хӓӓлдж, кӱӱкнӱр элтӓгъӓр хӓлӓв. Кӱӱкнӓ дотрк сана—седклиг, зӱркӓрн меддг Булгънас Шаккан тер элтӓ хӓлӓц алдрсн уга—кӱӱкнӓ ӧрнь джӧӧлдӓд, зӱркнь тос уусн мет догдлдж цокв.

— Баавай, уучктн, сӓн болх,—гидж келӓд, орна ӧмн ӧвдглдж суугъад, хӧӧт экиннь манъга илв. Цааткнь, элкӓн илӱлджӓх гаха мет, мӧсн зӱркнь генткн хӓӓлдж, чееджнь талвавдж инцклв.

— Баав, цӓ чанхв, аль шӧл кехв?—гидж сурчкад, Булгън ямана ишк мет тоглӓд, хот кедг хорагъурн орв.

Булгъна ӱӱрмӱднь, Шаккаг гемтхлӓ, ӧвснӓ бригадир Дорджин Нарнд келӓд, терӱг гертнь ӱлдӓлгъв.

Гурвн сард орнасн босл уга кевтсн Шакка ода толгъагъан ӧндӓхлӓ, чинӓ—кӱч авхар бийӓн шӧлӓр шахулв. Ода ирдж, тер кӧгшн зӱгдгин ӧрнь Булгънур хагърдж, терӱг бийдӓн ямаран туста дӧнъ-нӧкдинь меддж, ӧмн герӓ кӱӱкиг элкнӓсн гарснла ӓдл санджана. Уурллгънас кӧлтӓ зӱркндӓн гем авсн Шакка, яснь гарад, кӧл—гармуднь нӓрдӓд, шананъ хавчкдад, дживрнь хугърсн шовуна бӓӓдл гарв. Шакка ӧмннь оньдинд «бур—бур» гигъӓд ӓ гарад, болх—большго юмнас авн харал тӓвӓд, альх ташад, зӧвтӓ, зӧв уга болв чигн Булгъниг чичӓд, цокад бӓӓдг бӓӓсн болхла, ода нег чигн амн шӱрӱн ӱг келхш. Нам бийнь чигн тогтун номгън болв. Эн тоотиг ӱзджӓх, медджӓх Булгън урдк зовлнъган мартад, хӧӧт экиннь зӱркн джӧӧлдснд байрлад, терӱгӓн юугъар ханъгъахан, ягъдж байрлулхан медхш. Кӱӱкн кӱӱнӓ зӱркн джӧӧлн юмн чигн.

V.

— Мандж, мендвт,— гидж келсн ӱг сонъсад, багш хäрӱ эргв. Хаджуднь Джуурга Ӧльзäт, Пӱрвäн Бадм эдн инäсн зогсджасиг, нульмсн гатцас гвардиі лейтенант ӱзв. Терӱнä уласн нӱдиг хойр кӱӱкн узчкäд нег-негäн дорагъар чимклдчкäд, Манджур ӧӧрдäд, гаран ӧгцхäв.

— Мендвт, мендвт, кӱӱкд!—гидж келäд, гарарн газр тӱшäд, Бадмин Мандж суусн ормаси босв.

— Бидн таниг тӱрӱлäд таньск угавдн,—гидж Ӧльзäт Манджин сурхар седсн сурвриг келӱлл уга, алгъдж цäälгъв.— Менд йовдж ирвт?

— Ирвä... Ӧльзäт, Бадм хойр, мини Кермä ягъла?.. Кӧвӱм, Элвгм, ягъла?—гидж Мандж менрдж сурв.

Хойр кӱӱкн нег-негäн гилс гидж хäлäн, юн гидж хäрӱ ӧгхäн меддж чадад, Ӧльзäт келв:

— Элвгти детдомд бääнä...

Манджин нӱднь харнъгъутрад, кӧлнь эврäн матигъäд, суусн ормдан хäрӱ унад, хойр гарарн толгъагъан тӱшäд яхлв. Кӱӱкдин негнь гӱӱгъäд гер талан зäнъг ӧгв, наадк негнь Манджин ӧӧр суугъад, эвлн гихдäн äägъäд, тогтнулн гихдäн эмäгъäд, шуукрлгън, саналдлгън, яхлсн тӱнъшлгънинь дахдж, зовад, хаджуднь хäрӱлв.

Удсн уга кесг äмтн хурдж ирäд, Манджиг Джуурга тал орулад, нӱр—гаринь угъалгъв. Цугъар столин ард суусна хӧӧнь, буурл сахлта Байна Бава ӧвгн, иигдж сурв:

— Нä, кукн, хортан дарад, менд йовдж ирвч... Айта кевäр немшиг кӧӧдж йовцханат...

Äмтн тагчг, негнь ордж ирäд, негнь герт шахр болад, газагшан гарад, ӱӱдн нааран—цааран секгдäд, хаагдад бääнä.

— Кукн, чи, Мандж, залу кӱнч. Манла хамдан гишнъ ӧслäч. Бидн чамаг сääнäр меднäвдн, кӱндлнäвдн. Залу кӱӱнд ямаран чигн зовлнъг харгъдмн,..—гидж Бава, аагъта цäägъäн сорад, дотрнь джӧӧлдӱлсн боорцкиг шӱдн уга амндан тäвäд, бӱӱлäрн ӱӱмӱлн бääдж, холас эклäд, Манджд гериннь гашута зäнъг сонъсхв.

Кермä Манджиг йовсна хӧӧн, залу улсас тату бишäр Ääдрхн—Кизлäр хоорндк тӧмр хаалгъ тосхлгънд орлцад, äмтнä нӱӱрт сäн, шунмгъа кӧдлдж йовсн бääдж. Тӧмр хаалгъ тосхад дуусхла, хаалгъин мастер

Кермäг хаалгъ хäлäдгäр ор гигъäд, кöдлмшд авсн бääдж.

1942-ч джил ноябрь сарла,— хальмгин зул сарин харнъгъуд,—сööгъäр кöдлмшдäн йовад, Кермä рельс эвдджäсн кӱ ӱзäд, терӱг бäрхäр седхлäнь, цааткнь гартк чичӱрäрн манънагъарнь цокад, толгъагъинь хамхлдж. Экнь алгдсна хööн, Элвгиг Ääдрхнä детдомд öгсн бäädж.

Мандж тӱрӱн öдрмӱдт бийдäн орм олдж чадад, кöндä герäсн зулад, бу авад анъгъучлх, гахуль авад загъсчлх — кеер йовб. Ääдрх орад, кöвӱгъäн авч ирв. Кöвӱнь сääхн экäн дурадж. Нӱднь Кермäнлä äдл хурц болн ке сääхн зеегтä, инäсн инäдн кӱртлäн эк: тачкнсн, чанъгъ.

Эцгäн таньсн уга, зуг элкнь татв—ягъв,—зöвäрт ормагъад хäлäджäгъäд, гӱӱдж одад эцглäгъäн теврлдв. Мандж тӱрӱн öдрмӱдт уудьврта, зöвӱртä бääхдäн кöвӱнäннь тускар мел санад гардг билä. Ода кöвӱгъäн альд йовб чигн хаджудан дахулад, ööрäсн холд тäвдмн биш.

Шовун иньгäсн салад öнчрв чигн, авьясарн ӱӱрäн ясдмн. Манджд эрт, ора болв чигн дакнас öрк босгъхнь цань уга темдгтä.

РайОНО-д бичсн бичгиннь хäрӱг авад уга бäädж, Мандж колхозин парвлäнд ирв.

— Нанд кöдлмш öгтн. Эн цагла кöдлмш уга бäädж болш уга, эдл—аху ясх, öргх кергтä,—гидж багш колхозин парвлäнä ахлач, Ӱлмджин Öтäд келв.

Öтä, амндан бääсн ганзиг авчкад, зöвäрт Мандж тал тагчг хäлäджäгъäд, хäрӱ öгв:

— Уга, нанд кöдлмш уга.

— Ююн?.. Кöдлмш уга?—Манджин нӱдн гал асад, хорнь буслдж, ормасн босв.— Кöдлмш уга?.. Ю келджäхмт? Кöдлмш колхоздтн кӱзӱцä. Тер хаша—хаалгъан хäлäхнтн, эндр—манъгъдур нурад унн гиджäнä... Эх, ююнь тöлä ахлач болсмт?..

— Ахлач! Ююнь тöлä?..—Öтä генткн уурлад, ормасн босад, кабинет дотрагъурн нег шугъугъаснь, нег шугъугъурнь йовджагъад, хääкрв:—Кöдлмш бäänä! Öгхшв, чамд!.. Дääнäс шавта гарч ирäд долан хонгт амрад уга бäädж, «кöдлмш ас» гидж ирдгчн юн аальв? Öгхшв, кöдлмш! Амрх кергтä, чидл хурах кергтä... Кергтä цагтан чамаг сурлгън уга кöдлмш öгхв!..— Öтä хääкрдгäн

номгърад, Манджур өөрддж ирäд, эм деернь, шүрвснь голисн хурняста эцсн гаран тäвäд, гаргъсн эцг мет, келв: — Су, Мандж, күүндий, зөвшлий...

Мандж Өтäн седклиг ода ирдж медäд, халучрхдж келсн үгдäн ичäд, толгъагъан өкäлгъдж, доран суув. Өтä эврäннь столин ард суугъад, хойр гарарн шанагъан түшäд, багшур хäлäв.

— Мандж, ирсндчн ханджанав. Чамаг фронтас ирчкäд, нааран, нан тал ирхичн күлäджäлäв. Эс ирсн болхлачн, өөлх билäв. Зуг би чамаг дөнъ сурх гидж санджкүлäджäлäв.

— Дөнъ нанд керго!—гидж дакнас Мандж уршглдж босв.

— Су, су. Медäтä күн үг келхлä, сөрсäдмн биш...

Өтä Мандж хойр күүндäд, негнь дääнä цагла ягъдж колхозин эдл — аху эвдрсиг, ямаран ик күчр күүкд улс, көгшн өвгд, уйн багъчуд даадж бääхиг, наадк негнь, дääнä галин күчиг, советин цергчнрин зөргиг, өшäтнä андн йовдлмудиг келлдäд, нег—негндäн седклäн секäд, нег—негнäннь зүркнүр хаалгъ олдж, кесгтäн сууцхав.

— Нä, Мандж, ода цаараннь ягъдж бääхäр седджäнäч? Бидн, залу улс үнн юмиг илäр келдж күүндх зөвтäвдн. Кермäчн уга, көвүнчн нилхäр гишнъ үлдсн... Юн тоолвртавч?

Мандж авъясдан стол деер бääсн нег тасрха цаас авад, бичкн күүкд мет, амндан тäвäд хазджагъад келв:

— Ода деерäн медджäхшв. Монтан Коокуг гертäн бääлгъх санатав, көвүгъим чигн хäлäх, хот—хоолим чигн кех, хувц—хунр чигн угъах гидж санджанав. Цаараннь бääгъä бääтл яях—кеех медгдх.

— Чик, чик, сäн шиидвр терчн...—гидж Өтä зөвшäрв.

VI.

Булгън өрүн болгън ик эрт үкрмүдäн саачкад, эктäн хотинь кедж өгäд, бийнь хойр суулгъта үсäн үүрäд, хотна деед захд бääсн, Баснъга Увшинд оч сепаратрд үсäн цокулдг. Үсäн авч ирäд, чигäндäн кегъäд, бүлдж—бүлдж, ки гарш угагъар бүркчкäд, голин өмн бääсн сад—огородт көдлмшд оддмн.

Нег өрүн, «оратув» гидж санад Баснъга Увшинäс

гарад ӱстäгъäн адгъдж йовтл, öмннь гер шалдх шавр авсн нӱкн дотр, сö орсн хурас ӱлдсн цандг уснд, мокн—шаврт зуурлдсн нег бичкн кöвӱн уульсн суудж. Булгън адгън-шидгн суулгъан буулгъад, кöвӱнӱр ööрдäд, тер кöвӱг нӱкнäс татдж авб.

— Кенä кöвӱмч?—гидж, шаврт будгдсн шалвриннь шунъгърцгинь цандгин усар угъан бääдж, Булгън сурв.

— Бааджан кöвӱмб,— гидж кöвӱн бальчгта гариннь нургъар, гooдждждасн нульмсан арчв.

— Бааджанчн нерн кемб?

— Бааджа...

— Эк бääнӱ?

— Уга. Кооку ээдж бääнä.

— Нерчн кемб?

— Элвг.

— Герчн альд бääнä?

— Тер бääнä,— гидж кöвӱн тедӱкнд бääсн, терзнь кöк хаагъулта, модн гер тал заав.

— Нä, йовий!

Булгън хойр суулгъта ӱсäн буулгъсн газртан мартчкад, кöвӱг кöтлäд, герӱрнь авад гарв.

Хальмг кӱн нег-негнäнь герт орхларн ӱӱдинь цокдж ордмн биш. Булгън чигн цокл уга, ӱӱдинь татад, кöвӱг öмнäн авад орхла, тӱрӱн хорад, ут алг шалврта, кöлдäн гиигн чивäгтä, белкӱсцäгъäн нӱцкн, баахн залу нӱр-гаран угъаджадж. Энӱг ӱзсн Булгън ичн тусад, кöвӱг уралан тӱлкäд залу тал залчкад, адгън хäрӱ гарв. Залу кӱӱкнд алнъ болад, öлгäтä бääсн киилгäн татдж ӱмсäд, гартан нӱр арчдг альчурта, ардаснь дахлдн гарч ирäд:

— Эгч, зогстн,— гив.

Кӱӱкн хäрӱ эргäд зогсхла, эн хойран нӱдн зöрлцäд, тӱрӱн болдж нег-негäн ӱзджäсн бийснь, кезäнä таньлта улс мет, зöвäрт нег ормдан зогсцхав.

— Дакдж кöвӱгъäн нӱкнд бичä хайтн,—гидж келчкäд, Булгън цааран йовб. Ӱлдäсн суулгъста ӱснӱрн ирхлä, терӱн деернь нохас булалддж ноолдад, суулгъсинь кöмрчксн, газр долалддждадж.

Мандж юн кӱӱкинь чигн медл уга, кöвӱгъäн тиим эрт ягъдж газа гарсиг чигн медл уга, кесгтäн Булгъна ардас хäлäгъäд, дор ормдан зогсв. Эн саамла Булгън, хоосн хойр суулгъан öргдж авад, ӱсн асхрсн газрур гилс хäлäчкäд, гер талан гарв.

— Бичä уурлтн, ханджанав!—гидж Мандж күүкнä ардас хääкрснд, Булгън хäрү өгл уга, гүүхäрн шудрад гермүд ташрлдж одв.

Эн өдрäс авн Булгъна зүркнд экин санан төрв. Ода Булгън өмннь бичкн күүкдин тускар сандго билä. Ода болхла, цандг дотр зуурлддж нааддҗасн көвүн нүднь үзгдäд, нег байрлулад, нег инäлгъäд, нег гейүрүлäд бääв.

Хойр суулгъ үсн асхрв гидж Булгън нег чигн зовсн уга. Дакад болхла, урд оньдинд мухла, гä бääсн Булгън — ода герин йосн эзн болв. Шакка äмсхäд, яхладяялад, толгъань боогъата, эврäннь äмнä тускар ухалад, герин эдл—аху хоорнд орлцдган уурв.

Нег дакдж Өльзäт ирв.

— Асхндан клубд одхмн, нäр болхмн,—гидж герт күцс орад уга йовдж, үүднä эркнäс, инäдж зäнълв.

— Аргъулд!— гидж Булгън өмнäснь, хумха хургъан өргäд, Шакка тал нүдäрн заадж, Өльзäтиг зогсав.

— Хи-хи,— гидж инäгъäд, ээмäн хүмдж, Өльзäт бешин ард орв. Хойр күүкн хääснä өөр, шивр — шивр гигъäд шимлдäд бääдж, ярнь арсндан äрä багтджах Шаккагъас керлдүлгъ үзв.

«Нäарт, кинод, концертд одий» гихлä, кезäд чигн «керго» гидг Булгън, «не» — гихлä, Өльзäт алнъ болад, үр күүкнäнь чирäг улм ширтв.

— Зүркндчнь шулм орву?— гидж Өльзäт тачкнад, Булгъниг хот кедг хорад бääсн хуучн му орн деер авч унад, годжгънхла, Шакка тесдж чадад, хääкрäд босдж ирчкäд, күүкдин бүүргългъ үзн, мусг инäгъäд, тагчг болв.

Булгъна амнас нег үг алдрн алдв, äрä тордж зогсв; тер бийäн цаглань татад, зүркндäн төрсн нуувчин сенрклгъäн хазарлдж чадв. Булгъна нүднд Элвгин эцгин зүсн—зүркн үзгдäд, чееджäснь гарл уга, улм—улм тодрхагъар төөнрäд, өөрдäд, зäрмдäн хаджуднь ирдж гаринь авсн болад, нүдäн аньхлань, бийинь өрчүрн шахдж үмссн болад, зүсн—зүүл соньн тоолврмуд ухандань орв. Орчлнъ улм уудсн мет, эргнк олн зүсн сääхн герлäр мандлад, сальк өрдж йовх дурн күрäд, байснъгъу ду дуулхар седгдäд, өрчäн уудлад, зүркäн гаргъдж авад, терүн дотр ямаран ончта цецкä ургъсиг хäлäх седкл орад, Булгъна бүкл цогцнь өдн мет гиигрв.

Юнъгад эн күүкн чигдж бääдг болхв? Удан унтсн

нööрäсн гетлсн багъ халун зӳркндь—аш сӳӳлдь дурн гидг алтн булг, тогтсн болхий?

VII.

Тӳрӳн кӳнд öдрмӳдин зӳркнä öвдлгън, чееджин зовлнъ ода мухад, номгърад ирв. Мандж седклäн аадрулхар, кöдлмш кедж, иигäн-тиигäн нурв. Ӳлмджин Öтäн даалгъврар мöр унад, öрӳн нарнас асхн бӳрӳл кӳртл хадсн öвснä ул эргдж устгуд кемджäлв. Öтäн тоолврар болхла, эн джилин öвс хадсн газрас ик öвсн гарх зöвтä бääсмн. Öвснä бригадин учетчикин кемджäгъäр болла, öвсн дегд багъ. Тигäд Öтä Манджиг öвснä тоог сäйнäр бӳртк гив.

Эн даалгъвр дегд Манджд таасгдв. Öрлä нарнла урлддж босад, мöр унад гархла, теегин канъкнсн сääхн ӳнр чеедж байсана. Хальмгин теегин нег онччта сäнь эн: öдрт кедӳ чанъгъ халун болсн бийнь, сööдь öвснä бичрт чиг хурдж одна. Öрӳнд чиг, гарчах шар нарна толäнд гилвкäд, öвснä бичр алтрсн болдж медгднä. Мöрнä кöлмӳдин ард öвснä бичрäс чиг унад, ут хаалгъ гарад йовна.

Öрӳгъäр тег йир сääхн! Öрäн торгъа газрас генткн öödäн хагддж гарчкад, нег ормдан цервäд, чирäд, онччта дуугъар джиргнä. Сööд унтсн ӳӳрмг шовуд, мöрнä кöлмӳд дорас, серäд, öвсн заагас нисхлäрн, мöриг чочана. Ке-ке хувцта царцахас, нимгн торгън дживрäн делäд, öсрлдäд—öсрлдäд, тедӳкнд гарчкад, äмд ӳлдвв гисн бäädлтäгъäр байсдж, джиигнä. Зäрмдäн öлнъгин тӳнъгäс бор туула босад, ут чикäн дардж оркад, ухан уга гäрäддж гӳӳнä. Ик хар гäрд, мал алхар утх бӳлӳддж бääх кӳн мет, хурц хонъшаран арчсн, ӳӳриннь хадджуд сууна.

Эн тоот цугъар Манджин чееджиг байрлулдж, уудулдж чидл—кӳч ургъана. Öдрин дуусн мöртä йовна гидг нургънд чилӳртä юмн, тер бийнь Мандж дасв. Гурвн сарин туршарт хадсн öвсиг йовдж то—дигинь нег газр авна гидг зöвäр ик кöдлмш. Манджд тиим кöдлмш кергтä чигн билä.

Элвг Монтан Коокугъин гарт дасад, ода ээдж гидг болв. Зуг дäн дотр хäлäмдж уга öссндäн—альвн. Öрӳнд эцгäсн тӳрӳлдж, Коокула урлддж серäд, бийнь хувцан ӳмсдж авад, утх авад, мод зорх, хääчäр цаас керчх, карандашар беш, герин эрс эрäлх — эмгиг генӳлнä.

Нег дакдж кӧвӯн Коокуд медгдл уга гӯӯдж гарад, сӧ орсн хурин цандгт ӧӧмäд, бийäн шаврар будад, эдго кеджäсинь — Булгън авч ирв.

Мандж, эс таньдг кӯӯкн кӧвӯгъинь дахулдж ирсинь ӯзäд, ардаснь газа гарад, кесгтäн алнъ болдж хäлäв.

«Эн соньмджта кӯӯкн»,—гидж Мандж санад, гертäн ордж ирäд, Коокугъас сурв:

— Одак юн кӯмб?

— А-а, нохадьг, нег кӧгшн кӯӯкн. Ӧнчн юмн, хӧӧт эктä,—гидж гаран саджджж, эмгн хäрӯцв.

Коокугъин «кӧгшн кӯӯкн» гисн Манджд таасгдсн уга, тер бийнь багш дакад сурв:

— Нернь кемб?

— Булгън.

Энӯнä хӧӧн Мандж Булгъна тускар олн зӯсн му, хамгин басмджта зäнъг сонъсв. Гäргтä, кӧгшн кӯӯкн, гертäсн хулха кенä гисн, нань чигн кесг ӧӧлмджтä, Булгъна тускар Шакка тархасн хорта ӯгмӯд äмтнä му уханд äмд бääгъä бäädж. Эн тоот Манджд сонъсгдв.

Эр киистä тоотиг цергт цугинь авчксн, дäн болджасн цагла, Сääни—Экнд талдан хотдудла äдл, залу улс цӧӧкн билä. Бääхлäрн чигн догълнъ — дӧрв тоот: кӧл уга болад дääнд эс авсн, икнъкнь фронтас кӯнд шавта сулдцхасн.

Сääни—Экнä хäрд гарх насньирсн кӯӯкд, Манджиг медäтä гидж бääхмн уга, тедн дорагъар кенд кӯртнä гисн бääдлтä, нег—негäн ямаран нуувчин тоолвр—ухатагъинь медцхäдж, хоорндан ке хувц—хүнрарн болн бийäн джалдлгъарн дӧрлдцхäв. Джуурга Ӧльзäт, Пӯрвäн Бадма, Сиктрä Тооча, Санъгъджин Мацка, Шӯкрäн Мирдä эдн ахта кӯӯкд адрад, йовлдад бääцхäв. Кӧдлмшдäн ямаран чигн кӧшäд, зовад ирсн бийснь, гертäн ирн, хувцан сольдж ӯмсäд, адгън-шидгн, кӧл деерäн зогсджагъад, хотан уудж авад, ääльд гӯӯлддмн.

Шӯкрäн Мирдä гармачта, Джуурга Ӧльзäт домбрчта тедн, Бадмин Манджин герин тус ирдж, ӧргн уульнцт, газа энъсӯлдж нäр гаргъдмн. Мандж зäрмдäн, умшджасн дегтрäн этажерк деер оркчкад, эднӯр гарч ирдмнм. Тер цагт амтн уга! Кӯӯкд цугъар тагчг болчкн, генткн нег-негнäсн тӯрӯлхäр адгълддж, Манджур ирдж биилхиг, дуулхиг, нааднд орлцхиг эрдмн. Тедн хоорндан нег—негнäсн нӯдäн булттулдж, Манджур хулхагъар, «нанур ӧӧрд» гисн бääдлтäгъäр ховдглдж хä-

лädмн. Эн тоот дадмг Манджд темдгтä — тиик дутман тер саг болв.

Джуурга Öльзäт öдр болгън герÿрн дуудмн, болв Мандж аальд гардмн биш.

Нег дакдж Элстäс артистнр ирцхäв. Хойр öдр дараднь концерт болсн бiiнь, Кануковин нертä колхозин ик клуб äмтäр дÿÿрäд, чикгдäд, кесгтнь суудг газр кÿртл уга, кöл деерäн хäлäцхäв. Ўлмджин Öтä, колхозин ахлач, артистнриг бас нег асхн концерт öгтн гидж эрв, юнъгад гихлä, кесг колхозникуд концерт ÿзл уга ÿлдсн, ööлцхäв.

Артистнр зöвшäрв.

Гурвдгч асхндь, концертин хööн багъчуд артистнриг Джуурга тал дууддж, теднд ханлтан öргхäр, нäр кев. Öльзäт сахньсн Манджд гÿÿдж ирв.

— Мандж, мана тал одий? Манад артистнр ирсн гиич кеджäнäвдн,—гидж кÿÿкн адгъдж келв.

— Йовдж йовтн, би ардастн ирнäв,—гичкäд, Мандж адгъл уга хувцан ÿмсв.

Манджиг Джуургад ордж ирхлä, Öльзäт тосдж авад, артистнрлä таньлдулв.

— Эн мини иньг, Бадмин Мандж гидг кÿн,—гидж келäд Öльзäт багшиг заслуженн артистклä таньлдулв. Тиигхлä цааткнь мендлчкäд, сурв:

— Тана залутнйн?

Артист äмтн ил ÿгтä болна. Мандж тер сурврт чирäнь улагъад, махмуднь менрäд одв. Öльзäт öмнäснь чирäнь гегäрäд, «э-э, залум», гисн бääдлтäгъäр тачкндж инäв.

Мандж дääнä öмн «Джанъгърин» тавн зун джилин ööн болхд, багшнрас делегат болдж, Элстд одла.

Тиигхд эн артистка «Бумбин орн» гидг нааднд Агъа Шавдлиг наадсиг ÿзлä. Хäлäджäсн äмтн эн артисткин наадлгъиг дегäд икäр таасла. Мандж чигн таасла.

Ода эн сÿÿрд, артистклä иим ööрхн харгъхларн, йирин ääмджäх Мандж, Öльзäтин келснд улм уурнь кÿрч, хорнь буслдж, äрä суув.

VIII

Нег дакдж сö тöмр дока цокв.

Мандж кöнджлäн äрдж хаяд, орнасн босад, адгъдж, хувцан татдж ÿмсв.

— Экч, ӱӱдäн тöдглтн,— гидж, товчан товчлн йовдж, Коокуд келчкäд, Мандж гертäсн гӱӱхäрн гарв.

Парвлäнä öөр ирхлä, äмтн шин цуглрдж бääцхäдж. Зäрмснь «тӱӱмр, тӱӱмр шатджана!»—гидж хääкрлдäд, кöл нӱцкäр гӱӱлддж ирцхäв. Мандж бас тӱӱмр шатджана болгъв.

Ӱлмджин Öтä öндр цагъан аджргъ megundж.

— Манахс, аргъулдтн! Номгъртн!—гидж ахлач хääкрв. Ниргдж бääсн äмтн тагчг болв.

— Усн уга ӱлдн гидж бääнäвдн. Боодг алдрн гилжäнä, тиигäн адгътн, кӱрз, чичӱр, носилк авцхатн!..

Эн ӱг сонъсн äмтн, галзурсн мет, Хар Модна голур гарч гӱӱлдцхäв. Олна шууган, ниргäн чанъгърад, кен ягъдж йовхнь медгдл уга, ардас ирсн äмтснь «тӱӱмр альд шатджана?»—гидж сурчкад, боодгур тäкилдцхäв.

Öрӱн гегäн шарлджасн цаг билä. Голиг боосн боодг иргäрн эвдрäд, деед ӱзгин салькнд шахгдад, мелмлзжäх усн хашин деегäр деврäд, цагъан кööс цахрад, буслад бääнä. Эн усна турглсн äälä, äмтнä шууган негдäд, тенъгр газрин хоорнд хоïр ик öшäтн сöрлцäд, нег—негнлäгъäн таш—таш бäрлдсн мет, кӱрджнъннäд газр чичрсн болад бääнä. Кӱрзин джинънлгън, чичӱрин лукшлгън, носилксин шухтллгн, таачксин джинглън, газрин нурлгън, äмтнä хääкрлгън цугъар негддж кӱчтä кöдлмш буслв.

Сääни—Экн усар тӱрӱ. Öмн хаджуднь бääсн ик öргн Джовалгин Цагъан нур, зуна цагт Иджл тал татгдад, ӱлдсн уснь—нарна халунд хагсад, хääрддж одна. Тер цагт йоралднь кевтсн давсн öөдäн ургъад нууриг гашурулна. Эн цагт äмтн, мал—адусн уудг äмтäхн усн уга ӱлддж, цанъла харгъна.

Тегäд чигн джил болгън, хöн сарла, оругъин усн ирхлä, кесг хонгин туршарт, колхозникӱд цугъар негдäд Хар Модна голиг боогъад, шавр хаш кегъäд, Джовалгин Цагъан нууриг дӱӱрнъ уста авч ӱлднä. Болв, «усн—хар чолу иднä»,—гидг ӱлгӱр бääдмн. Сальхта джил болхла, эн шавр боодгиг кедӱ ясад, хäлäгъäд бääсн бийнь, зäрмдäн инм аюл болна.

Удсн уга Сääни—Экнäхнд нöкд болхар, Шикртин хотнахн, кӱрз, чичӱрäн ӱӱрсн гӱӱлддж ирцхäв.

Әмтн нег—негнләгъән дөрлдәд, усна аюлиг диилх ицлтә, манънагъасн гарсн көлсиг арчл уга, көлсн книлгт нвтрсн бийнь, терүгән медл уга гүджрдж көдлджәцхәнә.

Мандж көдлмшин хамгин гүдүднь йовна. Өрлә дегд адгъхларн, шеемг костюмтә гарсн, Мандж ода хувцан үрх гидж сандж бааҗмн уга, чивәгтәгъән усар гүүдж орад, мишгтә—мишгтә шавриг өргдж авад, деврджәх усна өмнәс көндлнъүләд хаяд:

— Багъчуд, багъчуд, шулултн, адгътн!—гигъәд хәәкрәд йовна. Тесдж, күләдж эс чадхларн, шалд—шалд гигъәд, усн дотрагъар гүүгъәд, аашсн таачксиг тосдж авад, түлкдж одад, чолугъинь шавр деер асхна.

Генткн нег саамла Мандж Булгъниг үзв. Мандж, өргдж авч йовсн мишгтә шавран өмнән бәрәд, залу күүншнъг чичүрәр газр күүчдж йовсн күүкиг үзәд, дор ормдан зогсад, кесгтән өврәд хәләв.

— «Ягъсн әвртә көдлдг күүкмб!»—гидж дотран санад дакн—дакн күүкнүр хәләгъәд бәәв.

Джуурга Өльзәт, Манджиг нүдәрн оньдин бургъудад йовна. Өльзәт багшин хәләциг хавлдж авад, Булгънур хөрглв.

Булгън бийән өврджәх Манджиг чигн, хордджах Өльзәтиг чигн үзл уга, чичүрәрн газр чичәд, үүд-түүд күрглго, өөрән тәвсн савинь дүүргдж өгчкәд, дакад газриг чичүрәрн сууляд йовна.

Булгън баахн зуур нургъан амрахар, чичүрән түшәд зогсхларн, усн дотр бөлкүсцәгъән зогсчкад, мишгүд өргәд, хәйджах Манджиг үзәд таньв. Голин телтр көвәд колхозин ахлач Үлмджин Өтә күрз авчксн әмтнлә хамдан газр малтджана. Тедниг үзсн Булгън эмән тусад, дакнас газр малтв. Нег дакдж Булгън дорагъур Мандж тал хәләхлә, хойраннь нүдн зөрлцәд, юнъгад инәсән медлцл уга, хоюрн мусг гидж инән, буру хандцхав. Эн тоот Өльзәтин нүднәс алдрсн уга.

Өльзәт дегд хордхларн, угзрад—угзрад шивсн шаврнь, носилкин цань оддж тусад, нөкд күүкдәсн шоодуллгъ үзв. Мандж Өльзәтүр нег чигн хәләсн уга. Дурлсн Өльзәтин зүркнд — эн гундлта, гашута юмн.

Нарн зөвәр өөдән гарсн цагт, бөлвәләд, галзурджасн усн тогтнад, ни әмтнә сүрәд даргдад, әрә чиихдж, үкджәх анъг мет ,шуугджасн әнь тасрв.

Голиг боосна хөөн, Мандж көдлджәсн ормасн гарад

Булгън тал одад, чичўриннь ишäс гарарн бäрдж зогсагъад келв:

— Невчк амртн!

Булгън эмäдж, багш тал хäлäв, терўнä бичкн зўркнь тук—тук гидж давхцдж цокв.

Хар Модна голиг диилäд, ик öндр боодг кегъäд, äмтн байрта ценънсн дуугъан дууллдад, Сääни—Экнäхн, Шикртихн гер—герўрн гарцхав.

Мандж хаджудан суусн Булгъниг барун гаран öгäд, ормаснь татдж босхад, атхсн альхинь кесгтäн тäвл уга, нўднўрнь ширтдж хäлäгъäд келв:

— Кўчтä гидгäр кöдлдг бääджт!

Булгън ўкс гидж атхсн гаран сулдхдж авхар седв. Болв Мандж кесгтäн гаринь тäвдж öгл уга бääв.

Эн хойриг кесгнь ўздж темдглв.

Öльзäт эн тоотиг ўзäд, буру хандад, нўднäсн гооджсн нульмсиг ханцарн арчад, герўрн гарч йовб. Ўр кўўкд терўг ардаснь хäлäдж, наад бäрдж инäлдв.

— Öнчнä хўв—öвртнь,—гидж, боз буурл сахлта, Байна Бава байрлдж келäд, öвгдўдлä хамдан цар тергнд суугъад, герўрн гарв.

IX.

Школд сургъуль эклв.

Тöрскнä алдр дääнд орад ирсн Манджд, урд сургъдг зокал ода дуту-дунд болдж медгдв. Ташр деернь дääнä цагла бичкд альвлдгнь иктäд, кўўнä ўг сонъсдгнь багърдж. Тиигдж Манджиг ирхäс öмн сургъдж бääсн багшнр келв.

Тўрўн урок билä. Цуг сургъульчнр, багш мендлснä хööн, тагчг болдж одцхав. Класс дотр часин äагъäс талдан юмн сонъсгдхш.

Мандж сургъульчнрур бас нег хäлäчкäд, ўгäн иигдж эклв:

— Эн джил байрта джил. Юнъгад гихлä, Сталинград дорацулхар седсн Гитлерин зурань кўўрг чолун мет хамхрв.

Кўўкд тагчг суухцав. Эднä сääхн минчхр улан чирäс ўздж, Манджин чеедж байрар дўўрв.

Урокин сўўлäр, шилвксн хар нўдтä кöвўн, гаран öргäд сурв:

— Багш, гаъза гарч болхий?

— Удл уга урок чилн гиджäнä. Уга, гарч болшго,— гичкäд, Мандж келджäсн ӱгäн цааранднь эклхäр седхлä, кöвӱн дакнас:

— Уга, гарад ирнäв,— гигъäд, ормасн босв. Класст суусн кöвӱд, кӱӱкд шуугад, хääкрлддж инäлдäд, ормасн бослдад, идäн—будан боллдад одцхав. Манджин уурнь кӱрäд, хоiр нудрман öргäд хääкрв:

— Зогс!.. зогс гинäв!.. Манджин хääкрллгъ кӱн сонъсчахмн уга. Нег дакдж шууга татсн кöвӱг бäрдж авад, цокхар седчкäд, дакад бийäн татад, зӱркндäн сургъульчирт ик гундлта, чанъгъ-чанъгъар ишкäд гӱӱхäрн гарв. Коридорт нааран—цааран хоiр—гурв йовчкад, Мандж невчк токтнад санв: «Акад юмн, цергт кесг улс ӱгим сонъгсдг билä, ода эн бичкн кӱӱкдиг ӱгдäн оруллдж чадшго юмн болхв? Бичкн кӱӱкд сургъдж чадшго би ягълав!»—гидж Мандж нег мöслдж санад, угзрдж ӱӱд татад, хäрӱ классур орв.

Класс буди болдж оддж.

— Су цугъар ,су гинäв!—гидж багш хääкрв.

Тӱрӱн кӱӱкд сууцхав, дарунь неджäдäр-хошадар кöвӱд орм-орман эзлв. Цугъар партин ард суугъад, тагчг болхла, Мандж кöвӱнäс сурв:

— Эк бääнӱ?

— Бääнä,—гидж, уласн чикäн имрн бääдж, шилвксн нӱдмӱдäрн класс тал нег, багш тал нег хäлäдж, кöвӱн келв.

— А эцг бääнӱ?

— Уга.

— Ягъла?

— Дääнд алгддж одла...

— Чамд ухан бääнӱ?..—гидж Мандж игзäрлдж кöвӱнӱр хäлäчкäд, келв:—Эцгчн, чамаг сургъуль суртха, тöвкнӱн бääтхä, джиргълтä болтха гигъäд äмäн, медджäнчи?.. äмäн öгхлä, чи, чи, гäрг, ю кеджäхмч...—а?

Класс äмтä кӱн уга мет тагчг болв, кöвӱн генткн биш — алдад асхрулад уульв. Манджин зӱркн улм—улм зöвӱрлäд, ээм деернь кӱнд чолу тäвсн болдж медгдäд, цаарандн зогсдж чадад, бöгчигъäд, стулдан сув...

Эн öдрäс авн Мандж икäр киндж, кен чигн сургъульчиг гертäн ягъдж бääдгинь, урокдан ягъдж белддгинь, хäлäдж аджглдг болв.

Түрүн өдрмүдт Мандж школин көдлмшин зураг сольдг билә.

Зәрмдән бүкл урокин туршарт дәәнд болсн героическ үүлдврмүдин тускар, мана цергин алдр йовдлмудин тускар, фашистнрин өршәнъгъү угаи тускар, эк-эцгәсн, элгн-саднасн салад, өнчн үлдсн бичкдүдин тускар келдмн. Эн тоот тууджмуд сургъульчнрин классд бийән барлгъиг ясрулхд тулсв. Дәәнә гал үзсн бичкдүдт цагаснь өмн ухан орна, тер мет Манджин сургъульчнр чигн багшиннь келәд бәәсн тууджсонъсх дутман, улм түргн ухагъарн, бийән бәрлгъәрн өссн болдж медгдв.

Асхн герүрн көшсн ирхләрн, Мандж көвүгъән өвр деерән авад, экән дурасн хойр нүдинь ширтәд, кесгтән суудмн. «Кермә, Кермә минь»,— гидж зүркнь шарклад, нүднь нүльмсәр дүүрәд ирхлә, көвүнь, Элвгнь, кедү альвлдж бәәсн бийнь, номгърад эцгәсн сурдмн:

— Бааджа, ягъвчи?

Мандж Элвгин манънаг аргъул үмсәд, газр деер тәвчкәд, бийнь орн деерән гарад, хойр гаран толгъа доран тәвәд, өөдән хәләгъәд, кесгтән тагчг кевтдмн.

Нег дакдж бас иим ик зовлнъгта кевттлнь, Өльзәт Бадма хойр тачкнсн инәдтә ордж ирцхәв.

— Мандж, клубд одий!— гидж келәд, Өльзәт орна өөр бәәсн стул деер одад суув. Бадм Элвглә гар авч мендләд, хот кедг хорад бәәсн Коокугъур гарв. Багш орн деерәсн цергинәгъәр өсрдж босад, хаджудан суусн күүкн тал ширтдж хәләв. Өльзәт нүднәннь хойр булнъгар инәдж давтв:—Йовий, йовий! Гертән кевтснтн болх. Аль манас зулджант?

Өльзәт соньн занъгта күн. Тогтун биш гихәс—ухата, күцс тоолврта гихәс — салькн мет гингн, хууль кенә гихәс — му нерн уга. Аальта бәрцтә. Эртинә боодг ясхд догълнъ нүльмстә ирсән мартдж оркдж. Тиигхд күүкн кесг уха ухалла: «Энүнәс хооран Манджла харгъдж күүндх биш, мендлш угав,—гидж негдврәр санла, Булгън мини үр күүкн биш—өшәтн—хойр, дакдж күүнд дурлдмн болхнь, үксв —гурвн, дакад, дакад, дакад»... Тиим «дакад» Өльзәтд арвн хургънаснь үлү билә. Болв өдр өнъгрхлә, тер хорддж бәәснән мартчакд, Булгън тал гүүдж ирв.

— Мандж хәрдж йовад, чамд ямаран үг келв, а? — гидж дахулдж сурад, Өльзәт Булгъна өргн тегш ээмднь,

янзта батрсн цогцднь бахтдж гаахв. Манджин нер сонъссн ӧнчн кӱӱкнӓ хавтха, нарнд шатсн зес чирӓ деернь альмн улан цусн бӱрлзӓд, ке сӓӓхн нӱднь бӱргчрӓд, ӧргн кӧмсгнь нӓрхдсн болад одв.

— Манджин келсн ӱг чамд юн кергтӓ,— гидж келӓд, Булгън суулгъс авад, уснд гарв. Ӧльзӓт инӓгъӓд, орн деер кевтсн Шаккад келв:

— Кӱӱкндтн ӓрк ирн гиджӓнӓ.

— Ягъна?— гидж кевтсн ормасн сурчкад, Шакка биййн бӓрӓд келв:

— Сӓн, сӓн болад бӓӓхгов...

Тер ӧдрӓс авн Ӧльзӓт Булгънла ӱӱрлдгӓн уурв. Манджиг нӱднӓннь булнъгар болвчн ӱзхин кергт, Ӧльзӓт багшин герин терзин ӧӧгӱр кезӓдчн йовдмн. Школд сургъуль эклснӓ хӧӧн Мандж ӱзгддгӓн уурв. Тигӓд чигн энд Ӧльзӓт Бадмиг ээрӓд бӓӓдж, дахулад Манджинд ирв.

— Сӓн, сӓн йовад чигн ирйй!— гидж Мандж зӧвшӓрӓд, хувцан сольдж ӱмсх болв. Ӧльзӓт дегд байрлхларн, хот кедг хорагъур гарч ирӓд, Бадмиг чанъгъар чимкӓд— чишкӱлӓд, Элвгиг чимкӓд — уулуляд, Коокуг халхаснь ӱмсӓд, керлдлгъ ӱзӓд, кӧл — кӧдлв.

X

Сӓӓни-Экни клуб дӓӓнӓ ӧмн, Кануковин нертӓ колхоз миллионер болсн джил тосхгдсмн. Эн клуб селӓнӓ дунд: ик холас темдгтӓ ӱзгддмн. Гурвн зун тӓвн кӱн багтдг ик ӧрӓтӓ, дакад чигн кесг сӓӓхн бичкн—бичкн хораста болдмн. Ӓӓдрхнӓс ирсн ик эрдмтӓ ширдӓчнр тосн ширӓр дотр биййнь ширдсн болдг. Ӓмтн наад гаргъдг сценднь кӧк килнъ хаагъул ӧлгв, ик — ик терзмӱдтнь шар торгън хаагъул зӱӱв, хар модн столмудиг кӱрнъ-улан сатигъар бӱркв.

Ода клуб тер клуб биш. Кесг джилин туршарт ширмӱднь ӧнъгӓн алдад зӓрм газрарнь шалдарнь унад, оли шавта кӱӱнӓ махмудла ӓдл болдж медгднӓ. Тер биййнь клуб нег чигн асхн сул бӓӓхш. Нӓр, наадн—багъчуд дӱӱрнъ.

Эндр чигн тер мет.

Мандж, Ӧльзӓт, Бадма гурвн багшинӓс гархла, Ӧльзӓт эс медсн бӓӓдлтӓгъӓр Манджиг сӱӱвдв. Кесг джилин туршарт кӱӱнлӓ сӱӱвдлддж ӱзӓд уга Мандж, бичкн

ко̄вүн мет чира̄нь улав, болв харнъгъуд тү̄үна̄ чира̄г күн үзсн уга. Ӧльзәт гелдглзсн толгъагъан Манджин зүн ээм деер тәвчкәд, барун чикәрн багшин зүркн ягъдж цокдж йовхинь чинънв. Манджиг гаран татад авхар седхлә, Ӧльзәт чанъгъар сүүгъән хавчад, энъсүлдж дуулв:

— Дуулий, дуулий, дуулий,
Дуулн йовдж күндий,
Дурн, дурн дурн,
Дурна ашнь — байр...

Ӧльзәтиг күн дахдж дуулсн уга. Клубин өөр ирәд, Мандж гаран сулдхдж, күүкдиг ортн гидж, үүд секв.

— Мандж, суутн, суутн,— гидж кесг багъчуд орман сулдхдж, багшиг дуудлдв. Ӧльзәт нег сул ормднь суучкад келв:

— Мандж, наараи суутн.

Бадма зогсад үлдв.

Бяткин Мирдә харгъа модн домбриг хойр чивчгъснь эрвлзүләд, хая — хая хавхинь шавдад, күнъкнүләд бәәнә. Беешән Козда, Мишкән Цагъан хойр нег — негнәсн давхар седлднә. Козданъ мулджад кӧл цокад йовхла, Цагъань дошн йовдж, ишкмнә. Домбрчин хаджуд суусн, бичкнәсн авн билгтә, шогч, биич, дууч, гармач болсн то̄ла̄дән «Тавн толгъа» гидж нер авсн, Гәрән Эрднь альх ташад, шаваш хаяд, шог келәд, әмт инәлгъәд, кӧл кӧдләд бәәнә. Ке хувцта күүкд, багъчудин нүднә худжр ханъгъана. Кесгәс авн иим шуугата нәәрт ордж үзәд уга Манджд эн тоот ик соньн нәр болдж медгдв.

Мандж генткн Булгъниг санад, клубд ирдг болхв, уга болхв?— гидж тоолад, эргндән хәләв. Хаджуднь суусн Ӧльзәт тасрхан уга үг келәд бәәнә, зуг Манджд Ӧльзәтин келсн үгмүд сонъсгдхш, добрин ә, биигъин тавшлгъ, әмтнә шууга сонъсад сууна. Ӧльзәт зәрмдән тачкнад инәгъәд чигн одна, зәрмдән геглзсн толгъагъан багшур далджилгъәд, ээмүрнь чигн өөрдүлнә, зәрмдән ширәр будсн хойр урлан шошалгъад, Манджин чикнүр чигн шимлднә.

Санагъинь эзлсн Булгъниг хәәгъәд, Мандж кесг какдж клубиг шүүрдв, болв күүкн үзгдсн уга. «Би ягъджахмб? Тер күүкн бәәсн угань нанд юн кергтәв?»— гидж тоолад, Мандж өмнкләгъән әдл Ӧльзәтин келджәсн үгд «э—»,— гидж толгъагъан гекв.

— Унний...— гидж утар тач келәд, Ӧльзәт Манджин гариг атхв.

Эн саамла багъчудла хамдан клубин библиотекäс дегтр сӳӳвдäд гарч йовсн Булгъниг Мандж ӳзäд, баахн кӧвӳншнъг ӧсрдж босад, кӳӳкнä ардас дахв.

— Булгън, мендвт! Ӳзгдл уга альд бääгъäд бäänäт?— гидж сурад, Мандж ӳӳдн хоорнд кӳӳкиг кӳцäд, гаран ӧгв. Кӳӳкн дегд äн — ичхлäрн, чирäнь нигтäр улагъад, сӳӳвдäн йовсн дегтрäн унъгъадж келв:

— Та, бийтн ӳзгдхшт!

Мандж кӳӳкнä унъгъасн дегтриг полас ӧргдж авад, бийднь ӧгл уга сӳӳвдчкäд:

— Наартн, тенд одад сууй,— гидж дуудв.

Мандж Ӧльзäтиг мартчкдж. Багш Булгъниг дахулад, ӧмнь суусн газртан ирхлä, Ӧльзäт ормасн шурд босад;

— Кӧгшн кӳӳкн, суутн!— гичкäд, гӳӳхäрн клубас гарв. Эн ӳг Булгъна зӳркиг утх мет ирв. Мандж Ӧльзäтд юн гидж хäрӳ ӳгхäн меддж чадад, буслджасн халун ус деернь асхснла äдл бӧгчив.

Эн темдгтä асхнас авн Сääни—Экнд нег шин зäнъг немгдв.

— Ю-ю... ääджäнäв, одак мана багш, эзäн залыг... нернь кен билä?..—гилддж гергд харгъчкад, шимлдлдäд, нег — негндäн хов зööлдв

— Тӳӳнäнчн нерн Ядмин Шев эсий?.. гидж наадк негнь хäрӳ ӧгв.

— Э-э, э, нохадьг Ядмин Шев... Тигäд, тер Шевчн, Булгъниг авхар бääдг чигн...

— Ю-ю, ääджäнäв... тиим сургъульта сäн залу, тиим кӧгшн му кӳӳк авхмн болхий?

— Терчн Булгъниг авх, ниилх биш, ӳгин зääд, Булгънчн олзта гинä.

Иим кесг худл зäнъг Ӧльзäтäс эклäд Сääни—Экиг эргäд нег гергдäс, нег гергдт одад, чикнäс чик дамджад йовдж, Сääни—Экнд, Шикртд, Шонъхрахнд, Богърад, Хар—Уснд кӳрв.

Зуг Мандж Булгън хойрт тер зäнъг сонъсгдад уга.

XI

Зäнъгд шилг чигн, боодгъа чигн, хазар чигн уга. Терӳнä эс ивтрх, эс кӳрх газр уга. Аш сӳӳлднь зäнъг Булгънд ирв. Ирхлäрн делгрдж, андрсн кевтäн биш, инäсн, тачкисн ирв.

Кӧдлмшин хӧӧн ӱкрмӱдӓн саагъад, суулгъта ӱсӓн герт орулдж йовтл, кесгӓс авн ирӓд уга, Ӧльзӓт инӓсн нрв.

— Булгън, мендвч!— гидж мендлӓд, Ӧльзӓт залу кӱӱнлӓ ӓдл гаран ӧгв.— Кесгӓс авн танад ирӓд уга, чамаг ӱзӓд уга, эвго болад бӓӓнӓ. Ягъдг — кегдг болв чигн, бидн ӱр кӱӱкд бӓӓнӓлмн. Шидр клубд келсн мини ӱгд бичӓ ӧӧл, тер ӱгичн Манджд уурлад келлӓв.

Ӱӱднӓ эрк алхад ордж ирн, Ӧльзӓт цаадк хорад суусн Шакка тал толгъагъан гекӓд мендлчкӓд, Булгъна чикнд шимлдв:

— Би чини тускар нег зӓнъг сонъсчкад ирвв. Би хӱвдӓн худл гидж санджанав... Би худл зӓнъг гигъӓд, ӓмтнлӓ зӱтклдн гидж болув... Цугъар — цугъар нег дуугъар ӱнн гинӓ...

Булгъна зӱркн зогсcн болдж медгдв. Кӱӱкн Ӧльзӓт тал ширтдж хӓлӓгъӓд, нӱдӓрн «кел, кел шулугъар» гидж сурв.

— Би йирдӓн иткджӓхшв,— гидж худлахар чанъгъар, тенд бӓӓсн Шаккаг сонъстха гидж келв:

— Ӓмтн, цуг ӓмтн, ганцхн би биш, цуг Сӓӓни—Экн чамаг Бадмин Манджла йовад, ург хайдж гигъӓд шуугад бӓӓцхӓнӓ.... Би хӱвдӓн иткджӓхшв...

Сӱӱлин ӱгмӱдӓн Ӧльзӓт адгъдж чилӓв.

— Гар, гар гертӓсм!— гидж хӓӓкрӓд, наснаннь туршд кӱӱнӓ ӧмнӓс нег чигн чанъгъар ӱг келдж ӱзӓд уга Булгън, яяхан меддж чадад, бешин ӱмс авхар седдж йовсн гартк шилӓврӓрн Ӧльзӓтиг шивхӓр седхлӓ, цаадкнь кӱцгдл уга гӱӱгъӓд гарч одв. Кесг сарин туршд гемд даргдад, Булгъна сӓӓхн джӧӧлн седклиг дже гигъӓд медӓд, гарлцсн ӱрӓн болгъдж санджасн Шакка Ӧльзӓтин келсн зӓнъгиг сонъсчкад, генткн урдк кевтӓн ӓврӓн гаргъдж, сӱрӓлкдж хӓӓкрв:

— Кишго домбр, чи мини нер гутахар, хулхагъар хууль кевчи?!. .Намаг эн орн деер элкдӓд кевтхлӓ, амрад кевтнӓ болгъджанч!.. Кӧгшн домбр... Залу хӓӓдгичн ӱзӱлсв... Гар гертӓсм, хар яр гармр... я—ях, ях!..

Шакка зӱркӓн гарарн бӓрӓд, орн деерӓн киисв. Булгън, чирӓнь кимр цагъан болдж хӱврӓд, экӱрн киисдж унад, толгъагъинь бӓрн бӓӓдж, уульдж цӓӓлгъв:

— Баав, бичӓ иткти... Худл, худл... худл... Тӧрӱц худл... Бийӓн хӓлӓтн, худл, худл, бийӓн ӓрвлтн...

— Бийӓн, бийӓн,— гидж давтад, Шакка орн деерӓн цааран эргӓд келв: — Гал уга газрас утан гардмн биш...

Эн саамла тенд, Бадмин Манджинд бас ик кӱӱндвр болдж бääнä. Кӱӱндвриг Кооку эклв. Эклхлäрн чигн ик холас, уугъас эклв. Тӱрӱлäд Кермäн тускар, дакад Элвгин, Манджин тускар келв.

— Чи, Шев, сургъульта кӱнч. Мана Сääни-Экнд чамла äдл толгъата залу уга... Хäрнь, би чамаг тиим йовдл гаргъх гидж санджасн угав...

— Юн йовдл?—Мандж Коокугъин келджäсн ӱгиг таслв.

— Юн йовдлинь бийчн меддг болхч... Келхд нам ичквт... келн кӧндрш уга....

— Келтн, келтн...—гичкäд, Мандж Коокугъин келджасн ӱгмӱдиг сääнäр оньгъл уга, хäлäдж бääсн сургъульчирин тетрадьсäс нег тетрадь авад секв. Дакад бийäн сонъсджахш гигъäд, Коокуг ӧӧлх гигъäд, нургъарн стулин нургъ тӱшäд, эмгнӱр хäлäгъäд суув. Кооку багшур чик хäлäдж чадад, буру ханддж келв:

— Булгън чамас давхр чигн...

— Юн, юн? Булгън гисн?..

— Булгън гисн Булгън болхгов... Кӧгшн кӱӱкн... Чамас кӱӱкд гаргън гиджäдгчн...

Кооку тал ормадж хäлäджäсн Манджин хойр ик нӱднь уутьрад, генткн элкäн бäрчкäд, багш тачкнад инäв.

— Инä, инä!.. Инäдичн удл уга хäнäдн болх...

Эмгн керлдäд, хот кедг хора талан ордж одв.

Мандж кесг сӧӧгъин туршарт нӧр уга гишнъ Булгъна тускар ухалад, санад бäänä. «Дӧч кӱрсн кӱн хойрддж бас кӱӱкнд дурлдв?—гидж бийäсн сурчкад, зӱсн—зӱӱл тоолвр тоолна. «Хӧӧт эк кӧвӱгъим амрахмн болхий? Кермä ардан... Уга Булгъниг ӱзсиäс нааран Кермä тӱргн мартгдв... Мартгдв гисн худл, зӱркнä ӧвдлгън номгърв, уульлгън тогтнв. Булгън... Ганцар бас бääдж болшго»... Эн тоот тоолврмуд сӧӧд чигн, ӧдрт чигн, альд йовв чигн—бийинь эзлäд йовдг билä.

Эндр, хаджуднь бääсн эклä — эк болсн эмгн, Булгъна тускар тиим ӧршäнъгъӱ уга ӱг келхлä, Мандж тӱрӱлäд äн тусчкад, дакад кенäс авн эн зäнъг гарч йовхинь медчкäд, тачкнад инäв. Кооку ода чигн хот кедг ӧрäдäн хамр доран бурджнънад, ӱг келäд бääнä.

— Тӧмриг халун деернь давтдг,—гидж бийдäн келäд, Мандж авдран уудлад, хамгин сäн киилг, ӱнтä костюмäн, бухар захта кӱлтäн, шин цагъан валенкäн ӱм-

сäд, галстук зүүдж авад, хот кедг гер-талан гарч ирв. Манджиг үзчкäд, эмгн ääмсглдж хääкрв:

— Чи ягъдж йовхмч?

— Гер авхар бääнäв! Күүк, ода оч күүк авч ирнäв... Булгъниг... Давхр гиснтн худл, мини авхар седджäсн үнн, үнн... авч ирнäв, минь ода... Цä чантн, хот кетн...

Мандж иим ик байрта гертäсн адгъдж гарв.

Үвлäр теегин сö сääхн болна. То уга олн—олн оддуд тенъгрт, нег—негнлäгъäн дöрлддджäхшнъ чирмлднä. Китн агъар хамриг хапъгъ—ташхадж, нäätхүлнä. Хамрин хойр нүкнäс гарсн ур, сахл мет сöрсäчкäд, киигъäн хäрү авхла—уга болдж одна. Хотна нохасин хуцлгън, тедүкнд йовх күүнä ишкдлмүд ик холас шихтидж сонъсгдна.

Манджд генткн ääмшгтä тоолвр орв. Булгъниг «нанд ир» гидж келсн нег чигн үг уга. Ташр деернь, теднä гериг холас үзхäс биш, одсн саам бас уга. Хööт экнь юн гихв? Бийнь, Булгън, яяхмн болхв?.. Хäрү эргхлä ягъдв? Уга... «Залу күн зöрсн талан», — гидг...

Мандж хальмгин йосар, үүд цокл уга герт орв. Булгън цаадк хорадан, орна öмн экинь толгъа бäрсн табуретк деер сууна. Ордж ирсн күүг, кениинь медхäр седäд, күүкн босад хäлäхлä — Мандж болна. Булгън багшас äн — ичхлäрн, äмнь бийäснь алдрсн болад, махмуднь цуг менрäд, яяхан меддж чадад, мисд ээргдсн хулгън мет, äämлзв. Манджин хäлäцäс Булгъна нүдн деер гарсн нульмсн чигн алдрсн уга. «Экнь күнд бäädг чигн»,— гидж санад, уралан ишкäд, багш мендлв. Цааран хäлäдж кевтсн Шакка, залу күүнä ä сонъсчкад, нааран эргв. Эс таньдг залу кү үзсн гемтä болджасн эмгн, тöрүц эрүл күүншнъ келв:

— Кöвүн, менд, менд!

Тер хоорнд гемтäгъäн медүлхäр хойр — гурв яхлад авб.

— Мини нерн — Бадмин Мандж. Намаг таньдг чигн болхт, би дäänä öмн танахнд багшар кöдлджäлäв,—гидж Мандж күүрäн эклв.

Кесгтäн күүндäд орксна хööн Мандж ирсн кергäн келв.

— Би яяхв... би кöгшн, гемтä экнь альдаран одхв? — гидж Шакка багшин öмнäс сурв. Булгън сонъсджах чикäн иткл уга шугъунд менрäд зогсджана.

— Таниг бий талан нүүлгъдж авнав.

Герäн яяхви?

— Герттн орх äмтс бääнä, галдан кӳ орулчхмн, — гидж Мандж келäд, Булгънур халäв. Булгън бешлä зӳн бööрäрн шахлдсн, эн бääрнäс «алв чигн салшгов» гисн бääдлтä зогслжана. Манджин хäлäц нӳдилäгъäн зöрлцхлä, инäчкäд, ургшан пол тал хäлäв.

Булгън Мандж хоїриг эрк ишкäд гархла, Шакка усн — цасн болад, кöгшн чонин ä гарад, зар — зар гидж уульв.

XII.

Мандж Булгънла хамцад кесг сар болв. Шакка бий десрäн талдан öрк орулдж авад, кӳргнä талан гарсн уга. Кооку эмгн, сääхн эрӳллä äдл бääджäгъäд, генткн öнъгрдж одв. Öльзäт Манджиг гер авсна хööн, хоїр сард «гемтäв» гигъäд кöдлмшд чигн, клубд чигн гарл уга бääдж — бääдж, аш сӳӳлднь Хальмг-Базр тал мотористин курсд йовдж одв. Öльзäт сольгдсн мет онъгдарв. Хувцна сääниг, кеег ӳмсчкäд, нигäн — тингäн цервäд бääдг кӳӳкн, ода дживрнь хугърсн шовун мет, номгърв. Гал асад бääдг нӳднь — бӳтнъкрäл, геглзäд бääдг толгъань зӳн эм талнь далджигъäд, оньдинд инäдтä бääдг урлиннь хоїр булнъгд гӳн хурнасна орм ӳлдäд, данъгин пудр тӳркäд бääдг чирäнь, шананьь хавчгдад, талькиннь яснь шовалдад ирдж. Öльзäтиг ода ӳзсн кӳн, эн кӳӳкн, кесг сар хооран дегд дольгн — шалгън билä гихлä—иткш уга.

Зӳркнä зовлнъ — догшн юмн болдг бääдж.

Булгън тӳрӳн öдрäсн авн Манджд цань уга итклтäгъäр дурлв. Эрт босад герин кöдлмшäн ахулчкад, Элвгин орна öмн одад, Булгън, кöвӳг серӳлхдäн äрвлäд, кесгтäн суудмн. Бичкн кöвӳнä нööртäн инäсн инäдн болгъниг дахад инäгъäд, зäрмдäн дегд öкäрлхлäрн, гӳӳдж босад, манънагъаснь чанъгър ӳмсäд авдмн. Эн саамла кöвӳн хоїр нӳдäн селн нухад, сердж ирäд, öмнäн бääсн экäн ӳзн:

— Баав! — гигъäд теврлддмн.

Эн тоотиг Мандж, кöнджлин дор унтсн болад кевтхлäрн, нӳднäннь сормсд заагар гääхäд, чееджнь байрар деврäд, зӳркнь чанъгър цокад, эс тесдж чадхларн, кöнджлäн äрдж хаяд, дотрк киилг шалвртагъан гӳӳдж ирäд хоирагъинь теврäд, селн — селн ӳмснä. Эн саамла эдниг ӳзсн äмтс гурвулн бичкн кӳӳкд гидж санхмн — тедӳ дӳнъгä альвлцхана.

Бичкн кӳӳкд ээлтд дурта болдмн. Булгъниг Мандж

тӯрӯн бодж герт дахулдж ирхд, тавта Элвг, мини эк биш гичкäд, öрддж öгл уга бääсн болдг. Ода болхла «баав, баав»,— гигъäд ардаснь дахад йовна. Эн тоот цугъар Булгъна у чееджд хадгълата бääсн ик дурна кöрнъгиг деврäнä. Бийнь öчнч муугъар öсси тöлäдäн, кӯӯнä ормд эк болхларн, ик дурнаннь кöрнъгäн кöвӯнä öмн секв. Дäн дотр детдомд хäлäвр тату öссн Элвг — дегд альвн билä. Эцгнь ганцхн ӯрн гигъäд эрклӯлäд бääсн учрар, кöвӯнä занъ öдр ирвäс улм — улм ӯрäд бääв. Коокугъин келсн тоот Элвгин нег чикäрнь орад, нег чикäрнь гарч оддмн.

Ода герт Булгън ордж ирхлä, кöвӯн эк хойран хоорнд, ӯгäр цäälгъдж болхас кӯчр, таарлт эклв. Кöвӯн Булгънур иджлдв, эк Элвгӯр ээлтв.

Мандж нег дакдж школас ирхлäрн, гергäн юм бичдг столин ард цааста, карандашта суусннь ӯзв. Булгън бичкн кӯӯкд мет ääмдж, цаасн, карандаш хойран, чеедждäн, бишмӯдиннь öврт бултулв. Мандж калошан тäälл уга иньгӯрн ööрдäд, öврлсн цаасинь буладж авхар седхлä, Булгън стол деер тӯргӯл унчкад, öгсн уга. Мандж Булгъниг Элвглä äдл гиигнäр öргäд, орн деер суулгъчкад:

— Цаасан ӯзӯл?

— Мä, мä,— гидж, атхр ӯсäн ясн бääдж, Булгън гартан бääсн цаасан залудан öгхлäрн, Манджин калошта кöл ӯзäд, чиишкв:

— Э—э, кöлчн ягъджахмб?.. Бичкмбчи?.. Калошан тääл...

Мандж Булгъна бичджäсн цаасиг хäлäчкäд, гергнäннь хойр халхинь ӯмсäд, яссн ӯсинь зöрц оралдулдж — оралдулдж оркв.

Эн öдрäс авн Мандж Булгънд сäänäр бичдг, болн то — эсв дасхв. Булгъна чеедж билгтä бäädж. Манджин öгсн даалгъвриг тер цагаснь öмл кӯцäдж, умшдг, бичдг, тоолдг — эсвлдг дасад залугъан байрлулв.

— Чи, хäлäхнь, бääгъä бäädж академик чигн болх бäädлтäч,— гидж Мандж иньгäн наадлв.

Бадмин Мандж педтехникум чилäлä. Тер дундин медрлäн гӯӯдӯлхäр ода Ääдрхнä пединститутд орв.

Асхн болгън гергн залу хойр бичлгънä столин ард суучкад, негнь то эсвлнä, наадкнь — пединститутин контрольн даалгъвр кӯцäнä. Иигäд сууджагъад, негнäннь тоха наадкинлäгъäн харгъхла, хойрулн нег — негнӯрн ширтлдджäгъäд, инäчкäд, сургъулян цааранднь дасна.

Нег дакдж нигäд сууджагъад, Булгън генткн ормасн босад, этажерк деер бääсн дегтрмÿдäс улан гадрта Ленинä том секäд, цаас гаргъв. Тер цаасан Манджин öмн авч ирäд тäвäд, альхари деерäснь дарчкад сурв:

— Энÿн дотр юн бääхинь медичи?

Булгън гаран авб. Мандж цаасиг ÿзн, байрлдж хääкрв:

— Мана хамцсн öдр! Манъгъдур дигтä джил болх! Ого!

Мандж ручкан стол деер шивчкäд, босад Булгъниг теврр. Манъгъдуртнь хамдан кöдлгдг багшнран дуудад, тедн нäр гаргъв. Шакка бас ирв. Мандж гергндäн торгън биимÿд бєлглв, нег багшин авч ирсн белгт, äмтн инäлдäд шуугладв, зуг ганцхн Булгън ичäд дун уга уладж суув.

Белтргä Мöнъкä гидг багш шилтä ликерин амнд резин уудж зÿÿгъäд, деернь нилх кÿÿкдин кинлг ÿмскдж. Амтнä инäди икдх дутман, Булгън улм бичкрäд, гиичирäсн бултв.

Эн нäärин хööн, нег асхн суутл, Булгън ичн байсдж келв:

— Кöндрäд бääнä.

— Юн кöндрнä? — гидж сурчкад, Мандж гергнäннь хäлäцäр, келсн ÿгинь утхиг медäд, байрлв. Булгън залугъиннь гариг авад бööрдäн шахв.

— Кÿÿкнй? — гидж байрлдж Мандж сурв.

— Ягъдж медхв. «Авдрт бääсн шагъан алц тань медгддмн биш».

— Уга, чи кÿÿк гаргъ!..— Мандж Булгъна гариг чакъгъар атхчкад, саначрхдж келв:— Медджäнчи, Булгън, кÿÿк гаргъ, Долоресса гидж нер öгхмн. Öдгä цагт орчлнъгд негдгч кÿÿкд—кÿÿнä нерн.... Долоресса Ибаррури...

Удсн уга ÿвлин каникулмуд болхла, Бадмин Мандж, пединститутд кесг хонгт семинарт орх болад Ääдрхн тал йовдж одв.

XIII

Булгънд гашута зäнъг ирв.

Колхозин ахлач Ÿлмджин Öгэ. цагъан бор мöр зÿÿсн цанас буугъад, герт орв. Тÿрÿлäд шугъунд дöрвлджн моддудар гер кегъäд наачасн Элвгиг хäлäчкäд, Булгънур бööрдв. Булгън стул тäвдж öгäд, Öтäг:

— Суутн,— гив.

— Цол уга,— гичкäд, колхозин ахлач гартан бääсн ташмгарн госнань тӯрä шавдад, эклв:— Булгън ääх юмн уга, зуг чамд нег зäнъг авч ирӯв. Мандж хäлтрдж унад, кöлäн авч... станцд... цаарандць Ääдрхн тал...

Эн ӯгмӯдиг кӯцс сонъсл уга, Булгън гӯрджäсн ӯсäн мартад — «ях!»— гидж хургъан зуугъад, хойр нӯднäсн асхрсн нульмсиг, толгъаган боодг альчурин ӯзӯрäр арчв. Генткн ухан орсн мет, Булгън гӯӯдж одад, авдран секäд, дотрнь бääсн хувц — хунриг гаргъдж шивäд, эврäннь ӯмсхäн авад, Öтäгъӯр келв:

— Та, намаг станцур кӯргӯлчктн, би Манджин ардас однав.

Колхозин ахлач, «кöвӯгъäн ягъпач»,— гисн бääдлтäгъäр Элвг тал хäлäчкäд, хäрӯцв:

— Чамаг станцд эврäн кӯргнäв...

Ääдрх орхар гарсн Бадмин Мандж, станцд ирäд билет авад, поезд кӯлäнä. Кӯ зööдг поезд ирхлä, багш вагонд орн, хавтхан уудлхла, папирос уга болна. Öмннь суусн кӯӯкд — кӯӯг:

— Эн чемодаг хäлäджäти,— гичкäд, Мандж вагонас гарв. Ик хол биш бääсн ларекäс папирос авад, хäрӯ эргтлнь, поезд кöндрв. Мандж адгъдж гӯӯгъäд, чапъгърдж йовсн поездин вагона ӯӯднäс шӯӯрхлäрн, кöлнь хальтрад алдг тусад кöлäрн тöгäс дор унв.

— Ой!— гидж хääкрäд, проводник поезд зогсав. Тер йовдлиг Бадмин Мандж медсн уга: Ухань харнъгъутрад, ягъсн — кегсäн медл уга одв...

Эн зäнъгиг станцас колхозин парвлäн тал телефогъар зäнъглдж. Зäнъг Сääни—Экиг будн мет бӯркäд, зӯрк тӯнъшäв. Тедн герäн хайлдад, цугъар Манджин тал гӯӯлдв. Багшин герин ööр Улмджин Öтäн цагъан бор мöр ӯзчкäд, герт орхтан хöргддж, äмтн цанин ööр хурцхав. Бугъниг ахлачта гарч ирхлä, уульсн нӯдинь ӯзäд, äмтн тагчг болв.

Зуг эмгдӯдин шугшлгън тагчкиг эвддж сонъсгдна.

— Юмн болхн уга...

— Бичä зовтха...

Öдгä цагин эмч сäн...

Эдгх!..

Эн тоот селвг ӯгмӯд Булгъна чикнä газагъар одад бäйнä.

— Шулудтн, адгътн!— гидж Улмджин Öтäг адгъан,

Булгън гентки цаи деерäс гедр эргäд, кенд келджäхнь медгдл уга, хääкрв:

— Кöвўгъим, Элвгим, хäлäджäтн.

Äадрхнä ик цагъан больницд орджк ирн, Булгън Бадмин Манджиг сурв. Цасн цагъан халатта, öвр иштä козлдурта, таргън эмч, бериг зöвäрт хäлäджäгъäд сурв:

— Та, юн садмбт?

— Би... би... шулун келтн... би геpгньв.::

— Ä...äн,— гидж утар татад эмч, Булгъниг наад бäрджäх мет, кесгтäн бийнь шинджлäд, козлдуран авад, шилмўдинь арчад, дакад хäрў нўдндäн зўўгъäд, дакад арчад бääхлäнь, Булгън тесдж чадад, экрäд уульв:

— Нульмсн юмнд тус кўргдмн биш — бичä öнъгäр нульмсан асхти,— гидж эмч, ээмäн нўўхлздж келäд, нег хорагъур ордж одв. Ардаснь Булгън дахн кööлддж орв.

— Тана залуд дала ик гем уга. Äмн бääсн хööннь кöл олдх,— гидж эмч дакн санамр келхлä, Булгън тесдж чадад, улм терўнўр ööрдäд, нульмсн асхрджасн нўднäснь гал падрад, эмчўр ширтдж, киитнäр сурв:

— Кöлнь угайи?

Эмч гарари кöлäн заагъад, керччкўв гисн докъя öгхлä, Булгън чидлнь чилäд, ухагъан геедж, доран киисв. Сергхлä, Булгън диван деер кевтсн бääдж, хаджуднь эмч кўўкд — кўн сууна.

Булгъна уханд ганцхн Мандж. Нўдäн секн, эмчäс Манджла харгъулхиг эрв.

— Бидн танд ўнинь келх зöвтäвдн. Залтун хойр кöл уга, яснь дегд икäр эвдрсн бääдж,— гидж келäд, эмч Булгънур хäлäв.

Булгън нег мöслдж сурв:

— Залугъим ўзўлхмт — угавт?

— Хойр, гурвн хонгас...

Болницас гарч йовсн Булгън, гариннь хургъд мошкдж, чееджиннь зовлнъгд авгддж, гашутдж хääкрв:

— Ягъсн аврлт уга орчлнъгвч?

Бичкнäсн эк — эцгäсн хагъцад, öнчн ўлдäд, ода ирдж нег хўв — джиргълäн олхла — эн болджана. Ягъсн аврлт уга хўвб!..

Манджд больницд ирäд, хойр хонсна хööн серл орв. Эргндäн хäлäхлä, ик—ик терзтä, дегд цагъан хора. Хаджуднь, орн деер, цагъан—цагъан кенчрäр хучата äмтс бäänä. «Эн юн гидг газр болджахмб?»— гидж санад, бийäн кöндäхäр седхлä, зўн хатхсн мет öвдлгън толгъаннь

экäр цокв. Багш дакад ухагъан алдв. Удл уга хäрӯ серл орхла, Манджк гарарн кöлäн бäрдж ӯзчкäд, ода ирдж ягъсн—кегсäн медäд, харнъгъу му ухаид дииглдв. Зӯсн—зӯӯл тоолврмуд, кӯнд хар ӯӯлн мет, чееджиг ӯӯтрӯлад, нарта сääхн орчлнъг харнъгъурсн болад, зӯркн заядар тӯнъшäд, зовлнъ цогциг бӯклднь эзлв. Тер хоорнд Булгън, Элвг хойран санад, тесдж эс чадхларн:

— Няня!—гидж хääкрäд, Мандж дор ормасн öндäхäр седв. Зуг öндäх бääтхä, öвдлгън улм иктäд, цуг махмудинь бӯркв.

Цагъан халатта няня гӯӯдж ирхлä, багш сурв:

— Манагъас кӯн ирвӯ?

— Ирвä...

Мандж зöвäрт ухалджагъад келв:

— Нааран, нан тал, нег чигн кӯ бичä орултн!—дакн некдж хääкрв:—Кен ирв?

— Кӯӯкд—кӯн, нернь Булгън.

Тииклä шулун, нааран дуудтн!

Бадмин Мандж эн гашута йовдлдан бийäн гемшäгъäд, цогцан шуучх дурнь кӯрнä, зуг кöндрх кондрлгън болгън дегд ик öвдлгъ öгнä. «Булгъм, Булгъм... Ягъсн хӯв уга кӯн бääсмбч... кöл уга намагъан ягънач, альдаран кенäч?.. Öрäл цогцта намаг юн кӯн гидж хадгълхмч?.. Уга, уга, би чини кӯзӯн деер суудж чадш угав... Эрт, шулун негндиь гаргъхмн... Намаг шанъг авад асрх... Чи, чи энъкр Булгъм, äмнäннь аргъ хä... Элвгм, кöвӯм, чи яяхмбч?.. Юнъгад тиим сääхн бӯлäн агчмин зуур эвдäд оркув?..

Эн тоот тоолврмуд Манджиг бӯклднь эзлäд, улм цаарандиь ухалх дутман ӯснь босад, эврäннь манъгъдуркан санхла, ода, минь ода, öрчдäн утх шаах дурнь кӯрв. «Булгъниг дуудулхмн биш бääдж... Ода ордж ирäд... харгъцх... Бийäн яяхв»...

Эн саамла палатин ӯӯдн секгдäд, цагъан халат ӯмсси Булгън ордж ирв. Булгъниг ӯзäд, чишкäд, харгъцад унх гидж санад, Мандж худлахар унтсн болад, нӯдäн аньчкв. Гергнь аргъул—аргъул ишкäд залугъиннь кевтсн орнур ööрдв.

Булгън гертäн бääдглä äдл, орна öмн сöгдчкäд, залугъан манънагъаснь ӯмсäд, ӯсинь гедр сöрдж илäд аргъулхан дуудв:

— Мандж, Манджай, сääхн иньгм!..

Булгъниг дакад нег урласн ўмсхлä, Манджтесдж чадад, нўдäн секв.

— Манджм, менд сäн бäнчи?—гидж сурчкад, Булгъи залугъиинь толгъа деер киисäд, усн — цасн болдж уульв. Булгъи эргндäн хäлäгъäд, äмтн эс ўздж бääхинь медчкäд, Манджин гариг авад бööртäн шахад, инäмсглдж келв:

— Мана Долоресса тоглäд бääнä.. Манджай, мана Элвг дегтр умшдг болв... Би эврäн тоочин курсд орхар бääнäв... Ўкс гигъäд эдгхч. Кезäнък кевтäн, цуг бўлäрн сäн — сääхн бääвхдн. Чи бичä му уха сан. Шидрäс герўрн хäрхч. Би чамаг эврäн авч хäрнäв.

Булгъна келснд байрлад, Мандж бичкн кўўкд мет асхрулдж уульв.

Мандж Булгъна седкл — ухагъинь зўркäрн медäд, инäмсглсн серглнъ чирäгъинь нўдäрн ўзхлäрн, харнъгъу тоолврмудта бääсн чееджнь нарна толян герлтдж мандлсн болад, геедрсн хойр колäн мартдж, ик — икäр ховдглдж кинигъäн авад, байртагъар Булгънаннь гариг ўмсдж, гентки тачкндж инагъäд келв:

— Гем уга, Булгън, зовлнъгд авгддж öгхн угавдн!

Дакад зöвäрт ухалджагъад, Мандж чанъгъар келв:

— Энък иньгм, Булгъм, ягъсн сääхн кўмбч! Чамлам äдл сääхн кўн эн бўкл делкä деер уга!..

Булгъна хойр нўдн терзäс тусджах нарна герлд, заль падрдж асад, джиргълинни туршд йўўгдш уга байрар чееджнь дўўрäд, öрч дотрк зуркнь кўгдлдж цокад, энък Тöрскäн болн бўкл сääхн орчлнъгиг теврдж таалх бääдл гарч, Манджин öмн кезäд чигн сўўрлш уга нарн мет мандлв...

(Негдгч äнъгии чилгч).

Кичгә Төлә

ГЕРЛТӘ ХААЛГЪ

Шурд, шурд гидж шарлджнд зүлггдсн госна ә сөөгъин көдәд сонъсгдна. Сө салькта, сар гарсн бийнь, нүүдж бәәх таджрха үүлн заагт нег үзгдәд, нег геедрәд йовна. Салькн зәрмдән чанъгърад, зәрмдән токтна; эн харнъгъуд йовх күүнә ишкдл нег шулудад, нег ударад йовснь сонъсгдна.

Сөөнь өрәл өөрдсн алднд эн күн Боодгин голд бәәдг совхозар орад ирв. Сагинь хәәгъәд, дөрвлджләд бәргдсн, хуучн хурлин күрәд бәәх совхозиг зөв эргәд, гермүдәс холагъур йовад, ар захин хоир шавр герүр өөрдәд ирв. Зүн захин терзд күрәд, зөвәр удан зогсад, эн—тендән хәләджәгьәд, хоир дакдж аргъулхнар терз цокв. Әрә улнътрджасн шамин герл улм багърснь терзәд үзгдв, зуг шамин өөр суусн күүнә харань геедрдж одв Удсн уга, үүдн тәәлгдснә хөөн, — Кемб? — гидж шимлддж сурсн күүкд күүнә дун соньсгдв.

— Бив, Бульв!

— Не, ор, үүдән чөөджл.

Овдгцә бор хувцн деер уйсн хар фуфайк өмссн, дунд нургъта хар улан күүкн герин эзн шин бер хойрла мендлл уга, шамд өөрдәд, әрә герл өгчәх голинь улм дор орулчкад, хойр терзин көшгинь лавлад хаагъад, хәрү ирдж шамин герл икдкв.

— Болха, танагъур күн ирхий?

— Сөөгъәр күн ирхш.

— Не, сән, таа совхозд ода юн болджахинь келдж өгит. Удан танад суушгов, сөөнь бийднь давнав, ахрарнь келтн. Киитн цә бәәхлә өгтн.

— Не, чи, Буль, хамагъас йовдж йовхич медджänäв. Чамд ӱӱнд удан бääдж чигн сäн болшго. Ахрнь ним: Немшмӱд эзн. Тааста юман манас булагъад авад йовдж одна. Одахн мана бääсн нег гаха хö хоӥр авч одв. Чи эврäн медхч, эн герäс ах-дӱ дöрвнь орн-нутг харсдж йовна, тингхлä маниг кен харсх билä? Заадгнь, муутхдгнь бääнä. Цергä улсин ардксиг икäр шахджана. Ода деерäн цугтаднь гарнь кӱрлго бääх öнъгтä, ингäд удад бääхлä, манас кень äмд ӱлдхнь медгдшго. Зулдж гардг аргъ нанд йирдäн уга билä: ӱзджäнч эн герäр дӱӱрнъ кöгшн кӱӱкд хоӥриг? Ингäд ӱлдсн улс дала. Эмч уга, гемиснь ӱкнä. Одахн хö-мöстä кӱӱкн торгън киилгин хööн гемиинь оралдад, хäлäмдж, эмнлгън уга бола бääдж äрлдж одв Цугъарчн тиим улсвдн. Не, удан иигн гидджäнӱ энч, кезä Улан церг ордж ирх?

— Итклтä улст та, бергн, келтн. Цергин улсин арднь дорагъур зäнъглтн. Удан иигдж бääшго. Мана чидл дала. Мана церг чидлäн улм немдж авад, ӱвл алднд ордж ирх. Не, багъчудас, комсомольцнрас кен энд бääхинь нанд келдж öгтн.

Кӱӱкн ӱнӱгäн келчкäд, адгъад йовх бääдл гаргъв. Хäрӱ ссуугъад герин эзн кӱӱкд кӱӱнäс сурджана:

— Хамдан сургъуль сурчасн ӱӱрмӱдäн кесгäс наарн ӱзäд угав. Сананд орад бääцхäнä. Бидн эн тана совхозин школд сурчагъад цокулсн зургудас бääхлä, ӱзӱлтн,— гичкäд, аргъул саналдв.

Альбом уга, газетäр кесн ик конвертд дӱрäтä бääсн зургудиг Болха авдрин йоралас гаргъдж авч öгв. Неджäдäр авад, шамин герлд кӱӱкн зургуд хäлäв. Эн зургуд гääхäд, кӱӱкн кесг давсн цагин йовдлмуд санв. Гучн тавдгч джилд, тавдгч класст орджагъад цокулсн зург. Эннь гучн зургъадгч джил, гучн доладгч... Долан класс чилäсн цаг. Зургуд, зургуд! Äмн уга цаасна тасрха бишиӥч! Болвчн, кедӱ давсн цагин йовдлмуд хäрӱ уханд орулнач! Минь эн зургт хамдан сурчасн хöрн кӱн бääнäвдн. Зам улан хаалгъар, гоодан йовад йовхвдн гидж сандг бääсн. Инäх, наадх, сургъульдан шунх, комсомолин кöдлмшт орлцх,— нань ю сандг билäвдн. Ода мана тер сарул хаалгъмдн кесг ацлад, матьхр джим болад йовдж одв. Кень хама йовна? Кень менд ирх? Кезä чирäгъäрн харгъцхахвдн? Дäн, дäн... Кедӱ сансн сана эвддж, кедӱ седклнь харгъсн иньгӱд хагъцавч!

Эн кемб? Кенä зургвч? Э, э, чи Адучин Канур кев-тäмч? Альвна эзн математик, артист! Чапаев болхан, номт математик болхан, актер болхан меддж ядад йовдг! Эрдмчнь дегд дала болчкад, алькинь эдлхäн меддг уга билäч. Ода ягъвч? Дäн эклхд Баку деер командирин сургъуль сурчана гидж сонъслав (Арä 19 кӳрн, лейтенант нертä йовад Крым харслгъна дääнд орад äмäн öгсинь чи, Буль сонъсад угач). Эн кемб? А, Лидж. Моман Лидж. Ормдан суудж чаадго Лидж. Данъ цеглäд, дорк ормдан дугъруул кевтä эргäд йовдг Лидж! Билгин кӳчäр, билгнь альвнасиь даву болад, сургъуль сурад йовдг Лидж. Чи хамавч? (Бас уга терчн, Буль, бийäн хармнлго дääлдäд, мах—цусан барчкдж, бас офицер билä). Эннь—Баснъ, зӳӳлсн Баснъ. Алдр öгр, интернатд бääгъäд, хотан оч уухасн залхурад, хоосн бääдг Баснъ. Чи хамавч, дääнä альк хаалгъарнь öрвдж йовнач, зӳӳлдгäн уурвч? (Уурч, дäн зӳӳлсн улст дурта болдж биш, болвчн шавтдж, ик шав авч, менд йовна). Эн бääснь... эннь... Артур. Чики дääнäс урд сäн дурар авиашколур йовдж одсн билä... Цань юн бääнä? Эн юн зургв? Цергä хувцта, летчикин махлата, эннь юн хувцм? Комбинезон. Аэродром деер цокулсн зург болдг öнъгтä... Артур... Ода чи хамавч? Болхагъас, бергнäснь сурхла ягъдв гильч? Бäг, хööннь медгдх...

Кӳӳкн утар татад саналдад, хойр сенъсн цä киитäр уудж авн хаалгъдан бедрв.

— Не, менд бääтн, танагъур дакад иргдäд чигн бääх, сö ирхв.

— Менд йов, байра цагла харгъий—тигäд, Болха ӳӳдн кӳртл гаргъв.

...Барун öмäрäн зо давшад, таньдг хаалгъар Найнтах темцäд, харнъгъу бийнь хаалгъин харагъар кӳӳкн йовдж йовна. Ганцарн йовсн кӳӳкнä уханд эс орх юмн уга. Эндр öдр юн болсинь ухандан орулад, кӳӳкн уха тунъгъагъад йовна... Ялмтин голд ирдж буусн баахн партизанск отрядиг хортн медäд, öмнäснь церг тäвб. Кесг ӳлӳ чидлтä хортн бӳслдж авад, минометмӳд орулад хасн бийнь, отряд кесгтäн торад, ӳлдлнь öдрин гегäн тасрсн цагт неджäд-неджäдäр тарв. Эн ӳлдсн комсомольцнр, диилгддг болвчн, зер-зевäн хайдж зӳстхäр бääхн уга. Штабин öгсн даалгъврар, хотар неджäдäр тарад, дорагъур цäälгъврин кöдлмш эклäд, немшин церглä сöрдж ноолдх улс толгъалх ухата йовна. Тер

тускан санад, юунас авч эклхмб? Кен-кениг бийүрн кедж, иткдж даалгъвр өгсв? — гидж Буль чееджлäрн гөвдлддж йовна.

Тенъгр улм харнъгъурад, үүлн нигтрсн бийнь, хаалгъ алдрдж йовхш. Салькнд ганъхсн хагсу буурлдан сарджнъсн ääг күүкнä хойр көлин товджнъсн ä ээдрүлнä. Нань теегт юуна чигн дун гархш. «Болвчн, батлснь сäн» — гидж санчкад, күүкн госна түрäд йовсн бичкн браунигäн тач авад, барун гартан бäрäд йовна.

Булин гернь Найнтахна Самбрнь гидг газрт бääх, тер күртл 30 дууна. Нань 10 дуунад бääх Нохан-сүл гидг хотнд күрч, төрл улстан хонад, амрч авад, манъгъдур сөөднь гертäн күрх тоолврта йовна.

Нохан—сүүлин улс Самбрнь деер, äмт олар бääдг газрт ю болджахинь, ямаран зäнъг, ямаран итклтä улс бääхинь заах гидж бас ухалджана.

Ганцарн йовх, өөрäн күүнддг хань уга күүнä уханд өнъгрсн цагин юн болвчн орна.

...Артур... Бас эн хаалгъар йовдж, мана Найнтахна школд ирдж манла сурсн бишний. Нанла äдл бичкнäсн авн хөөт экин гарт өссн, тер цагтан му үзсн көвүн. Юнъгад эс тер нанд мартгдна? Кедү дакдж намаг үзхäр манахнур ирлä тер? Самбрнъгин наадк термин өөр мөрäн тушад оркчкад, йовгъар асхн алднд орад күрч ирдг билä. «Ямаран кергäр ирвч?» — гихлä, урднь энд сурчасна туск документс авхар ирсн болдг, эсклä нег хол зеегъүрн ирсäр келдг. Би уга бääсн болхла, документ чигн, зе чигн керг уга бääснь ил, тер нанас ичäд, ичртäн тиигдж келджäх цагнь. Ик дурта гидгнь тер бääсн болхгов? Би ода арвн йистäв, тер нанас хойр насн ах, тиигхлä хөрн негтä болх. Хойр джил үзлцäд угавдн. Тиигхд түүнä келсн үг төртäн авдг уга билäв. Нам көвүдлä күүнддг уга бääсн: ганцхн түүнä келсинь сонъсдг, зуг хäрү өгдг уга билäв.

Ю күүнддг бääсн болхвдн? Нег дакдж авгъиннь газа, зуухд хот кеджäхлä, өөрм Артур кесг удан эргджäгъäд, ичрäн äрä гидж диилдж, бичг гартм атхулн, зулад йовдж одла. Асхиднь ир гисн газртнь оч күүндлäв. Тиикд нанд тер ю келсн бääсмб? Чикäр, тодрхагъар медгдхш. Бийнь сургъуль цаарандць сурх, күлä гидж сурдг бääдж кевтäл. Эврäннь бичсн шүлгүдäн умшдж өглä. Зогсджалч, юн гидж умшдг билä?

Теңгрин түмн оддас
Темдгтәнь ганцхн солңгн.
Таңгчин олн күүкдәс
Тачалтань ганцхн Буль.

Эньгән тодрха меднәв. Нань юн гидж умшла?

Келхм дала биләл,
Келдгнь олдхш, зована.
Чаддг аргъ ирхлә,
Чамагъан би айслнав.

Не, эн шүлгнь дала сән бишл, болвчн 18-тә поэтд тернчн болджахгов.

Нань юн гидг билә? Э, гарим атхад, хургъдарм наачагъад, келснь ним:

Ягътлан күмсгч харв?
Ягъсн теглг нургъмб?
Ягъсн кевтә гарв?
Ягъсн эвтә хургъмб?
Чи мини зүүдн.
Чи мини күцлч.
Бурхнд бичкндән иткджәләв,—
Бульдан ода иткджәнәв.

Тиигхд би түүнд дурта-дургогъан меддг уга биләв. Ода санхла, ягъвчн дурго биш бәәджлв. Тер цааранднь сургъульд йовх бәәсн, би болхла, көгшрдж йовх эцкдән нөкд болх, эврән көдләд, дүүнрән сургъхар бәәсн цаг. «Ода нег джилд сургъульд йовад, зунднь ирәд харгъхларн, таньх угач, мартдж оркхч» — гидж зог кедг биләв. Намаг тиигхлә, икар ööләд, босад йовдж одчкад, уддм биш, хәрү күрч ирдм.

Ода хама йовнач, Артур? Минь эн цагла юнъгад эс харгънач? Мел эн зовлнъгта цагла харгъад күүндхлә, эврәннь седклән лавта медлцх биләвдн.

Болв, юн гидг юм санджанав би, ода нанур эн галв болсн дән заагт альдаснь ирхм тер? Әмд йовхла, менд харгъхла, дәәнә хөөн седклән медхвдн. Эн орчлнъгин ик аюлла олн, галвта джилмүдин зовлнъд даргдлго, тер келсн седкл үг хойран хадгълад ирхлә, би чиннв гихәс нань нанд келдг үг уга.

Би бас бурутав. Седклән, зүркндән бәәсән гаргъад кел гихлән, чамд ю келхв гиъгәд, инәгъәд, үгинь өнъгрүлчкдг биләв. Болвчн, түүнә буруньь эн. Дегд хая-хая харгъдг биләвдн, тиигчкәд харгъсн цагтан, Артур бийнь

гарим атхад тагчг суудг, тиим дегд хäрг билä. Ўлў энъкртäн тиим бäädж болиулхи.

Ингдäд оли зўсн юм ухалад йова-йовтл, ардас öмäрäн теңъгрин уйдл дахад ики деегўр ниссн зел галудин ä соңъсгдад бääв. Намрин серўн зöвтäн орад, шовуд дулан газран темцäд бääсиь эндж. Делкä хутхлдад, балгъсд селäд балврад, сай-джöва улс бääсн бўўрäн геесъäд, эн дääнä тўўмрт äмäн öгäд йовсн бийинь йиртмджин зокал гедршлго. Хаврин тўрўгъäр хооран ниссн джовадўнъшўр шовуд хäрў дулан герäн цагнь ирхлä темцдж йовна. Öрўн гарсн шар нарн асхид деед ўзгт эрк биш суух, уулас гооджсн булгин усн ташугъан темцх, эклäд орсн хур цагтан лавта гиих.

Эн гал мандалсн галв дäн бас цагтан унтрх, мана орн — нутг тогтидж, эвдрсн хамгаичн ясх, оли äмт гашурдулсн гаслнь диилврин ик байрт тохрх, ахир-дўўнрнь, ўрн-садиь эк-эцклäри харгъдж джиргълин дўрклўд тöвкнх. Болвчн, кеегнь кöгшрх насндан ўрн уга, багъ насндан эк-эцк уга ўлдх. Кедў öнчн гарх, кедўнь цöкрл уга менъсдж эврäнксäн кўлäх?

Эн дä, эн аюл шуулугъар унтрахин тöлä би бийäн хармншгов. Гитлерин алäч-махчирт чидлäри хоран кўргсв. Арвхн йисн джилд нар ўздж, газр ишкдж йовнав. Урдкм багъ, хööткм дала, джиргъх цагм чилшго ик гидж саидг бääсн биший. Эн насндан ииьг кöвўгъäр цусрхг урлан чигн ўмсўлдж ўзсн угав. Болвчн, маниг кў кесн хääртä советин йосан харсад, насн чилх цагт аагъ цусан асхв чигн, «ях» гишгов, комсомолин зўркäн цевртнь хадгълад ўкнäв» — гидж Буль сандж йовна .

Удлго ташугъар орсн хойр тöган хаалгъ судлд бääсн Нохан-сўўлин цööки герўр орад ирв. Ардан эргäд хäлäсн кўўкн дорд ўзгт шарлад, öрўн öмнк теңгр зöвäр öödäн шаргмгдад ирсинь ўзв.

Дарук öрўнь. Самбрнъгин зўн öмн захин шавр гермўд. Öр цääх алдн. Эн гермўдин негид Буль сö ирсн, хööт эк дўўнртäн кўрсн байрта бääнä. Эцкнь церги одсн, кесгäс наараи зäньг уга. Нег унтад серсн, дуугъари дöнъ авад ус халулдж, толгъагъан угъадж дуусджана. Хар герлä Буль гертäсн гарч йовхар бääнä. Хамаран йовхан келджäхш. Нигт хар усäн гўрдж дуусад, гиджгтäн тогъшлулад авсн цагт, герин ўўднд эргдж

ирӓд зогссн машинӓ ӓ гарв. Эк дӯӯнрнь ююгъинь чигк меддҗӓхмн уга, Буль гарч зулхар ӯӯд тӓӓллгънлӓ хойр немш салдс орджк ирв. Автомат зӧрӯлчкӓд, таргън шар немш хӓӓкрв.

— Хенде хох! Руки вверх! Доннер веттер! Кальмюкише девушк—партизан! Я тебе показайт партизан!.. Азд бузр хойрар хӓӓкрӓ бӓӓдж, кӯӯкнӓ ӧрчднь автомат зӧрӯлчкӓд, нӧктдтӓн келв:

— Негдж! Бийӓснь авн экл. Геринь йораларнь тонъгъалгъад, бутхачад негдж!—гидж немшӓр келджӓнӓ.

Гер негджӓд, газа бӓӓсн аргъс хольвлдж негджӓд, катг эргӯлӓд будн-цанъ кегъӓд иртл ӧр цӓӓв. Герин ӧӧр хӓргӓд ирсн улс дала, нургълдж кӧгшд кӯӯкд хойр.

Хойр гаринь арднь кӯлчксн, Булиг чичӓд-тӯлкӓд герӓс гаргъдж машинӯр авад ирв. Эн хурсн улс Булиг ӯзн таняд, бӓргддж одсндньь, ода ямаран ӯӯл болхинь медсндӓн, икӓр сананьь зовджацхана. «Кӧӧрк, ода алдршго болвч!», «Насктн ахр болцхатн, кезӓ немшнр чилдж, кезӓ манд амр ӧгхмт?». «Галу-шову, гаха, мал ӯлдӓджӓхш, ода партийн улс, комсомолец улсиг хӓӓгъӓд, бӓрдж авчана, кезӓ уга болхм эдн?». «Удх угат, ганцхн Буль биш, нанчн ирх, Улан Церг орджк ирх»—гисн кӯӯндвр сонъсгдна. Кӧгшднь, Булин гарсн-тӧрснь ууляд, шугшад бӓӓв. Тер хоорндан Булиг автоматин хундгар чичӓд машинд кӯргчкв. Кӯчӓр суулгъхар седсн бийнь, хӓрӯ эргӓд Буль келджӓнӓ:

— Нанд бичӓ гундтн, эднӓс бичӓ ӓӓтн. Эдн удан эзн болшго, насньь удлго чилх. Улан церг ирх! Аргъта болхла, эднд хоран хальдатн, неджӓдӓр алад бӓӓдгин аргъ хӓӓтн!..

Немшнр буугъар цокад, машинд кӯӯкиг авч хаяд, гӯӯлгӓд йовдж одв. Арднь ӯлдсн улс, уульхнь ууляд, шуукрхнь шуукрад, эн кӯчр йовдлин тускар кӯӯндвр кегъӓд, неджӓд—хошадар тарцхав.

* * *

Эн машин Элстин ар зо деер гарад ирв. Гарнь кӯлӓтӓ кӯӯкнӓ ӧӧр автоматан бел кечксн немшнр хоорндан кӯӯндӓд, тӓмк тач йовцхана. Буль эднӓ кӯӯндсинь, ю келсинь тӧртӓн авч йовхш.

Ода энъкр балгъсан сӯл ӯзджӓсм эн билтӓлв»,—гидж му санддж йовна. «Балгъсн икӓр хамхрдж. Мини кӧдлджӓсн музей тер. Мана асхнд оч джиргъл кедж йов-

сн паркнь эн, холас дүнъгägъäд бääдг исполкомин цагъан гернь тер. Ода цугинь эн немшнр ээлджäх. Иткдж болхш! Ингдж бääх зöв уга. Цагтн ирх,— зулхт! Тавгтн газрт күрлго тер теермин öögүр сääхн кевтä гарч зулхт. Бöкхиннь öмн бадрджанат! Тамд унхиннь öмн, джиргъджäнäт! Ингдж болдм биш!» — гидж аралддж йовна.

Удлго машин түүрмин öör ирдж зогсв. Герин подвалд бääсн камерт авч ирдж орулв. Үүдн хаагдсна хööн, харнъгъу камерт шилтäд хäлäгъä бäätл, нег цöökн багъчуд бääснь үзгдв. Таньдг күн уга. Күүндсн үгинь сонъсад бäätл, зäрмснь талдан отрядар йовсн улс, кесгнь олн зүсн учрар суусн улс болдж гарв.

Нег цöökн хонгт Булиг немшнр кöндäсн уга. Эн сурлгъанд одад ирсн улс мел улан түүмр болад, цустад, шархтад ирцхäнä. Цокдгнь улм икдäд бääнä. Шархинь угъагъад, кенчрäр боолцад, болсарн, чадсарн нöкдмүдтäн дöнъ болад бääв.

Түүрмин зäнъгнь ним: таньдгас, Багъ-Чонса кöгшн коммунист Боган Нүүдлä бäргддж. Сурлгъагъан зöргтä кевäр öгч, сүртäгъäр, коммунист кевäр. Советин йос, тöрскнäн дурлад, сääхн кевäр äмäн öгч.

Троицк районд урднь комсомолин райкомин сеглäтр йовсн Адучин хööч партин даалгъврар үлдäд, немшнрт бäргддж, бас алгддж. Бульла нег отрядт йовсн Хахлынова Тамара комсомолин йосн болд зүрктä үрн кевтä, цоклгъна күчртнь берк кевäр тесдж бääдгдж. Тедү метäр бийäн бäрджäхнь Косин Володя, Алехин Женя, нань чигн улс. Партизан улс толгъалдж йовсн «Улан хальмгт» урднь редактор бääсн Адучин Бадм бас берк зүркн шаркрх му юм үздж, элдү кевäр тесдж бääдгдж. Нег дакдж үдин хööн Булиг сурлгъа авхар дуудулв. Сурлгъа кулäгъäд суудж тоолдж авсн зурань ним билä: «Госна түрäд браунинг бääх. Сурлгъан леер немшриг ик ахлачнрас негинь хадж алхар седхлä, гартан зертä-зевтä йовдг аргь уга, үзчкх. Сурлгъана газртнь күрчкäд, түрäгъäснь суугълдж автл бас бäрчкх. Ингдж би юм кедж чадшгов. Болвчн, äмäн кимдäр öгч, öнъгäр үкдж болшго. Хортнас негинь дарвчн немшт гару. Тигäд яяхмб? Камерäс гаргъад туусн цагт нег юм кех кергтä. Тооднь йилгъл уга. Ода äмд эндäс гарч бишв».

Хойр автоматта немшнр öмн ард хойртнь ордж авад, түүрмин шивä дотрагъур туугъад гарв.

«Түрүлäд ардкинь хаслч, дакад öмнкм хäрү эргäд

иртл өмнәснь хаджж болх»—гидж санн, госна түрәгъәсн браунинган шүүрәд авад, хәрү эргәд ирхлә арднь йовсн немш гавшун кевәр гәрәдәд, автоматар Булин гарар цокдж браунингинь өсргв. Эн шууган болсар, олн немшнр гарч ирлдәд, күүкиг чирәд, гаринь мошкад авч одв...

Өдр болгън сурлгъан, өдр болгън цоклгън. Сурлгъан — цоклгън — камер... Сурлгъан — цоклгън — камер. Өдр кезә чилснь, сө кезә эклснь медгддгән уурв.

... Нег серүн сө, өр өөрдсн цагла, кесг камерин улсиг көөдж гаргъад, бүтү машинд орулв. Машин дүүрсн цагт немшнр үүдн талнь суудж авад, Элстин ар зо хәләгъәд, аэродромин өөгүр гүүлгәд гарв. Эдн заагт Буль бас йовна. Зоогъин ар кенд бәәсн гүн улан зуухин амн деср ирдж машин зогсв. Буусн улсиг зуухин амнд зерглүләд зогсав. Өр цәәгъәд, өдр болв.

Амдач орсар немшин заргъин «шидвр» умшджана. «Эн фюрерин өмнәс боссн бандитнриг... Гитлерин нерн деерәс... Адучин Бадмиг... Алехин Евгениг... Цуугатин Булиг хахм»... Эн «шиидвриг» күн сөнъсджахш.

«Бидн цугъар коммунист, комсомолец улсвдн төрскн орн-нутгин, Хальмг танъгъчиннь төлә әмән өгчәнәвдн. Мана нерн даргдх уга, мана кесн юмн үрх уга. Мана церг ирх! Немш фашистнр үкцхәтхә!» гидж партизанмуд хәәкрв. Машидин өөр даралдад зогссн взвод салдсмуд автоматсан бел кегъәд зогсв. «Хатн» гисн командла урлдад автоматин ә нирджнънв...

...Өргдәд гарсн алтн шар нарна герлд зуух дүүрсн улсин цогцс үзгдв. Эдн дунд хәвргъәрн туссн Буль кевтнә. Кезәнък кевтән зург мет сәәхн. Өргн хар күмсг, го сәәхн хамр, гүрәтә хар күкл, арчсн альмн болсн улан халх. Мел унтсн күн. Герлтә чик хаалгъар йовлальч, болвчн, хаалгъчн ахр бәәдж. Зуг, эн чини гем биш, чамд бурута юм гаргъсн йовдл уга. Хальмгин комсомол нег үрән чамаг, Буль, мартшго.

Элст, 1957 дж.

Бадмин Дулахн

ОТХАН ХУВ

Асхн кӧдлмшәсн гарч ирәд, шин ирсн газетмүд хәләджәгъәд, Киров балгъснд Али-Зале гидг эмч, Хомяков гидг күүнә гарин альхнд шаадад хугърсн зүүнә үзр цуццар дамджад гүүгъәд зүркнднь күрсиг ретгенд хәләгъәд олдж авад, тёрүнә әмнднь күрн гиджәсиг өвчәд тач авад, тер күүнә әм аврсн зәнъг «Советская Россия» газетд барлгдсиг Бадм умшдж өгнә.

Энүг сонъссн эмг экнь саналдчкад келв:

— Акад юмн, үзснәс үзәд угань ик гигәд, әмд йовхла юн болв чигн сонъсгдна, юн болв чигн үзгднә... Эн цагт нам зуурдин үкләр күн үкш уга кевтә. Кезәнә болхла зуурдин үкләр кеду күн үкдг бәәсн болх? Әмд кууг чигн үкдж гигәд оршачкдг йовдл гардг билә — гидж келчкәд, кӧгшә тагчг болв.

— Әмд кууг ягъад оршаджахмб — гидж Бадм эмг экәсн сурна.

Эн сурврт эмгн хәрү өгл уга зөвәр удан тагчг бәәв. Бәәдлнь олн джил болад марткддж одсн йовдл санандиь сәәтр орджӧгл уга, ухалад тагчг суусн болдж медгдв.

— Дегид удан болад марткддж одв, халун гемәр хальмг улс немс кезә кевтлә? Тингхд, тер гемәр чини эцгчнь өнъгрлүс — гидж Бадмас сурв.

— Тертн 1919 джил билә — гидж Бадм келв.

— Терүнәс наарап кеду джил болдж тигәд?

— Гучн нәәмн джил болджана. Эн, Советин йосн тогтад, дөчн джил болджана — гидж хәрү өгв.

— Тер халу дӧрдг джил, тиигхд дӓн болджасн цаг билӓ. Дӓн болсн цагт ширг гем бас кӱ даджрна. Тер гемӓр ӓмтн немс кевтлӓ, ӱкдгнь чигн олн билӓ, нам ӱксӓн оршадг кӱн олддг уга саам бас харгъла.

Тиигхд, Боктахн ӧрк-бӱлӓрн бас делгӱ кевтсмн. Кедӱ юмн мартгддж йовна, зуг эн йовдл мартгдхш. Теднӓ хамгин отхн ӱрнь — Отха гидг кӱӱкн билӓ. Тиигхд хо̄о̄мста̄ кӱӱкн бӓӓсмн. Олнд ирджӓсн гем, энӱнд хальдл уга бӓӓхмн биш, эн бас гемтлӓ. Удсн уга, хойр-гурв хонад кӱӱкн ӧнъгрдж одна. Ӧнъгрсн кӱӱкиг гаргъдж оршадг кӱн уга билӓ, ик ахнь, экнь, эцгнь цуг кӱнд шалтгта бас кевтцхӓлӓ. Зуг нег ахнь мандж билӓ, тернь мӧр болад, харгъдж ирӓд, сӓн болсмн, терӱнӓ хӱвнь бӓӓдж кевтӓ...

Хальмг кӱн тиигхд ӧнъгрс кӱӱг яршг кедж оршадг уга, ишкӓгъӓр орадг билӓ. Ӱксн кӱӱг герт бӓӓлгъӓд бӓӓхмн биш тигтлӓн, мандж темӓнд терг зӱӱгъӓд белдчкӓд, герт ордж ирӓд, ӧнъгрсн дӱ кӱӱкӓн ишкӓгъӓр орадж авад, тергн деер тӓвӓд, нарн гарх ӱзг хӓлӓгъӓд йовдж одв. Хотнас гурвн-дӧрвн дууна, тӱдӱхнд авч одад, тергӓн зогсачкад, кӱӱкиг оршах нӱк малтна. Юн бӓӓх билӓ, нег чимк кӱӱк оршах нӱкнд, дарунь малтад бел кечкв. Тергн деерӓс кӱӱкиг хойр гарарн аюрхн теврдж авад, нӱкнд тӓвн гидж йовтлнь, генткн кӱӱкн кӧндрнӓ.

Ахнь тӱрӱн авгтан чочад, ӓӓмсчкӓд, «энчнь ӓмд болвзго» гидж санад, хӓрӱ авч ирӓд, тергнӓ ярндг деер аюрхн тӓвнӓ. Орацинь цуцлад кӱӱкиг хӓлӓнӓ. Кӱӱкнӓ чирӓнь чинхӓд гарсн кӧлстӓ, ӓрӓ киитӓ, махмуднь чигн ӓрӓ бӱлӓн.

Ӓмд бӓӓхинь лавта медсн ах, дӱ кӱӱкӓн хӓрӱ авч ирнӓ. Ӱксн кӱӱкн Отха тиигдж «мӧнъкрсн» болдг. Кедӱ кӱӱг кезӓнӓ тиигдж ӓмдӓр оршадг бӓӓсн болх?... Тиигхд ӓмтн цугтан сургъуль-эрдм уга, харнъгъу болдг билӓ. Ода болхла ӓмд кӱӱг оршах биш, нам ӱксн кӱӱг чигн ӓмдрӱлчкхмн. Кӱӱнӓ зӱркнд шаагдсн зӱӱнӓ ӱзӱр тач авна гиснти юн гисн ӱгв тертн? Ӱксн кӱӱг ӓмдрӱлнӓ гисн ӱг тертн!.. Ӱкл уга, мӧнък орн гидгтн эн болджах кевтӓ... Дакад нег дӧчн джил болхла, ямаран сӓӓхн джиргъл ӱзгдх!...

Ода мини ардкм холдад, ӧмнкм ӧӧрдв, найн долатав, болв тер бийнь ӱктлӓн кесг юм ӱзн гиджӓнӓв,

Нам зӯӯдид оршго юмн кегдäд, кӯцäгдäд йовна — гидж эмгн ӱгäн тöгскäв.

— Тер Отхати ода бääнӯ? — гидж Бадм сурв.

— Отха ода лöчтä герги... Советин йосн.ла цацу болджана билтäл, тигäд чиги хӯвтä болджахгов тер... Ӯртä-садта, öнр-öсклнъ, паадк äмтнлä äдл амулнъ, амрдж-джиргъдж бääнä — гидж кöгшä хäрӯ öгв.

1957 джилин, октябрь.

Ким Богданов

«БУЙ КЕГЪӒЧ» ЦАРНЪГД

(Очерк)

Нарн дорагшан орад ирсн цаг биля. Хӱврсн бәәдлтә теньгрәр тасрха — тасрха хар ӱӱлн нӱӱгъәд, гал болдж шатджах шар нариг энд — тендәснь халхлв. Тер цагт, нарнд шатдж одсн теегәр, ахрхн — ахрхн сӱӱдрмӱд сольвлддж гӱӱлднә. Иим ӧдриг чачрта ӧдр гидж нерәднә.

Шофер гурвдад машинаинь тӧгән резнгъинь сольджаснь эн, ода болхла машин дор негл гранат хагърснла ӓдл дун гарад, газик нег хәврглшән кецәгъәд, харджнънад зогсв.

— Ода болв! Халаслдг резин уга, ӱӱнд нарнд шатад суухмн,— гидж келәд, шофер бийән эвтәлдж суугъад, невчк ӱрглхәр белн болв.

Тер хоорнд, зӧвәр холд довтлдж йовсн мӧртә кӱн ӱзгдв. Терӱг хәләгъә бәәтл, дӧрвн километр чигә газрт нег шавр гер бәәснь ӱзгдв, тер герин газа мӧртә кӱн ирдж буув. Хаалгъин гурвна кесн нег хӱвинь чигн йовад уга бәәтлмвдн, тер кӱн мӧрн деерән морддж авад, довтлад гарв, даруньнам нӱднә харанас геедрв.

— Ӱӱнд чигн бас хӱв уга бәәджвдн,— гидж маднас негнь келв.

— Ода ягъдмб? — гигъәд, уха тунъгъагъад зогсвдн: Ӓмтә кӱн бәәх бәәдл уга шавр герӱр одхмб, эс гидж нам хәрӱ машинӱрн хәрхмб?

— Невчк йовад сергцхәхмн...

Шавр герт гурвн зун метр кӱрәд уга йовтл, баахн кавказск ноха маниг тосдж хуцв. Газр дорас гарч

ирсн кевтä, гентки кесг бичкн кӱӱкд тосад, гӱӱлдäд ирв. Тедн дунд ик гиснь — хойр тевгäн сөрсäлгъчксн, 9 наста кӱӱкн, багъ гиснь — дөм уга хойр матьхр көлтä нӱцкн бичкн көвӱн шугшад, арднь дахад оркдж.

— Эцгм отарт — гидж кӱӱкн келв,— экм болхла...— гидж келн, барун узг тал уутьхн хойр нӱдäрн цäс гигäд хäлäчкäд — экм ус авад аашна — гив.

Шавр хол биш, темäн терги аашснь ӱзгдв. Герин өөр буурлда дӱӱрäд ургъсн хотхр бääнä. Тер хотхрт зунд хот кедг гер, певчк цааранднь — ӱкрмӱд зогсдг газр болн нань чиги талдан бäрäтä хаша хаац ӱзгднä. Ӱӱнд уята нохань, байрлдж маниг тосад, сӱӱлäн шарваддж гиинь.

Бидн сӱӱдрт суувдн. Маниг бичкн кӱӱкд төгäлäд, бӱслäд авчкв. Теднäс негнь эклäд альвлхла, икнь хөрäд зогсачкна, терӱгäн цугъар, дун уга, сонъсцхана. Темäн терги өөрдäд ирхлä, бичкдӱд тосад гӱӱлдцхäв. Терги деернь хойр кӱӱкд улс суудж.

— Мендвт,—гигъäд теднä негнь толгъагъан гекв.

— Здравствуйте,— гидж хойрдгчнь орсар мендлв.

Темäн му ду гаргъад, орклад хääкрв. Хамгин бичкн нӱцкн көвӱн ääгъäд, чишкäд уульв. Бидн цугъар терӱг ääтрӱлхäр гӱӱлдäд одчкад, инäлдäд зогсввдн. Минь эн, нӱд чирмх чигä цагт болсн йовдл, мадниг цугъарагъимвдн өөрдхäд, элгн-садн болснла äдл болгъв. Бидн шоглад, инäлдцхäвдн.

Юстинск района «Никольский» гидг совхозин хөөч Давид Басангович Боргушевин хөөдäрн зунд зогсдг газрт ирсäн ингдж медӱвдн.

— Би цä чаинав,— гидж келäд Мария Боргушева гарч одв.

— Герин эзн ода ирх.

Герин эзн кӱӱкд кӱн инглäн гарм цацу, нег гартан гирлг бäрсн, нег гартан шилтä креолин бäрсн, хамг хөөчд кергтä тоот юмсан бӱстäн хавчулсн, 30—35 наста, го нургъта хар улан залу эрг деер гарад ирв. Тер кӱн, герин эзн, Давид Боргушев болдж гарв.

Эврäннь хөөчнрин бригадин кергин тускар Давид багъар келнä: му биш, чидäд көдлджäнäвдн, ирг хөд ода таргън, ноос икäр абвдн... Тиигчкäд бийиннь тускар болвчн, бийдäн нөкд болдг улсин тускар болвчн нег ӱг келхш.

Мария гарч ирäд, ӱг келснь ӱзгдв.

— Герт орцхатн,— гидж Давид келв.

Узл уга бääдлтä шавр гер, дотрнь орад ирхлä, у болн цевр-цер бääдж: гурвн никелированн ордуд зогсджана, бичкн кӳӳкдин öлгä бääнä, газрт ширдг делгäтä, терзин ööр кечксн таг деер кесг газстмӳд болн дегтрмӳд кевтнä, «Родина» гидг радиоприемник зогсджана.

— Тадн буругъим тäвдж öгит,— ирчкäд стол хулддж авад угавдн, авч иртхä гигъäд магазинд бичӳлчклäвдн, совхозин директорт чигн келлäв бидн, авхулдж öгх болла, хот суудж уудг стол уга гидг, эвго бääдл,— гигъäд, герин эзн кӳӳкд кӳн эмäгъäд, сахнäд бääв.

Ширдг деер эвдӳн бääдлтäгъäр клиенк делгчкäд, аагъс тäвäд, öдмг, конфет тäвб. Бидн дермӳд деер суугъад, Давид зäмлäд, ширдг деер суугъад, кӳӳкд улс болхла, чöклäд суугъад, цä уув бидн... Тӳӳндäн таарад, кӳӳндвр кеввдн.

Боргушев Давид эврäнь öрк-бӳлäрн — герттäгъäн, кӳр дӳ кӳӳктäгъäн болн гурвн бичкн кӳӳкдтäгъäн тöрскн газрурн Алтайск краяс ирдж. Тендäн Давид целинн совхозд ӳкрч болдж кöдлджäдж, кесг дакдж ӳнтä белгӳдäр болн грамотар ачлгдсн бääдж.

— Энд болвчн ӳкрч болдж кöдлх санан билä,— гидж Давид келв.— Юмн болсн уга. Март сарла совхозин директорур ирджäнäв. Кöдлмш сурув. «Манд äмтн кергтä,— гидж хäрӳ öгв,— болв ӳкрчнрин бригадур биш. Хö хäлäдг кӳн уга». Хööч болдж кöдлдж ӳзäд уга билäв. Би ööлдж гундчкад, директорт цугтнь келчкув: иигдж тадн, шин ирджäх улсиг тосджах улсвт? Директор бас уурлад, буслад одв. Эн кӳӳндвр юугъар чилхинь меддж болшго билä. Болв директор генткн столиннь цаагъас босдж ирäд: «Йовий» — болв.

Машинд суудж авад, тег темцäд гарад йовбв бидн. Нег хашан ööр ирäд зогсвдн. Хашаднь ордж ирвдн. «Нä, хäлäдж ав»,— гидж келäд, директор тöгäлнъгдäн гарарн заав.

Нанд заагъад чигн керг уга: би эврäн ӳзджäнäв. Хöд эццн, чиигтä бальчг деер зогсджацхана, ноосднь тус-тусдан сöрсäлдäд, нӳддинь ноосн бӳркäд хайчкад. «Эднтн сохрлм,— гидж би тесдж ядад келӳв,— хööчтн ягъсмб?» Хашагъур нег öвгн ордж ирв. Тернь хööч бääдж. Öвгнä чичрджäсн хойр гаринь ӳзчкäд, би цугъ-

арагъинь медүв. Эн хөөдин бәәдл үзчкәд, харм болад, зүркм өвдв. «Хәәч бәәнү?» — гидж хөөчәс би сурувв. Директор, тедүки зогсад, тәмк татн бәәдж, нанас нүдән адлго хәләгъәд бәәв...

Давид цәәгъән нег балгъчкад, мусхлздж инәгъәд, цаараньдинь келв: нәәртә юмн болв, би директор, хөөч хойрар хө бәрүлвв, гирлг уга бәәдж, ним зер-зев үүнд нам кергдг уга бәәдж. Хөд кедү эццн болсн бийнь, гарт бәргдлго, хаша дотрагъур гүүлдәд бәәцхәнә. Эврән хәәчән белдчкәд, хөөдин нүдинь бүркджәсн ноосинь хәәчләд, гаргъад бәәнәв. Тиигәд дөч гар хөөдин нүдинь эргүләд хәәчлчкүв.

— «Эндрт болх»,— гидж директор инәв.— «Йовий». Хаалгъин ут-туршарт тагчг йовб бидн. Конторин өөр ирчкәд, тер нанд келв: «Нә ода шиндчквдн. Ирг хөд эс авчанч?» «Гер-бүлләгъән зөвшәлнәв» — гидж би хәрү өгвв, «эн хөөдәс хол оддг нанд аргъ уга» — гидж бийм дотран сана бәәнәв. Иим түрү бәәдлд тедниг ягъдж хайхв. Дакад директор чигн нанд таасгдв, сән күн бәәдж. Тиигдж бидн хөөчнр болувдн: Би ах хөөч, күр-дү күүкм хойрдгч, гергм болхла, гурвдгч болн арбчик болдж батлгдвдн. Гурвулн экләд көдлвв бидн, түрү болсн цагт, өөрк хөөчнрәсн уха авч дасдг биләвдн, икнъкдинь дегтр умшад меддг болув, дегтр — дегд сән селвгч.

Таг деер кевтсн дала дегтрмүд Давид татад авч ирв: энүн заагтнь хөөчин библиотечк, Цугсоюзин селәнә эдл-ахун гәәхүлд орлцсн Ставрополин күндтә хөөчнрин келсн үгмүд йовна.

Саадг үкрмүдин ардас йовдж хәләсн нег төр, — хөөнә ардас йовна гисн—онъгдан төртә юмн гидж Давид уха тунъгъадж келв.

Ягъдж хөөнә отариг көлд орулдж, нег чигн толгъа гару угагъар авч гарснаннь тускар үг келсн уга. Терүнә тускар бидн совхозин гардачнрас сонъсвдн. Давид отаран авчах цагла, теегт зәрм-зәрм газрарнь цасн кевтә кевтлә, хаврин ивтрхә хар салькн үләджәсн цаг билә. Иим цагла эццн му хөөдиг гаргъдж хәрүлнә гисн — эрк биш алхар седснлә әдл болх зөвтә. Түрүн болдж ах хөөч ю кев гихлә, му тоота хөөдинь йилгъдж авад, теднд салу асруль бүрдәв. Юстинск района хөөчнр дунд иигдж хөд асрсн йовдл ода күртл уга бәәсмн, тиигәд чигн Боргушев салу лазарет кедж, муурсн гемтә хөөдиг

асрджасна тускар олн-зүсн хольката күүндвр хөөчнр дунд гарв. Болв хөд эклäд ясрв.

Хөөдин хашань цевр-цер өнъг гарв, терүг ясруллдж цевр-цеерäр бääлгъхин төлä бригадин члеäүд цуг оньган өгчäв.

Теегт шин ногъан эклäд булталлв, нарн, өдр ирвäс улм улм, халулад ирв. «Костыльники» гидж Давидин өгсн нертä му эццн хөд шишлнъ кемджäнä хотд бääгъäд, чидлнь болн чинäнь улм өсджäхнь ил үзгдäд ирв. Гемтä хөд багърв, эдниг үзхлäрн Боргушевин өрк-бүл байрлдж урмшв. Аш сүүлднь нег иим өдр ирв — хашан үүдд энъгдäн делггддж секгдäд, лазарет цааранднь бääдгäн уурв. Хөд дундинäс даву таргън гидж ах зоотехник темдглв...

Давид часан хäлäчкн, өткн хальмг цääгъäн уучкад, алх көрä хойран гаргъдж авб.

— Гаха бääдг гер ясх кергтä — гив.

Давидин гартнь көдлмш йирдäн дөрлдäд йовна.

— Совхоз манд үкр гаргъдж өгв, — гидж харгъагъан көрäдн бääдж Давид келв, — би гаха хулдад авчкув, хөд өскхäр бääнäв. Багц суулгъх санатавдн. Алтайд бääтлäн боднцг, хавст цугтнь тäрдг билäвдн... Ода, үүнд чигн иджлдджäнäвдн. Одахн мини дү өрк-булäрн ирв. Ода көдлмш өмнкäсн байртагъар, урмдтагъар йовх.

Манла цä ууджасн Бося, мини дүүгъин, тер бичкн күүкднь бас теднä. Мини гурвн, теднä хойр — йосн детсад. Дүүгъим нернь — Семён. Ода отарин өөр йовна. Удлго хөөдäн услхар туудж ирх, ода услчкад, сөөнь дуусн хäрүлхвдн. Өдрäр хäрүлдж болшго—дегäд халун. Худг, үүнд хол биш. «Буй кегъäч» гидг газрт бäänä. Хөд йовдж тосцхай? —

Тару хатханчгта шарлджар бүтäгъäд ургъчксн элсн цонъх заагур давшад, эн худг бääсн газрур гарч ирввдн. Хääснä йоралин өнъгтä, элстä ик, хотхр газр өмн бидн үзгдв, тал дунднь занъгъта нег худг үзгднä. Давидин дү Семен онъгъцсдан дүүргäд ус кечкäд, күлäджäнä. Зүн үзгäс, күс-дундур километр чигä газрт ут улан тоосн тенъгрт хадад, будлгъад гарад ирв. Тендäс хөд ордж аашсн бääдж.

Теегäр тоос бүргүлäд, манд сүүлäн шүүрүллго довтлад йовдж оддг мөртä күн, эн хөөдин отарин өөр дахдж йовна.

— Игäд мөрäр хäрүлдвт?

Давид тевчнъгъӳ бääдлтäгъäр маасхлздж инäгъäд, цäälгъдж öгв.

— Эмäлтä мöрн деер сууджагъад цецгс гääххд сääхн. Теегт мöрн иньг болхас биш, кеер йовх хööчд нöкт болшго.

Эн ним гольшг сääхн кӳӳнä келсн ӳг, заяни, кӳчн бишäс эс келджäхнь медгдв. Минь эн ним, эврäннь кергäн сääнäр медсн, кӳчтä сääхн бääдлäрн äмтиг бийдäн ээлтхäнä.

Онъгъцста усн деер хöд наалдад ундж одцхав. Семен ганцарн теднлä тесäд, услад бääв. Мöртä кӳн манур ööрдäд кӳрч нрв. Терм бидн, 17 кӳрсн дӳнъгä наста, ардан негäр гӳрäд хайчксн тевгтä, öндр манъната, ил сääхн хäлäцтä, баахн кӳӳкн бääдж. Билнънсн хар мöр унчксн Шура кӳӳкн джинъндж, ӳнн голарн инäв, тер цаглань асхн кевтртäн ордж йовх, öргн тег ӳнлä хамдан инäсн болдж медгдв. Ним дöм уга, эрк бääдлтä кӳӳкн, эццн-гемтä хööдиг «лазаретд» öдр, сö уга гар деерäн бäрäд асрад, эдгäдж гаргъв гихлä, нам иткгдхш.

Минь эн, хööчнрин байр, болн омг — таргън хööдтä стар. Эн джил ирг хöн болгънас 6,5 килограмм торгън ноос Боргушев киргъдж авад, зурагъасн давулдж 1 000 килограмм ноос государствд орулдж öгв. Давид болвчн, Давидин öрк-бӳл болвчн ода ӳкрчнрин бригадин тускар санджи чигн бääхмн уга. Хö öсклгън — теднä седклинь авлад авчкдж...

Одахн совхозин конторт хургълх хööдин отар авад, ӳвлäр хургълултха гидж Боргушевд келв. Боргушев гер-бӳлдäн ирдж, ик байрта зäнъг кевтäгъäр келв. Яяхм билä! Ик ачта хööч болсн тöлäд тиим даалгъвр даалгъджах зöвтä. Эн зäнъгиг герткснь ик байртагъар сонъсцхав.

— Хашам сäн, хööнä öвсн зööчксн бääнä, дулан хашагъан бäрчквдн — гидж Давид келв.— Болв би эврäн теднд ним неквр тäвджäнäв: хööдäр нӳӳдг тергд кедж öгтхä, нег ормдан хööдиг хäрӳлäд бääнä гидг — кегтä юмн биш.

— Багц яяхмб?

— Багц чигн бääх, эврä тарвс, помидор чигн ургъадж авхвдн!

Шура отартагъан ӳлдв...

Шавр герт кӳрäд уга бäätл, хаалгъ деер автомашин

ӯзгдв. Мана шофер тосдж гӯӯдж одад, гартан резн бäрсн ирв. Ода йовхвдн гидж сандж болхмн!

Машинäннь тöгäг ясх хоорнд, Семен гармонь авч ирäд татв Зогсджасн бичкн кӯӯкд цугтан босад биилцхäв. Медäтнрнь шуугад, тедниг улм дöгäцхäв. Тер хоорнд, нарн ӯӯлн дор бултдж суугъад, бӯрӯл болад ирв.

Давид герӯрн орад, гартан плащан бäрсн гарч ирäд, гирлгäн авад, цугъаралань мендлäд, сööгъин хö хäрӯллгъндäн гарад йовб. Удсн уга, бӯрӯл болдж йовх харнъгъу теегт тер ӯзгддгäн уурч геедрв. Мана уханд мел иим бääдлтäгъäр эн тодлгддж ӯлдв: зöргтä, гавшун, шунмгъа.

«Трудовый» гидг селанӯр йовдж йовх цагла, машинä шамин герлд мöртä йовсн нег кӯн йилгърдж ӯзгдв. Тер Шура бääдж. Шура хäрдж йовсн бääдж. Толгъадан боодж йовсн цагъан альчуран тач авад, «менд йовтн» гидж эн кӯӯкн ардасм бидн дайлв. Энӯнä джинънсн инäдн ик холд, тодрхагъар сонъсгдв.

— Сäн йовдл, сäн харгълт болв,— гидж манас негмдн келв.

Орчулснь. А. Семенова.

Бадмин Бата

ДЖИРГЪЛ

(Повестин тасрха)

1920 джил. Намр. Хагърха кортхр девлин сӱӱгъäр киитн хар салькн ӱлäгъäд бääв. Деер бархлзсн задин хар ӱӱлн, нааддж йовх кӱӱкд мет, нег—негäн кööлдäд, авлдан—тоодш болад йовна. Хая—хая хур ширдäд орна, хамг äмтä тоот ээвр хääдг болв. Теегин бор богшргъа тенъгрт хаддж зогсдж джиргдгäн кезäнä хаяд, öвсн заагур дживäд гӱӱдг болв.

Тенъгр сääхн кöк öнъгäн геегъäд, öсвкäд, öлн бääдл гарад бääв. Намр, тöгäлнъ намр.

Энд—тендäн хäлäхлä, тоодг адгъсн бääдлтäгъäр, ловхр—ловхр гигъäд, дживрäн кӱчäр дайлсн болсар энд тенд салу, тару гал—ӱд темцäд нисдг болв. Тогъруна донъгъдлгън кезäнä уурла.

Тер намр, цагъачуд кööгддж, большевикин йосн токтдж бääдмдж гисн джиирка зäнъг улм—улм давтгдад гарад бääв.

Удл уга ӱгäтä улсин кӱӱкд сургъулиг торгъуль угагъäр йовдж сурдж чадхмдж, Аäдрх оруλдж болхмдж гисн соньн зäнъг Ставк талас делгрäд кӱрäд ирв. Тиим зäнъг öрчд хадгдад, амр öгл уга бääгъäд бääв...

Нег асхн мана баав, гогл—гогл гисн герлтä шаман шатадго бийнь шатачкад, хоолан ясн бääдж келв:

— Чинъи сурсн сургъульчн кöш чигн биш, кöвлг чигн биш болдж нанд медгднä. Минигъäр болхла, ода сургъуль сурх цаг ирв. Адг—ятхдан цааранднь сурад, ääмгин пиисрь болдж ӱзхлä, геснчн öлсш уга, ээмчн хагърш

14*

уга болх. Цагъачуд лавта даргдсн бääдлтä. Большевикин йосн нигäд падрх зöвтä.

Баавин келсн ÿг, öмнь сандж бääсн уханла харгъад, улм — улмар чеедж батргддг болв.

— Чамаг зöв гиджäхлä, Менкнä Шарла харгънав. Оцклдÿр ахнь ирхдäн, мана отхн шар сургъуль сурхар йовхмн гилä. Менкнä Шар — мана кÿн. Тÿÿг дахад йовхла, ääх — ичх юмн болх уга.

Мана баав манъгъдуртнь Цагъан — Нуурас йовхмн гидж Шар чамд келÿлв — гисн ик байрта адгъсн кÿрäд ирв. Йовх болхла, шулун болдгар бийäн белдхмн, тöрлтöрсн талан од, элгн — садан эрг гив.

Тÿдл уга, нег герäс негнÿрнь орад, зууран бääсн Киштäн тал орад гарсл гидж санад ирхлä, Киштä кесг зер — зевäн хурадж бääдж. Киштäн зер — зевäс алх дöш хойрнь ончта, икл ääлтä зер — зев болдж öмннь нег цагт медгдлä. Тер алх дöш хойр ÿзчкäд, бикчндäн, хур дотр гуян ташад «довтлдж» йовтлм, Киштä алх дöш хойрарн, öрäсн кöлтä тиирнъ ÿргäдж бääснь сангдад, тööнрäд чеедждм орад одв...

Тенъгр дуурхад, öсвкäд, тÿдл уга тарджнъяад хур орв. Киштäнä талас тöмрин ä тонъшад, джинъäд бас эклäд гарад бääв. Довтлн йовдж эднä ÿÿдäр öнъгäгъäд хäлäхлä, Киштä икл кÿндтä кöдлмш кеджäх кÿÿнä бääдлтäгъäр, ÿнн седклäн тäвдж, алхарн дöш нинчäд суусн ÿзгдв. Тиигäд гÿÿгъäд, гертäн орад ирхлä, мана баав:— «Джахн—джахн холагъур йов!.. Бид меркдвдн» гидж хääкрÿлв.

Хур орад гиисна хööн, мана баав нанд иигдж келв:

— Чи йир сääнäр хääкрäд бääвч. Болв, хääкрсн цагтан зальврдж хääкрджä. Бидн йасарн йоста меркд болв чигн зальврх зöвтä.

Цааранднь иим туудж келв:

— Ик кезäнä, мана уул тохмд Мерк гидг кÿн бääсн юмн. Нег дакдж кöк буурл мöртä Меркиг кеер йовдж йовтл энд — тендäснь ÿÿлн гарад, дарунь хур ордж, икäр дуурхдж гинä. Хурин шÿрÿнäс зулхар седäд, кöк буурлан элкдÿлäд гарм цацунь Меркдиг лу цокна. Лу цокхларн мöрнä сÿÿлäр цокад, зиндмäн алдн цокна. Зиндмäн алдсн лу ботхн болад, зиндмдäн кÿрхäр мöлкäд бääдж. Меркд ÿзäд, хäрÿ эргдж ирäд, ботхиг мäлäчн йовн, зиндминь эзлäд авна. Зиндмäн алдсн лу кÿн кевтä ÿг келäд, хööнь Меркдин тохмд гар кÿрш уга

болдж ӱгән өгхлӓнь, тегӓд Мерк лууд зиндминь бӓрӱлдж өгнӓ. Тӱӱнӓс хооран мана тохм хур орад, дуурхсн цагт, Меркдвдн гидж хӓӓкрдвдн...

Киштӓнӓ талас төмрин ӓ өмнкӓс янзтагъар гарад бӓӓсиг сонъсджасидан, баав нигдж нанд келдж цӓӓлгъв:

— Лу өрӓсн көлтӓ тиирнълӓ көөлдӓд йовдг юмн. Тегӓд тиирнъ луугъас зулад, сунъгъг кеддж гӱӱгъӓд, сунъгъгин аагъд хоргъдад, эс — гидж герӱр орад бултад йовдмн. Тер учрар, Киштӓ тиирнъ ӱргӓхин төлӓ төмр цокджана. Киштӓд Меркдв гидж хӓӓкрдг зөв уга: эн меркд тохмта кӱн биш. Манад тиирнъ ирӓд, хоргъдвчн ӓг уга. Тиирнъ бас ӓмтӓ юмн, ӓмӓн бас аврх зөвтӓ...

...Удл уга долан көвӱн Цагъан — Нур деер курад, Ставк орад гарвдн. Менкна Шар, дундин тиим нургъта, көкрнъгӱ цӓкр нӱдтӓ, цугтагъаснь сургъульта, ах кӱн болад, мана ӱг уга зөвшлӓр, маниг гардад гарв. Ставк деер ирн, бидн цугъар «курсантнр» гидг нер авбвдн. Хойр хонад орксн цагт, мана Шармбдн «сотрудник» болдж ордж бӓӓнӓв гидж келчкӓд, бас нанла ӓдл ӱӱлд орад, «сотрудник» гидг нер авхт гидж селвг ухагъан өгч, бөрӱлв.

Шаран ӱлддж бӓӓхиг медчкӓд, өнчн хургън мет мӓӓлӓд, далваган хугълсн шовун кевтӓ доран дӓвӓд суугъад бӓӓввдн. Болв мана заагас өндр цагъан махлаг көндлнъ цохдсн, бӱргр уутьхн хар нудтӓ Баснъ — көвӱн: «курсантнрт ямаран ӓг бӓӓдмн, манъгъдур манд мандат гидг өрӓл аршм цаас ӓмн — ӓмндмдн өгч бӓӓнӓ. Тӱӱгӓн авчкад, поштин хаалгъар джирджнънӱлӓд, Ӓӓдрхн гидгчн альд бӓӓнӓ гигъӓд дӱӱгӱлӓд гарад йовад одхвдн. Ӓӓдрхндӓн кӱрсн хөөн, юн манд зовлнъ бӓӓх билӓ» — гичкӓд, нааран — цааран хойр кааклзад йовад бӓӓв.

Манъгъдуртнь өрӓл аршм мандатан авчкад, кесг частан тӱӱгӓн ӱзгшлдж гаргъвдн. Зӓрмнь умшхларн ардк ӱзгинь хаяд умшад, зӓрмнь «мендет» гидж умшад, зөвӓр тӱрӓд бӓӓввдн.

Ик гидг өргн мандатан авсн бийнь, зовлнъ гидг юмн дорасн авн эклӓд гарад бӓӓв. Хойр хонгт көлг кӱлӓгъӓд, ӓрӓ гидж асхлад нег му мөр татсн, хойр ик голяв моднь зөвӓр ӱлӱ гарсн терг өгв. Тӱрӱ гидг тергн деер суух цаг гарв: ягъад эвлӓд, эргӓд бӓӓвчн суух орм кӱртхш. Нанд голяв модн кӱртв. Тер голяв деерӓн мордчкад, Ханат кӱрх кӱмб. Нанла зерглӓд, ода кӱртл манла харгъад уга гилтӓ, баахн, гӱвдрӱтӓ дӱсӱ хамрта, медг —

ӱлг кизнъ ишклдӱртä, бургъудсн хурц хар шӧвг нӱдтä, могълцг хар кӧвӱн суув. Зӧвäр голяв деерäн «довтлад» орксн цагт, кӧркхн хар кӧвӱн нанла таньл — ӱзл болдж йовна. Аль газрас, эк — эцгäн, ах — дӱӱгъäн медлцснä хӧӧн, мартв гидж мартгдшго, татв гидж тасршго иньг болдж гарвдн.

Цааран йова йовдж, сургъуль сурсан эс сурсан сурлдад, келлдäд, йосн хуучн таньл улс мет болввдн.

Зууран Цагъан нуурт нег ӧнджäд, хойр хонад, Уттд ӱздг зовлнъган ӱзäд кӱрввдн. Ик хаалгъд орчкхла, олн — зӱсн кӱн харгъад йовб. Тедн заагас, нег орс кӱн манд сäн нӧкд болв. Зуг тӱрӱн авгтан харгъчкад, ямаран курсин курсантнрвт гидж сурад, маниг зӧвäр тӱрäгъäд, дӧрäцӱлäд бääв.

Манд хäрӱ ӧгн гихлä, медвчн, орс келн уга, ташр деернь курсд эс сурчасн кӱн курсантв гидж эс нерäддгнь торс медгдäд одв. Мана Йоста орс келиг сääнäр меддг саната Баснъгмдн... я, мы... такой курс... гигъäд экрäд, амнь бийинь сонъсдж ӧгл уга, эвтäн муугъар тусад бääв. Мана кӱӱнчн эс аргълджахнь ил медгдв. Цугъар «аргъ энӱнд» гисн мет дегц хавтхан уудлад, ӧрäл аршм äм авргч, ик тиизтä цаасан гаргъад ӧгввдн. Мана шин нӧкд болгъадж умшад, келв: э, э... тадн шин йовдж йовнт? Ямаранчн курсантнр бишт! Курсд орчкад, тегäд курсант болхмт. Ода адгъхмн...

Хальмг Базрт ӧӧрдäд ирхлäмдн, барун ӧмн бийдмдн нег ӧндр труба ӱзгдäд бääв. Андж, тер труба ӱзчкäд, соньмсдж сурв: «Эн ӧндр юмб? Мел бешин трубан бääдлтä!»

— Аäдрхнäхн хотан кедж уудг труба,— гидж цань уга иткмджтäгъäр Баснъ цäälгъдж ӧгв.

Андж Баснъгд дегд оошадг кӱн тӧлäдäн, эс зӱткх деер, бий деерäсн улм батлв:

— Ик балгъснд ик труба чигн кергтä болх зӧвтä...

Хальмг Базрт ирäд, Аäдрхн тал гатлна гидг ик ӧврмджтä, гääхмджтä болв. Ӧмннь керм гидг юм ӱзäд уга бääсн улст, икл ääлтä болх деер иим ик онъгъц усн деегӱр йовна гиснд иткдж большго дӱнъгä болв. Болв, энӱг ӧврн йовн йовдж суугъад, менд, бӱтн гатлад гарввдн.

Аäдрхн олн давхр чолун гермӱдтäгъäн ик ääлтä, кӱӱнä уханд берк орх хотн болдж медгдв. Ӧмннь хойр, гурвн, дӧрвн давхр гер гисиг сонъсхас биш, ямаран

болдгинь меддг уга билäвдн. Балгъс ÿзäд уга цагтан давхр гер гисиг нег ишкä гер деернь нег ишкä гер давхрлдж бäрäтä болх гидж сандг билäв. Генткн... ишкä гер гихäс зäнъг чиги уга, кесг давхр чолун гермÿд тешкäлдäд буру — зов уга ералдад бääв.

Манахс гатлад гарчкад, ямаран кевäр кÿрхäн меддж ядджахла,... эй, наартн, кÿргчкнäвдн — гилдäд сääхн — сääхн мöрд татсн гилвксн, хар ширтä гольшг кесг татата тергдтä улс хääкрлдäд бääв. Ман дундан зöвäр керсÿ нертä Ээня келдж бääнä: «Юн ним терги манла äдл сокньгудин тöлä бääх билä. Наад бäрджäнä. Эдчн ик ямта улс зööдг тергд. Тер арднь бääсн манд зокаста терги гидж, ут шуд голяв моднас кегдсн äдл — äдл тергд тал заав. Гольшг, гилвксн тергдäс — эмäджäсн улс тиим мандан «зокаста» тергд ÿзчкäд, байрлад одввдн. Ик бöдÿн кöлтä, тааван дÿнъгä турута, öндр хар аджргъ татсн нег тиим терг нääмäдлдж авад, Хальмг ЦИК тал хатрад гарвдн. Уульнцин хад чолугъар хатрад оркхла, дотр бий, элкн — бööр амар гарн гигъäд, халх — хамр кÿртлäн чичрäд, толгъа — экнд хадгдад, лугшад бääв. Тер седклдäн «тааста» тергнäс кÿрх газртан кÿрч, хуурхмдн зу болв.

Хальмг ЦИК маниг ирхлä, нег кÿн цаас бичдж öгäд, Киреевин герт одтн гив. Тенд «деддом» гисчн, «детдом» гисчн сäн медгдл уга одв. Мана Басиъ гарчкад, кÿн тÿÿнлä атархдж болш уга бääдлтäгъäр келв: «деддом» болл уга, детдом гидж бääдмн биш, укс гидж, кÿрхмн.

— «Деддомдан» кÿрäд ирхлä, бичкн — бичкн кÿÿкд гÿÿлдäд, наадад бääв. Басиъ ман талан хäлäн, нÿдäн чирмäд йовдж, кÿÿкд тал öргäрн занъгъад — «би эс медджий?» — гих бääдл гаргъад, улм цааран орввдн. Цань нег кÿн мана цаас авад, «тер хорагъур ортн» — гив. Орад ирхлä, багшин курсин толгъач гидж, хöр гарсн наста, зöвäр горзгър öндр нургъта, шÿрÿн хурц хäлäцтä, сääхн чирäтä, го эндр хамрта кÿн орулдж авад, манла кÿÿндв. Аашнь иим болдж гарв:

— Тана сургъультн эн курст орхас ик тату, болв ода деерäн хальмг улст нааран орх зöвтä сургъульта кÿн тас уга эс болдж гарвас, багъ болх. Тер тöлäд тана зäрмтн нааран ордж чадхмн. Ода яяхв, сургъуль эс сурснд хальмг бийнь гемтä биш — гидж келчкäд, цаарандиь эврäннь нер келдж öгв.

Андж, курсин толгъачин келсинь меддж оркад, келв:

— Намаг авл угачн баагъад бааxмн. Мини сургъуль ода дееран дегд тату. Болв сургъулин тола негндан орнав: эн джил эс болвчн, иргчдан, иргчин цаадк джилдчн эн курст орнав. Эн курст сурл уга зогсш угав.

— Би багшин курст орхар бааxшв — гидж Баснъ манъгъдуртнь ирв. Булгъар кедг курс гари гидж баана. Тер курст орн гидж баанав. Курсан чилачкад, улан, хар гилвксн сатъягъар хувц кегъад умсчкад, шалягглад йовад бааxв. Тер цагт му — му багшир бөгдилдад, кор тхр девлан умсад, нан тал ирад:

— Баснъ, нег госна булгъар өгхичн гилдад бааx Халун, киитндан хамдан йовсн кун болад, би тадн нedжад госна булгъар өгадчи бааxв.

Баснъ тиигад келдж бааx цагтан, йосндан булгъаран гартан барджаx кун мет келдг била...

Анджан саглдж баасны унн болад баав: Анджаг курст авсн уга.

Ээня бидн хойр куцл болсн «курсант» неран авад, сансн уул бутх хаалгъдан орв...

Докдрк чигн уга, дерлх дер чигн уга, долан—наамн хонгт ючн кел уга, сургъульд орсн нерндан байрлад бааджатл, мана курсин толгъач Рогов келв:

— Манъгъдуртан, йисн часла курс эклхмн.

Ээня бидн хойр курс эклх гисн занъг сонъсчкад, йисн час гисинь кезагъинь сан медл уга, кевтдж унтдж ядад баавдн. Унтн гихла, дотр бии көөргдад, курс гидг «ямаран юмн болхв, кен гидг улс сургъхмн болхв, ямаран курсантнр манла сурхмн болхв, бидн теднла тесдж сурч чадхмн болхв» — иим — иим кесг зусн юм ухалад баавдн. Манъгъдуртнь альхна эрала босад, нур, гаран угъагъад, ик гидгар шутад, бииан белдввдн. Класстан ик эрт ирад, амтин арднь баасн партьд суугъад авчкввдн. Кесг суугъад орксн цагт, өр цаагъад, өдр болад баав. Генткн саахн — саахн хувцта хойр — гурвн куукд ганъхад орад ирхла, бидн хойр тедниг багш гидж медад, зуркмдн пард гигъад, яяхан меддж чадад баавдн. Тенд маниг тиигад хавтадж одсиг медад, элкнь модн болтлан инагъад, гуудж ирад, девлим татад, хагрхагъарнь хургъан шургъулад, хагърхагъинь улм икдулад, буулад, девлиннь унурарн гер дуургдж баанач, чамд бийдчн арсна унр шинъгрдж оддж гигъад шооглад, зооган

кегъäд, наад бäрäд бääв. Эднä гошглгънь мини ÿмсдж ирсн гос ÿзчкäд, улм давад бääв.

Ода кÿртл госм дегт öвäрц тöлäднь кÿÿнд ÿзÿлш угагъар босдж йовл уга, сууси газртан суугъад суудг билäв. Мини госм — хальмг госи билä, тиим госиг хальмг кÿн кезäнäс наарап ÿмсдгäн уурч одла. Эдн ода мини нчрим илткäх деер, цагтан наад бäрдж авб: негнь мöрнä туру ÿмсч йовна гигъäд, негнь госинь могъа хадхчксн гигъäд келäд, улм хагшад бääв. Эн хагшлдан кÿчтä хагшлдан болн гилä, тер юнъгад гихлä, курсин кöвÿд — кÿÿкд деер деернь кÿцлддж ирдж теднä наадлгъиг улмар дöгäлдж öгч бääнä. Мини хÿв болхларн, генткн «багш» гидж келäд, тедн тарад, орм — ормдан суугъад бääв.

Багш ордж ирхин öми мини чирä хагъ ташад, газр дор орн гихлä, газр хату болад бääлäв. Багшин ордж ирлгън нанд äм авреи мет болв.

Ордж ирсн багш насарн зöвäр болсн, öндр нургъта, кÿрдгъър хар кÿн. Келсн келäрнь шиндждхлä, бääсн бääдлäрнь хäлäхлä, икл цагъан саната, джööлн кÿн болх гидж санввдн. Тÿрÿн нег частан таньлдад, ю дасхан келäд, маниг цугтагъимдн биийдäн унъгъагъад авчкв. Нег ÿлÿ инäсн инäднь таасгдв. Инäгъäд оркхларн кÿр — кÿр гигъäд, ики цаагъас, öрчäсн тер инäдäн гаргъдж инäнä. Тиим инäдг кÿн ик юнъгад эс делгрнъгъÿ седклтä болх билä!

Багшин келсн ÿгнь ,öгснь селвгнь öрчд хадгдад, ÿг болгънь олн зÿсн сана орулад бääв.

Мини сурврт хäрÿ öгхлäрн, бичä адгътн гидж тÿрги келтä Ээня тал хäлäн бääдж келв. Хäрÿдäн бичä адгъ, бÿÿрг бäрсн цагтан адгъ гидж келчкäд, кÿрджнънäд, лучкнад инäгъäд бääв.

Эн багш манд сургъульчн, сургъмджчн öгч чадх багш гидж-санввдн.

Математикин багш эццн, хар модн·мет хату, медг ÿлг цоохр чирäтä эмгн. Ӳг келäд оркхларн, хатагъад, таслад бääгъäд бääдг кÿн. Хäлäсн хäлäцнь кÿÿг бургъудад, нÿклäд бääнä. Кÿ дуудхларн, нериг ниилврäрнь салгъад, джäджлäд оркна: «Эрдени дос — кур гар — тн». Эн багш биидäнчн амрл öгш уга, мандчн амрл öгш уга гидж санввдн.

Орс келнä багшин, математикин заасн юмн Ээня ман хойрт мел медгдл уга одв.

Урокс чилснӓ хӧӧн ода яяхм, ягъдж сурхм гисн ухан Ээня ман хойрад дегц орв. Залу запъгъсн талан. зандн модн нӓӓхлсн талан гидг ӱг бӓӓлг бишнй. Сурхин тӧлӓд ик зовлнъ ӱзӓд ирчкӓд, сургъуль уга ӓӓгъӓд хӓрнӓ гидг икл му нерн гидж санад, сургъульдан шунхмн, унтл кевтл уга дасхмн гидж шиидӓд, батлад орквдн.

Цааранднь сура бӓӓтл, сургъулин зовлнъ деер хотин зовлнъ немгдӓд, улм уйн багъ насиг уйдулад бӓӓв. Ӧдртӓн зун грамм чиигтӓ харас хар ӧдмг, бусргъсн успас талдан чиигтӓ юм ӱзл уга бӓӓгъӓд бӓӓвдн. Кесгнь сургъулян сурл уга хаяд, хӓрӓд, зӓрмнь хот хӓӓгъӓ бӓӓдж, сургъулян сурч чадад бӓӓв.

Нанар наадан, шооган кедг сӓӓхн — сӓӓхн хувцта кӱӱкд «шовтра — шовтра» бӓӓдж юмн ӱлдл уга одв. Ээня ман хойр экн болдж орсн курсантнрас ӱлдл болвдн. Хӓрнь шинӓс орснь батрад, курс чикӓр кӧдлдг болв. Мана хӧӧн Бӓбӓ гидг зӧвар ик денъклзсн нургъта, хар улан кӧвӱн ирдж орв. Бӓбӓ икл гидг альвн, шогч, кӱӱкд дунд кӱндтӓ кӧвӱн билӓ. Нег дакдж мана Бӓбӓг географин багш дуудв. Тер географин багш икл медӓтӓ кӧгшн багш билӓ. Эн багш урокан ӧгн бӓӓдж гекн — чокад ӱрглӓд суудг билӓ, ода Бӓбӓг дуудчкад, хойр гурв гекх заагт, мана кӱн картиг авад, эргӱлӓд орkв. Бӓбӓ картиг эргӱлсиг ӱзчкӓд, бидн ки тасрдж одввдн.

— Не, Бӓбӓ, Каспийск тенъгс ӱзӱл.

Бӓбӓ ик деер гарад Каспийск тенъгс ӱзӱлхлӓ, багш толгъагъан нӓӓхлджӓгъӓд:

— Ай — ай, ичхнчн, Каспийск тенъгс деер бӓӓгъӓ бӓӓдж, альд бӓӓхинь медхшч,— гидж келчкӓд, босад эврӓн ӱзӱлхӓр картд кӱрчкӓд, меемрӓд:

— Ай — ай, Бӓбӓ,— гигъӓд, ю келхӓн меддж чадад, тигджӓгъӓд, бийӓн гартан авад, келв: «Удл уга бийичн багш болгъад тӓвн гидж бӓӓнӓвдн, тегӓд, чи ямаран багш болхмч? Су!»

Тӱӱнӓ хӧӧн мана Бӓбӓ болв ман дундан «герой» болдж одв. Тӱӱкӓ бургъсн мет махмуднь улм уйдад, аалвнь ааль деернь немгдӓд, дӧрвн джилин дунд маниг саатулад, хот-хол ховр цагт ӧлссимдн мартулад бӓӓв.

Дарук нег кецӱ ӧлн ӧдр Ээнятӓгъӓн суугъад, ода яяхм, ю уудж хоний — гидж бӓӓтл, деерӓс нег кӱн ирсн бӓӓнӓ, тер кӱн танла кӱндхӓр бӓӓнӓ гигъӓд, цуг курсан

тнриг цуглулв. Тер кӱн орс хальмг хойрар семрäд келв. Келсн ӱгнинь утхнь ним болдж гарв: «Хаана, баячудин йосиг хамхлдж хольвлад, кöдлмшчнр, кӱч-кöлсäрн бääдг улс эврäнь йосан 1917 джил тогтала. Баячуд йосан булагдчкад, öшä кööгъäд, газадин ордудин баячудла ниилäд, шинки тогтсн мана Советин йосиг хольвлхар седдж дä босхла. Кöдлмшч, кӱч-кöлсäрн бääдг улс хот-хол уга, нӱцкн — нӱнънäн гилтä Ленинä дуудврар, Коммуна партин гардврта дегц босдж дääсäн дардгнь дардг болвчн, одачн манд зовлнъ дала бäänä. Империалистическ, дотрин дääнä уршгар орн-нутг эдлдг хот — хооларн, ӱмсдг хувц — хунрарн икл гидг тӱрӱ болдж одв. Ода Питерин, Москван, нанчн кесг ик балгъсдудин кöдлмшчнр ик гидгäр тӱрӱ бäänä. Болв, тӱӱнäс даву дääсäн дарсн улст ода хот-хоолин тӱрӱ — цаг зуурин тӱрӱ. Хойр — гурвн джилäс хот — хол дала болх. Зуг ода деерäн тӱрӱг даахмн, сургъулян зӱӱткдж сурхмн. Хальмг кӱӱнä сургъуль сурх цаг ирв: öмннь хальмг кӱӱнд сургъуль сурх хаалгънь хаалгъата билä».

Эн кӱӱнä келсн ӱг мини кесг сана сергäв.

1914 джил... Дäн эклäд нег сар шаху болсн цаг... Намаг, йисн наста кöвӱг, авгъм сургъульд орулхмн гигъäд, Ставк тал авад гарв. Сургъуль эклхин öмн öдр 67 кöвӱн школин ӱӱднд нарн гарлгънла булалддж ирдж зогсвдн. Ирäд зогсад орксн цагт, дслахн кöвӱ авхмдж гисн зäнъг гарад ирв. Тер зäнъг сонъсчкад, авгъм — джирн кöвӱн школд орш уга болн гидж бäänä — гигъäд оддг газр олдж чадл уга йовад бääв. Тингäд кӱлäгъä бääтл, асхн ӱд болдж одв. Кöвӱдиг ик гидг нäрäр хäлäдж авч бäänä, шӱди, амн кӱртлнь хäлäнä гисн зäнъг сонъсджагъад, авгъм белäсн ик утх сугълдж авад, шуддим цугтнь корджнънулад зевинь гаргъв.

Нег арвад дӱнъгä кöвӱд ӱлдсн цагт, намаг дууддж авб. Ордж ирчкäд, гилвксн алтн товчта, эм деерäн алтн бомбрдгта кӱ ӱзчкäд, ухам тööräд, кӱӱнä келсн ӱг медгдл уга бäägъäд бääв. Зöвäр эргӱлдж дугърулдж бäägъäд, медäтä хальмг кӱӱкд — кӱӱнä гарт öгв. Тер кӱӱкд кӱн суусн цöökн кöвӱд заагт суулгъв. Эн — тендäн хäлäхлä, зöвäр ил хойр баг кöвӱд салу сууснь бас ӱзгдв. Зöвäр суугъад орксн цагт, тедн генткн дард гигъäд босад, гарад йовад одв. Хальмг кӱӱкд — кӱн тедниг ӱӱдн кӱртл ӱдшлӱлäд гаргъчкад, герӱрн хäртн гигъäд гаргъчкад, салу суусн мана багиг, äмн — äмнднь нерäрнь

дуудад,— тадн цугъарн, долалули школд орвт, ода хäрäд, манъгъдуртан öрÿгъäр иртн гив.

Школас шуугад, гÿÿлдäд гарад ирхлäмдн, мана ардкс кÿлäгъäд суудж. Авгъм намаг сургъульд орсиг медчкäд, кöлнь газрт кÿрл уга гилтä йовад, ирдж буусн гертäн ирäд, герин эзн öвгнд келв: «Ачм сургъульд орчкв. Байрин хÿрм кехмн» — гигъäд лавкур гÿÿгъäд йовад одв. Йирин зальгхд дурта кÿÿнд мини сургъульд срлгън маш икл гидг содрг болв. Даруль, мини нургънла цацу дÿнъгä шилтä äрк, хойр кöл мах авсн кÿрäд ирв.

Ÿÿд — тÿÿдт кÿргл уга хотан болгъад, газа нааддж йовсн намаг дууддж авад, нег кöгшн öвгäр цацл цацулад, йöрäлгъв: «Не, аччн сурхар ирсн сургъулян сääнäр сурч, кÿÿнд келÿлл уга ах — дÿÿдäн туста, эк эцгдäн буульмджта, теднäннь нер дуудулдж йовх нег сäн залу болхиг хääрлдж öршäтхä» — гидж келäд, äрктä саван чичрÿлн йовдж амндан кÿргн, аагъан тонъгъс гигъäд кÿргäд цокм цацу, хоолнь ики цаагъан гулд гигъäд одв. Мини авгъм ööрäн суусн улстагъан — «Кöкшдин йорäл бÿттхä» — гигъäд бас дахулад äрктä саван шавхр кÿртлнь байджав.

Неджäд уучкад, махнур шуукрдад орцхав. Ода кÿртл äрк ууджасн улст äрк бäрÿлäд, теднä аминь хäлäгъäд, тевштä мах сääнäр хäлäсн уга билäв. Авгъм авад ид гихлä, авгъин чансн махн — махн биш — ööкн, данъгин ööкн болдж бÿрÿлин харнъгъуд ÿзгдв, Авгъин чансн махнас нег могълцг öök авхар седхлäм, тер öökм генткн гартм ÿÿрäд ундж одв. Тиим гундлта кевäр дарук öökнь бас ÿÿрв.

— Авгъ, тана чансн махна öökн юнъгад ÿÿрäд бääнä?

— О, чавас, энчн öökн биш, боднцг гидг хот!

Боднцг гидг хот бääхиг сонъсхас биш,боднцг мел ÿзäд уга билäв.

Äркäн уудж бääгъäд, мини авгъм талдан нег ик ичрим илткäв:

— Мини ачм ÿдлä гаха ÿзчкäд, ääгъäд сÿмснь гарч одн алдв. Гаха ÿзäд уган учр!

Авгъан тиигäд келхлä, эндр öдрин йовдлд мартгдж одсн гаха санандм орв.

Ÿдин халун шатагъад bääхлä, серуцн, кеер одхар, гер эргäд гархлам, герин сÿÿдрäс нег икл гидг зара

гарад гўўхлä, яяхан меддж чадл уга, кöлм доран мäмрäд гамшрад, му дуугъар делкä дўўргäд хääкрäд бääджв.

Авгъм мини дуугъар гўўдж ирäд, намаг ääлгъсн ик зара ўзчкäд, инäгъäд, элкнь моди болдж бääгъäд келв:

— Гаха, гахагъас кўн ääдв! — гисн ўгнь санандм орад одв.

ЦИК-с ирсн ўр Бозан келсн уг, 1914 джилд мини хату берк кевäр сургъульд орсн хоïр йирин сургъуль сурхар икäр седсн седклиг ода улм — улмар батлад оркв...

...Тингäд öрäл джил болад орксн цагт, багъчудин ниицäн гидж РКСМ гидг организац гарв. Маниг тер организацд орсн зäнъг торл уга тарад одв. Тўрўн тавн арвн хонгин дунд комсомолд орлгън икл гидг тöр болад бääв. Тер саамла маниг наар гидж авад, Бемб гидг комсомолин ячейкин сегляатр болгч барджнънсн дуута, зöвäр кўрдгър хар кöвўн комсомольск билет гаргъдж öгв. Бемб нигдж келäд öгв:

— Эн öдрäс авн комсомольцнр болвт. Комсомолец кўн Коммунистическ партин гардврар олна тöлä ноолддж коммунизм тосгъхд бели болх зöвтä. Комсомольск нерäн гутал уга, эн билетäн сагдж, кўўнд öгл уга хадгълтн. Ода сургъуль сääнäр суртн.

Хäрäд кўрäд ирхлäмди, мана комсомольск билет ик гидг öврмдж болв. Манас буладж авад гилтä хäлäлдв. Аш сууллднь Ээнян билетинь нег кöвўн сурл уга авад хäлäв. Хäлäчкäд, ööрäн бääсн иньгўдтäн келдж бääнä:

— Нам энчн караг Ээньня бääджл: мини нертäл, мини нертäл — гидж хоïр гурв давтдж, улм — улмар урньлдж бäн келäд бääв. Бийäн ик сäänд тоолдж, нерäн талдан кўўнд зуулгъх биш, сэрсанчн харгъулш уга сана бääсн кўнь ил болв.

Болв хööннь хамдан сурад, нег негäн «кец нертл» гижд нерäдлддж, сäн гидг иньг танъгърг болдж гарцхав.

Комсомолд орсн, хööнь сургъульмн му бишäр ясрв. Орс келнд гурвн äнъг бääдгинь меддг болвчн, «ое — ее, ий — ый, яя — ая» — гидг чинрлгч нернä чилгчсиг кезä бичдгинь меддг уга билäв. Математикин тускар басчн «зöвäр хурдар» хäрўлдг, хасдг, немдг, хувадг болх деер алгебрäс «медгддг то, эс медгддг то, а+в=с, нег член, олн член» — гидг бас аальта юмн медгдäд бääв.

Нег дакдж саак девлтägъäн суусн цагтм, мана математикин багш дууддж авад, девл госн хойрим зöвäр «гäахджäгъäд»,— Ээня ман хойрт нег бичкн бичг бичдж öгäд, Василий Петровичд одтн гигъäд йовулв. Тер бичгäн авад, тÿÿнäннь хайгар кÿрäд ирхлä, толгъа деерäн тю гих негчн ÿсн уга, шуд гилвкäд, орчлнъ ÿÿдснäс нааран неглчн бут ургъад уга, шагълцдг теегин халцха мет, нÿцкн толгъата кÿн суудж. Тер Василий Петрович бääдж. Мана бичг авад умшчкад, мусхс гидж инäгъäд, дöрсхр, машина мааджур мет, сахлан илджäгъäд, маниг дахулдж гарад, складур авч ирäд, тÿÿнд бääсн кÿÿнд гос, хувц гаргъдж öгтн гидж келäд, бийнь гарч одв.

Тÿÿнд бääсн кÿн öр öвч кÿн бääдж. Манд нöкд болдж хувц, гос шÿÿлцдж, гаргъдж öгв. Болв ямаранчн бичкн гисн гос öгвчн, нанд теднь онъгъц болдж медгднä.

Ул деерäн ик — ик товрун хадаста, давхрг деерäн хургън зузан тахта, кÿндäрн мини бийлäм äдл дунъгä кÿнд, зузан хар булгъар ботинкиг чичрн бääдж шÿÿдж аввдн.

Деерк хувцнас багъ гисинь ÿмсäд оркхла, нанд немнä болад бääв, болв неджäд зах хувц авчкад, ямаран кевäр манд öгчäхнь медгдл уга зогсад бääввдн.

— Не, шÿÿдж авсн болхла, автн, гарй — гидж тÿÿнд бääсн кÿн келв.

Тер бийнь хоюрн бий — бийäн «чи келхнчн» — гих нÿдäр хäлäлдäд, тÿÿнäсн тер кÿн тал хäлäгъäд, ормасн кöндрл уга зогсад бääввдн.

— Ягъджахмт? Ÿкс гитн!

— Эднтн кедÿ мöнъгн болдмб!?? Манд ода деерäн сохр деньшг угавдн — гисн дун бахлурасмдн äрä гидж гарв.

— О, би одачн гäргтäджлв! Советин йосн ÿгäтä, öлн тÿрÿ улсин кÿÿкдт сäн йосн. Тер юнъгад гихлä, теднд сургъуль сурхднь данъгин нöкд болхмн. Эн иим йосн тогтлгън — тана хÿв, джиргъл — гидж келäд, мана шÿÿдж авсн хамг юмиг гартмдн бäрÿлдж öгв.

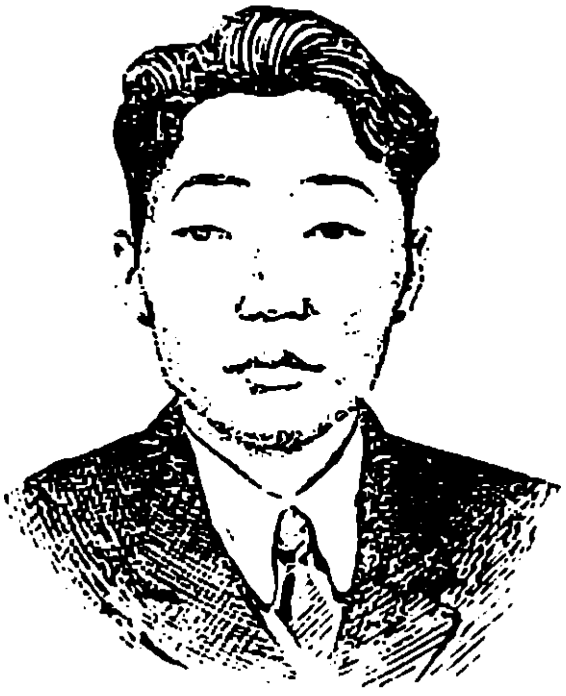

Бембин Тимофей

Мартгдшго мӧнък нер тā немшин фашизмāс харсдж ноолдад, āмāн ӧгсн, Хальмгин алдр ӱрн партизанск отрядин комиссар Адучин Бадмд нерāдджāнāв.

«БАМБ ЦЕЦГ»

Эн тууджиг санмср уга бāāгъāд сонъсвв. Узбекистанас Хасгин нутгур āмт болн ачлгъ зӧӧдг «Киров» гидг ик кермд Арал теңъгсāр йовлав.

Теңъгс биiнь номгън, зуг дольгань цуцрсар цагъан-цагъан пампгър кӧӧсиг, энд-тенд харлсн замгла болн йоралас ӧрггдж ӧӧдāн гарсн элснā шарлдж тӧӧнрсн эргцлā хамднь далвлзулна.

Терӱг гāāхāд зогсдж бāāтл, элвг тāвāд гарчксн наста, ут-ут хаалгъ эрāтā пижамта, наснань кирцāнāсн шулун-шудрмг ӧвгн ирн, нанас сурв: — Шатр нааддвт?

— Наадй.

— Зуг ӱнд наадхмн биш.

— Альд?

— Рубкин ӧӧр, деер.

Тингн гихнь, кӧгшā (цааранднь би терӱг тингдж нерāдлāв) ӧргн брезент татад, сӱӱдр кесн серджнъснс сāāхн салькта, шууган уга газр олсмн бāāдж.

Эвāн олад суулдад, шатрин кӧвӱд бāāр-бāāрāрнь тāвтл, мини шин таньл келсн тоотинь сонъсчкад, нам наадшго ухан нанд орад бāāв. Шатрин зӱсн-зӱӱл экл-

цин тускар эклсн кевтäн, кöгшä, Чигорин — Алехинäс Спасский кÿртл келäд, ташр кен ямаран шÿрÿтä-чидлтäгъинь болн медрлтäгъинь темдглсн деерäн, гроссмейстер Бронштейн Давидиг икäр мактв.

Тиигн гихнь, мини нöкд сäн гидгäр шатрин тууджмеддг болвчн, ик сулар нааддг бääдж.

Тер тÿрÿн наадн болн кесг хööткснь, ман хойрагööрдÿлäд, цааранднь нег-негнäсн салл уга йовдг болвдн.

Асхн шидр. Керм деегäр ирмäгäрнь бääсн керсг тÿшдж зогсад, хоюрн тенъгс гääхдж бääгъäд, би аргъулэклäд дуулвв:

...Кинти булгин уснд
Кирнинь угъадж суулав...

Нама дахад кöгшä бас гиинäд дуулдж бääгъäд, давад, арвад джил болсн юмн гентки уханднь орсн кевтä, тер наста улсас иршго шулун-шудрмгар хавтх болгъндан гаран дÿрäд, хääджäсäн эс олсн бääдлäр, каютур гÿÿдж орад, бичкн блокнотта ирн,— мартджв,— гидж кинь давхцдж келв.

Тиигн, блокнотасн хäлäдж, шатрин кöвÿд бäär-бääräрнь тäвчкäд — «тенъгсäр аца зööдгт» — нерäдсн наадн гив.— Ухалтн, ашинь балгъснд кÿрчкäд диглхмн,— гидж мел шÿÿгдäд йовсан, ода бäрдж авхан меддж, байртагъар келв.

Тиигхд öвгнä блокнотас, чичрдг оошг торгъна öнъгтä, таслгдад удан болдж хагсн бийнь урдк сääхн бääдлäн эс геесн зöвäр элäдхн цецг ундж ирв.

— Юн цецгв? — Альд ургъдв?

Тиигдж сурлгъндам, кöгшäн чирä хÿврäд, манънаднь гÿн-гÿн хурнясн цуглрад, хур орх тенъгр мет болад, дун — шун угагъар, улан гал болдж тöгрглäд, ики уухнд тенъгсин нег захд адгъм угагъар сууджах нарнас нÿдäн авл уга хäлäв. Би хäрÿгинь кÿлäвв, болв öвгн дугархш.

Тиигхлäнь, цуг эргнд бääсн äмтä тоот ки киилдгäн зогсадж, тенъгс гÿн уха тунъгъадж, газр эргдгнь таср дж, цаг зогсн болв. Тер хоорнд, сÿл толярн усна дольга гилвкÿлдж, äмсхл авх хоорнд тенъгс ташрлдж нарн Булгтв.

Тенъгс, газр, тенъгр угаг цугтнь эврäннь харнъгъугарн агъу элвг кöнджл болдж, сö ирдж бÿркв. Усна

уурар серўтрäд, харнъгъуд юмн эс ўзгдсн деер эврäннь соньмссарн öвгнä кесг джилмўдин эргцд чеедждäн хадгълад йовсн, мартгдшго 'йовдлинь сергäсäн медäд, «каютурн одни» гих хоорндм кöгшä генткн эклв:

— Энч Бамб цецг гидг нертä, мана Советин Союзд ганцхн Иджл мöрн голин бахлурт ургъдг цецг мöн. Энўнä ик-ик оошг торгън цецгснь эврäннь хамтхсдин деер öндртдж, уухнас хäлäхнь, хамтхснаннь ногъан болн цецгининь оошг хойр ниилдж, хурин хööн гардг «догълинъ эмгн» мет солнъгътрна. Иим ке, сääхн Бамб цецглä дўнъгцўлх цецгс хальмгт нань уга юмн. Тер учрар чигн манд эн цецгч чинртä.

Эн цецгчн, кукн, минн блокнотд, темдгтä дöчн хойрдгчас авн, газрт ганцхн гисн, кезäдчн нернь мöнък, хальмгин баатр ўрнд нерäдгддж дўргдсмн. Бидн отрядт хамдан, андн болсн хортна öмнäс ноолддж йовлавдн.

Терчнь болхла эн цецгин нертä билä. «Шачасн галас äашго зöргтä, ўнидäн ўкх, нег мöсн ухата, Бамб цецг бол» — гидж эн нер кöвўндäн гархтнь ээджнь öгсмн.

Öвгн тагчг болв. Минн сонъсх дурм улм-улмар öсäд, туудж йир соньн болхинь «ўнрчлдж» медсн биим, öвгиг адгъасн угав.

Öвгн тäмкд гал кегъäд ховдглдж киилäд, хамр амн хойрарн ўўлн öнъгтä утаг бўргўлäд, суудж одсн нарна ардас хäлäдж бäагъäд, келв:—Э, сääхнчн тöвшўн зуна иим сö билä. Тег, салькн-савр уга öдр аргъулхан мелмлзджäх тенъгсин усн кевтä, налагъад бääнä.

Эргндäн зуугъад дуунад кўн сўўдрлм шовасн нег баран уга, нўцкн хальмгин теегт, хортна дунд йовдж ноолда кенä гидг амр бишнь ил, болв, отряд зогсдмн биш. Генткн газр дорас гарсн кевтä, манахс дäврäд, шўрўтä кевäр, шулун гидгäр немшнриг ўўмўлäд, цокад гарад оддмн.

Бамб цецг, отрядт ирхиннь öмн журналист, дäркдäрк кедў дакдж бийлäгъäн намаг авч бääхшт гидж энъкр ўўрмўдäн керлддж, партизан болнав гидж сурсн болхв! Энўнд ганцхн дуту бääсмн: зўн гарнь нег чигн хургън уга, багълцгарн могътш болчкад хатмл нäрн, барун гарасн зöвäр ахрхн бääсмн.

Тер бийнь Бамб цецг «гарарн хортнла дääлдхм биш, толгъагъарн-ухагъарн кўн тедниг дархгов, маниг — коммунистнр эс ноолдхла, кен фашизмлā ноолдхм? — гидж келсмн.

Энӯг манд комиссар ӧглӓ. Шар офицерск кинлг шалвр хойрта, ӧргн ул бӯстӓ, эвтӓхн цогцта, кезӓдчн биййснь хӧӧгъдг уга эврӓннь иньг болн багшнь — Островский Николаин «Болд ягъдж хатагдсмб» гидг дегтр гартнь, Бамб цецг партизанмудин дуринь болн седклухагъинь эзлсмн..

— Энӯнтӓ уснас чигн хӯӯрӓ гаргдх — гидж цугъар келв.

...Тер зуна тӧвшӯн асхн цӧн улс дахулсн комиссар нег тӧр кӯцӓхӓр гарв. Тӧрнь ним бӓӓсмн: харул гарчасн немшин салдсиг ӓ угагъар кел бӓрдж, хувцинь селвдж ӯмсӓд, терӯнӓ ормд зогсад, тасрхан угагъар машид гӯӯджӓсн шоссейн хаалгъд мин тӓвн, хаалгъар арата тӧмр хатхачг тарадж хайх бӓӓсмн.

Хаалгъ икӓр мангддг болв чигн, партизанмуд, тӧрӓн кӯцӓгъӓд гарч йовтлнь, генткн цӓс гигъӓд, сӧӧгъин харнъгъуг ӧдр кедж, ардаснь хойр ракет хаджуднь бӓӓсн харулас ӧӧдӓн нисдж хагърв.

...Гар бӓрлдан эклв. Улм-улмар немӓд ирӓд бӓӓх хортнла, атхсн нудрм мет, седкл-ухагъан медсн цӧн улс, ӓмӓн ӓрвллго ноолдв.

Харнъгъу сӧ. Хаврар асхрад ордг мондртӓ хур кевтӓ хоргълджн сумн асхрад бӓӓнӓ. Энд-тенд буугъин дун гарад, сӧӧни тӧвшӯниг эвддж, теегин цевр, агъариг дӓрин ӯнрӓр дӯӯргнӓ. Хортнас зӧвӓр ик гару гарсн болад бӓӓв. «Харнъгъу олзлад, халдад, хӓрӯ гартн, болв, суман ӓрвлтн!» — гидж Бамб цецг закв. Тиигдж келлгънлӓнь, хаджуднь гранат хагърв. Комиссар ухагъан геегъӓд унв.

...Ухан орна, Ӯнтад серсн болна. Босхар седхнь болдж ӧгхш. Толгъань кӯндрӓд, ӧрчнь чиинрӓд лугшад, нам эс ӧвддг газр уга. Дӓн ягъдж чилснь, нӧкдснь ягъснь, харнъгъу сарайд ягъад ирсӓн Бамб цецг медхш.

Болв учр-утхнь медгдӓд бӓӓв. «Кӯӯнд кергтӓ ӓмӓн ӧгх юм кел уга, хортна гарт бӓргддж ӯкх болджанав»,— гисн ухан тӯрӯн орв.

Тиигӓ бӓӓтл, гарад йовдж бӓӓгъӓд, ӯлӯ гарч унджджасн зӯн ханцндан пистолет бултулснь санандннь орв. Бӓрӓд хӓлӓхнь бӓӓнӓ. Тернь невчк байрлулв. Долан сумн... Зургъань зургъан хортна, доладгчнь...

Генткн сарайин хаджуд ӓ гарад, кӯӯнӓ эвго келӓр кӯӯндсн, ӯӯднӓ тӧмр тӧдг таальсн комиссарт сонъсгдв. Эсэсовцнр, шонъшисн ут хамрта, хатмл ӧндр офицер

толгъачта, ордж ирцхäв. Бутхачсн улан нÿдтä фашист хавтхдан гарап дÿрдж алцхлздж зогсад, днилвр делдчксн элмр кевтä, келв: — А, большевик, бос!

— Большевик босх, чи босад хäлäлч, андн,—гидж зöрдж Бамб цецг кели, офицериг хасн, тернь хадгдсн хан хулсн мет, уттан сунад унв. Фашистнр комиссарур гÿÿлдäд, пистолетинь шÿÿрлдхлä, Бамб цецг бас нег эсэсовцд «деедин орнд»одх цаасинь атхулад тäвб. Хортна негнь буугъин хундгар комиссарнг гарарнь цокдж пистолетинь унъгъахла, онъгдан негнь автомат öрчднь зöрÿлв.

— Зерлг анъгуд! Кениг ääлгъхäр седсмт? Ичрäн барсн гä-андн, ÿзгдл уга одтн! — гидж комиссар хääкрв.

Тингм цацунь фашистнр, белн махн тал довтлдг öлн чонмуд мет, Бамб цецгÿр кинслддж шÿÿрлдäд, сурлгъа авхар чирäд гарв.

— Кембч, альдасвч, кел,—чамд чигн амр болх, манд чигн сäн. Чи монъгълин тохмас бääнмч, теднични бидн таасдвдн,—гидж мöшкäч офицер келв.—Келнäв, зуг ганцхн ÿг келнäв.—Би коммуниств, танд öдрäр амрл, сööгъäр нöр эс öгдг партизанск отрядин комиссарв.—

— Нань ÿг нанас бичä кÿлäтн — гинä.

Комиссарин уурнь кÿрäд, махмуднь дал-дал гигъäд, кинь давхцад, нÿднь улм-улмар икдäд, гал болдж шатна.

— Альд, кедÿ партизанс бääнäт?

— Хойр зун сай!

— Кедÿ коммунист бääнäт?

— Хойр зун сай!

Терÿнäс ÿлÿ ÿг фашистнрт зöргтä комиссар келдж öгшго болв, юнъгад гихлä, теднä äälгъснь, зовасиь, эвлснь äдл болв.

Немшнр, Бамб цецгиг, äмтнд ÿзÿлдж, äмт ääлгъхäн хääв. Ик-багъ угаг цугтнь площадьт цуглулчкад, чирäднь цуснь хатсн, цокс-цоксар кöкрсн хавдрта комиссариг фашистнр авч ирв.

Больчисн чирäтä майор СС, хаша деер суучкад, цäälзджäгъäд хääкрдг эр така мет, ÿг äрä-äрä бÿлвäлдж, äмтнд келв: — Сööни мана зольдат ольн партисан уга кеф. Тедн нань ука. Комиссар эн пääнä. Этнä иджл, мана öмнäс сöрлцснь, бас им совлнъ ÿзхмн,— гинä.

15*

Мана фюрер ääрм Москау авб — гидж фашист чилäн Бамб цецгÿр хäлäв.

А Бамб цецг, бичкн-бичкн шин ургъджах моддин деегäр сала-шидмсäн ÿзг-ÿзгäрнь сарсалгъдж, теднäн сÿÿдр кесн öндр уласн кевтä, гольшглдж зогсджана. Гäрдäр хäлäсн хäлäцнь хортнас ääх биш, теднмг бäрäд идх дÿнъгäгъäр бääнä.

Олн äмтнд эн эврäннь цегäн, ÿнн седклäн инäмсглдж белглсн, кесгиннь нÿдид догълнъ нÿлмсн цалд-цалд цальгрв.

Äрв уга уралан зÿткдж, Бамб цецг, олнд — Ÿÿрмÿд!... гидж хääкрснь урдклагъан äдл джинънäд, дÿÿрäн болдж кесгтнь чанъгъ-чииргинь болн бaтинь медÿлв. Дäрк, дäрк, ганцхн эн сäн öр джööлн, келдж дассн, цугъар дурлдж, нег-негäн кÿндлдг ÿг олн улсд хортна гарт бääхинь мартулдж, байрлулв.

—...Ÿÿрмÿд! — Эднä келсн ÿгд ÿнн уга. Ноха хуцсн салькар холд сонъсгддг зöвтä. Мана отряд менд, мана Москваг эдн ÿздж чадхмн биш. Мана олн келн-äмтн хортиг хамг цокхнь лавта! Ÿлдтä ирсн хортн, ÿлдäсн ÿкх! — гидж хääкрлгънлäнь буугъин хундгар гиджгäрнь цокснд, Бамб цецг ухагъан геегъäд унв.

...Ганцар суудг му ÿнртä, чиигтä камер, амрл угагъар, мöшклгън, зовалгън, хадла äдл бат большевикин нег-мöсн ухагъинь салвлдж чадсмн биш. Дäрк, дäрк, кÿ зовахларн юн ааль эс фашистнр гаргъдг болхв, терÿг кендäн келхв. Тер зерлг анъгуд, Бамб цецгиг кÿзÿнднь дегä кедж оосрлад сунъгъугар кöтлдж сурлгъа авдг мöшкäчт авч одад, цокдж-цокдж, ухан-сегäн угагъар, камертнь хäрÿ авч ирдмн. Сурлгъ авх болгън, Бамб цецгин хургъдинь, чикинь, аӣ юугинь келхв, кööркÿг кÿчр кевäр зовасмн. Нам, зерлг анъгуд тиигдг уга болх. Болв, комиссар ÿкх биш, äмд, улм улнъгътдж хортнла ноолдсмн. Мöшклгънäс äрä äмтä ирсн бийнь ухан-серл орхла, теегиннь агъу сääхнинь, баатр кöвÿд-кÿÿкдиннь зöрмг, эс сÿрддгтнь бахтдж мактад, «Öндр улан туг», «Тавн уулин белд» гигъäд дуулад бääснь, камерасны хая-хаяд öрÿн-асхнд сонъсгддмн.

Сÿÿлд, Бамб цецгиг, эсэсовск полковник мöшксмн. Инäмсклäд, терÿгäрн комиссариг аадрулдж, бийдäн ööрдÿлдж ÿг келÿлдж авхар сурв: — ямаран отрядасвч? альд, юн бääнä, кедÿ кÿмб коммунист олний? — гидж.

Дäн уга тöвшÿн, джиргъдж бääсн цагт, хаджгър,

наад бäрсн уршгта ӱгмӱд утхар хоолинь керчснäс дор болдж коммунистд медгддг, эн фашистин, бийинь болн Советск олн келн-äмт дööглсн ӱгмӱдиг, Бамб цецг, тöрӱц «ӱксäн босдж нрвчн» тäвдж öгшгонь ил болджана.

Комиссар ду гарлчн уга, чирмллчн уга, шилтдж полковникӱр хäлäгъäд зогсад бääв.

— Намаг ю сурджахинь чи сонъсдж бääнч?

— Сонъсхла яяхмч?

— Тингхлä кел, эс гидж му болх.

— Ӱӱнäс му болх гидж сандж бääхшв.

— Тингдж бичä ухал,— гидж келäд, уурлад, стол цокад, полковник сууси бääрнäсн босад гарв.

Бамб цецг нрвс кевтä фашистӱр гäрäдäд, öрчäрнь баруи гарарн цокхла, полковник гарасиь шӱӱрв, болв, комиссар ахрхн могътн гарарн эсэсовциг элкäрнь чичв. Таш,— гигъäд хасн ä гарв, большевикин болд зӱркнь бульглдж цокдган уурв.

Кööрк, Островскийи Николайд басл дурлдж, «кӱӱнд ӱнтä гиснь — äмн — гидж келсинь кезä чигн давтдж, тер, ӱнтä ӱгмӱдиг цааранднь чинринь ööдлӱлдж, «ääмтхä хойр дакдж нерн угагъар ӱкхлä, зöрмг нег дакдж баатр кевäр ӱкдг» гидж келдмн.

Тингäд чигн, комиссар Бамб цецг, баатр кевäр Тöрскнäнь, мана олн келн-äмтнä джиргълтä бääхин тöлä äмäн öгсмн. Седклин хармар, тер темдгтä дöчн хойрдгч джилäс авн, хальмгудт ик ӱнтä мактдж эс ханм, комиссарта нерiь неги эн цецгиг, зӱркндäн шахдж хадгълад йовнав,— гидж кöгшä чилäв.

— Э, басл гидг ахр, алдр джиргъл!

Сарин гегäнд усна деерк олн зӱсн öнъг гарч солнъгътрв. Кӱӱрäн тöгсäсн бийинь биди кесгтäн залхуршсн тенъгсин урсхл äрä дольгалдж, зуугъад дуунад усан авч йовдж бääх ӱзгӱр хäлäлддж тагчг суулдввдн.

УРН ӰГИН ТӘМДГӰД

Очра Уташ.

МАНДЖИН НИМГРИН БИЧСН РАССКАЗМУДИН ТУСКАР

Хальмг урн ӱгин литератур — Алдр Октябрьск социалистическ революцин äрӱн булгас теткл авч цецглдж öссн болдг. Революцин öмн хальмгт цааснд буулгъдж бичсн зööр болм дегтр багъ биля.

Болв, байрта джиргъл дурта баатр хальмг кесг джилмӱдин туршарт ке келäр келн — дуулад, ӱрн — ӱрндäн ӱлдäдж öгäд йовсн тууль, туудж, ӱлгӱр, хамг дун, тер тоот урн ӱгин сувсн болгсн мана алдр «Джанъгър» олн äмтнä зӱркнд кöлсн цусн хойрар бичäтä ӱлдсн болдг.

Эн урха санъ мет чилшго зööрäс эк авад, уулин ора деерк часн хааляд оругъин усн орсн мет омгтагъар советск хальмг урн ӱгин литератур делгрв.

Хаана цагт харнъгъу, мууд тоолгддж йовсн угатнр, яльчнр дундас болн теднä ӱрн — саднас хальмг бичäчнр, шӱлгчнр öсдж гарв.

Хальмг урн ӱгин литературт голлгч орм эзлджäхнь поэзий болна. Юнъгад гихлä, мана бичäчнр нургълдж шӱлгäр бичцхäнä. Прозин халхар мана урн ӱгин литератур дегд ард хоцрдж йовна. Эндр öдр нам манад шишлнъ прозар бичдг нег чигн кӱн уга.

Эн учрар рассказмудт, повестьд икäр оньган öгх кергтä.

Манджин Нимгр

Прозар болхла,нег голлгч орм эзлджäхнь Манджин Нимгр. Тер учрар, нег цöн ÿгäр Нимгрин рассказмудиг шалгъдж — шÿÿхäр седлäвдн. Мана зäрм багъчуд Манджин Нимгриг сääнäр таньдг уга болх, тигäд цöн ÿгäр цääлгъдж, эн бичäчлä таньлдулх кергтä.

Ончх Эрктнä, Цекртин ääмгä, угатä кÿÿнä бÿлд Манджин Нимгр 1905 джил тöрдж.

Советин йоси тогтх цагт Нимгр арв гарсн кöвÿн, байрлх нег чиги юм ÿзäд уга бäädж. Экинь геснäс гарн, энрлгънд, зовлнъгд тÿлдж танъшна.

Тöрсн герн—буурха, тÿÿгäрнь джинъ-салькн цуурдг хальмг ишкä гер бäädж.

Öрк — бÿлднь бичг — тамгъ меддг кÿн уга бääсмн. Эцгиннь йовсн мöрäр кÿÿнд заргдад, яльч болдж, аль— бис зовлнъ тÿрÿ бер—тегштнь Нимгр уйн багъ насндан ÿзсн болдг. Нег яльч кöвÿ догшн киитн шуургънд ÿзчкäд, багъ наснаннь тускар Нимгр нег рассказдан иигдж бичджäнä:

«Кедÿ иим кöвÿн ганцхн ода биш, минь энÿнлä äдл иигдж даарч, кöрч, хäрÿлдж йовх хööнäннь ард хатдж йовдг болхв,— гигъäд дотран санад, кезäнä эврäн хööнд йовсан бас ухалв:

Мöчн джилин ÿвл минь одакла äдл кöвÿн билäв. Эцгäн öнъгрснä хööн эдлвр уга болад, öлсн — тÿрн гихлäрн, ööрäн бääсн хатуч байнд одад, хööч болдж орвв:

Дал — ээмнь шуурч одсн дах девл, тÿрäгъинь керчäд авчксн ик хар госн, хойр дакдж ул татсн шагъаца хар ööмсн, хойр джилдäн тäвл уга, угъал уга, ÿмссн цагъан киилг борлдж одсн — иим хувцта билäв. Дакад, бöдÿн кÿÿнä, ÿмсхлä мини öргнд кÿрм, элнъкäдäн ордж одсн, öвдгäрн шуурха хар некä шалврта билäв.

«Аргъ угад заргъ уга!» öгсн хÿвичин эдлдж, öрÿн

асхн хоїр хар цä хоттä, хööгъäн хäрӳлäд бääгъäд бääнäв.

Мöчн джилин шуургън книтн хоїриг кезä мартхв! Тинкд, хатуч баїна хööнд йовад, хоїр кöлимм арвн хургън баруи öвдгтäгъäн кöлдсн болдг,— гигъäд санад оркхлам, хоїр нӳднäсм заядар халун нӳлмсн асхрад бääв».

Эн келгдлгънäс Манджин Нимгрин ягъдж йовснь лавтагъар медгддж äнä.

Тӳӳнä хööн Нимгр зовлнъ дегд кӳчр, хату болад, хööчäс гарад, ямаран болвчн кöдлмш кегъäд йовна. Мал хäрӳлä йовдж, ду дуулад, туулъ келäд, Нимгр ӳӳдьврäн гаргъдг бääдж. Багъ насндан бичкн дӳ кӳӳктäгъäн эврä гих гер — хоргъ уга öнчрдж ӳлднä. Кöдлмш олдсн цагтнь кöдлäд, гесäн теджäгъäд, зäрмдäн эв нрхлä, келнä билгäн олзлад, хальмг туулъ, тууджс келäд, олн äмтнäс хот уудг бääдж.

«Хату, ик гашута зовлнъ ӳздж йовад, хая—хая болвчн туулъ, нег ӳлӳ «Джанъгър» сонъсад оркхла, зӳркн невчк хатурад, уидасдж йовад, книтн ус уусн болдж медгддг билä»,— гидж Нимгрин келджäсиг сонъслав. Тигдж йовсн цагла, хан ширäгъäсн буудж гисн соньн зäнъг Нимгрт сонъсгдна. Тӳӳнä хööн советин йосн батрад, туурад ирв. Манджин Нимгр сургъуль сурх цаг ирсиг лавта медв. Тӳрӳлäд Ääдрхн балгъснд курст одад, терӳнä дару совпартшколд, Ленинградт рабфакт орад, нег эркн шунмгъа кöдлäч болдж гарв.

Школ тöгсснä хööн комсомолин халхар кöдлдж йовад, Нимгр «Улан хальмг» газетд кöдлджäгъäд, дарунь тер газетин ах сеглäтр болдж цöн джилд бääгъäд, дакад редактор болв.

1928—1929 джилд Манджин Нимгр танъгъчин кӳцäгч комитетин ах сеглäтр болдж кöдлв. 1929 джилäс авн 1930 джилин эклц кӳртл Ик-цоохра нутгин партиїн комитетин ах сеглäтр болдж кöдлв.

1930—1932 джилд Манджин Нимгр Шарту балгъснд Красн профессорин институтд сурдж дасв. Эн институтас гемин уршгар гарв.

Хальмг танъгъчд эрдм — сургъуль öргджӳлхд Манджин Нимгр нег ик шунмгъа гардач болдж орлвц. Ханядн шалтгар удан гемтäд, Манджин Нимгр 1936 джил Крымд эмнлгънд бääгъäд, тер шалтгарн öнъгрв.

1924 джил Нимгр эклдж бичв. 1929 джил шӳлгӳдин

хуранъгъу барлгддж гарв. Тер дегтрäн Нимгр «Шин дуд» гидж нерäдв. Эн гаргъсн дууна дегтрнь хойр äнъгтä. Негдгч äнъгнь—Ленинä, партин, комсомолин болн пионермудин туск дун.

Хойрдгч äнъгнь — колхозин туск дун.

Тÿÿнäс онъгдан Манджин Нимгр хöр шаху шÿлг барлдж гаргъсн бääнä. Тер шÿлгÿдин хуранъгъу «Улан одн» гидг нертä. Эн дегтрт орсн шÿлгÿдиг гурвн äнъг кедж. 1. Олна туск шÿлгÿд. 2. Занъ — бääрин туск шÿлгÿд. 3. Орчулсн шÿлгÿд.

Гурвдвар болхла, Манджин Нимгрин хöр шаху рассказмуд барлдж гаргъгдв.

1936 джил «Колхозин туск рассказ» гидг повесть барас гарв. Тиим олн зÿсн янзар Манджин Нимгр бичсн болдг.

Тÿрÿн бичсн рассказмуд 1929 джил барлгддж гарла. Тер рассказмудин хуранъгъуг «Гашута ÿнн» гидж Манджин Нимгр нерäдв. Эн хуранъгъуд 10 рассказ барлгдв, эдн бичкн рассказмуд. Эдн заагт «Хар модн кöшÿр», «Цагъан хургън», «Хööчин Манджин уугън кöвÿн», «Гурвн ÿкл», «Шар ямана арсн», «Ÿÿмäтä цаг», «Улан альчур» нань чигн рассказмуд бäänä.

Тер рассказмудиг цугтнь шалгъад, шÿÿгъäд суух санан манд уга, тер ик керг. Эн статьядан Манджин Нимгр ягъдж эклдж бичдж, ямаран кевäр тер урн ÿгин литературин медрлäн ööдлÿлдж, терÿнä бичсн рассказмуд ягъдж ясрсна тускар бичхäр седлäвдн.

Тÿрÿн барт гарсн рассказ «Хар модн кöшÿр» — гидж нерäдгддж. Тер рассказин ахр утхнь эн. Бадмин Санджбайнас нег угатя кÿн кергтä болсар хар модн кöшÿр сурдж авад, нег цöн дууна бääх газрт лавк орна. Öмкрсн модн кöшÿр хату хаалгъин данъша даадж ядад хугърна. «Кöшÿрин орчд гурвн — дöрвн холва ик ÿн öг гидж хатуч байн генÿлнä. Угатя Мандж öгч чаддшгон зöв кÿргнä. Тигхлä Бадмин Санддж хотна элгн — садан цуглулад, Манджиг алн гÿвднä.

Эн тÿрÿн рассказмуд нургълдж иим, бичäч эврäнь, ухан — седклäн медÿлхш, бийнь тер буру йовдлмудиг ÿзнä, меднä, зÿркн шарклмар ÿзÿлäд бичнä. Болв, тер бäädлäс ягъдж гетлхинь тускар бичхш.

1929—ч джил Манджин Нимгр «Уршгта Улан Мандж» — гидг хаалгъин тодлвр бичв. Эн зöвäр ик дегтр —

48 страницта, 9 бӧлгäс токтдж. Рассказд орсн герой Уршгта Улан Мандж хальмг танъгъч эргнä. Хаалгъдан дала дуту — дунд эн ӱзнä. Болв ӧмнк кевäрн герой мел хäлäгъäд, зогсад бääхш. Уршгта Улан Мандж ӱзсн тоотан тодлад, бичäд авад йовна. Бичх биш, нам теднд гаргъсн хаджгъринь заадж ӧгнä, Элстд кӱрäд äминь гартнь бäрӱлх болна.

Цаарандинь, Элстдäн ирчкäд, ямаран юм кесäн бас бичäч умшачнрт медӱлхш. Бичäчин седклнь джööлн, уханьь — ӧр — ӧвч, угатä кӱ ӱзхлäрн мел «кööрк» гисн йовна.

Кинтнд байна хӧ хäрӱлдж йовсн багъ кӧвӱ ӱзчкäд, Уршгта Улан Мандж игдж келнä:

«Кӧвӱн, кӧвӱн, кööрк, даарч эс йовнчи?» — гидж сурснд,— «даарвчн яяхв, хäрäд кӧлäн кӧлчäдг аргъ бääхш»,— гидж хäрӱ ӧгснд, Уршгта Улан Мандж игдж санв:

— Кедӱ ним кӧвӱн игдж йовдж йовх,— гидж дотран сансна хööн, бичäч олн кӧдлäчирäс ингдж сурна:

— Угатян зовлнъ медх седклтä залус! Шин улана йос дахад, сергдж йовх багъчудиг — яльчнриг хäлäн бääгъит! Уух хотаснь авн, ӱмсх хувцн кӱртлнь, авх мӧнъгнäснь авн, сурх сургъуль кӱртл Советин йосна гаргъсн хамг заканла ирлцӱлдж кехиг хама йовсн газртан хäлäдж йовит!

Тигдж эврäннь уха — седклäн бичдж писатель медӱлнä. Тигäд, ним седкл ухагъарн бичснäс авн, тер рассказмуд угатя улсин зовлнъ ӱзӱлäд, тер зовлнъгин тускар писатель гундджах болдж медгднä. Советин йосна кӧдлäчнр, ääмгин Совет хама бääхмб? Байн ю гаргъвчн, терӱнä дурн. Буру гаргъсн байиг советин йосн засгла юнъгад эс харгъулджахмб?

Хальмг угатнр кезäнä ик зовлнъг ӱздг билä, болв тедн мел ноолдан угагъар мухлалгдад йовсн уга. Тӱрӱн Совет тогтджах цагт, кезäнä даджрлгънд йовсн кесг угатнр баячудин ӧмнäс зӧрлцдж ноолддж йовсн болдг.

Болв Манджин Нимгрин цуг бичсиг шинджлäд хäлäхлä, Нимгрин ӧслт мел ил ӱзгднä. Тӱрӱн авгтан Нимгр зуг ӱзсн, сонъссан бичдг бääсн болхла, терӱнä хööн «бичä тиигтн, бичä иигтн гидж заадг бääсн болхла, сӱл джилмӱдин эргцд Манджин Нимгр чик хаалгъдан орв.

1934 джил Манджин Нимгр «Колхозин туск рассказ» гидг повесть бичв. Хальмг танъгъчд тӱрӱн колхоз ягъдж бӱрддж тогтсна тускар эн повестьд келгдджәнә.

Эн колхоз Улан Холин нутгин Ӓмтә Булг әнъгд тогтсн мөн. «Колхозин туск рассказ» арвн хойр бөлгтә.

Тӱрӱн бөлгиг нӱр ӱг гидж келдж болхмн. Эн бөлгт писатель ӱӱлдвр болджах хотнла, әәмглә умшачнриг таньлдулна. Хойрдгч бөлгт нутгас нлгәсн кӱн, цаг тӱдл уга әмтиг цугтнь колхозд орулх төр кӱӱндхин кергт, әәмгин советин болн парт-ячейкин бюрон хург кев. Гурвдгч бөлгт Советин член болн селәнә коммунистнр ходуд ордж, олна хург кегъәд, колхозин туск цәәлгъвр кедж, тедниг колхозд орулна. Цаарандк тер хотдар йовсн улс ирдж тооцагъан өгцхәнә. Тӱӱнә хөөн цуг әәмгин улсин хург болдж, нег ик колхоз бӱрдәх шиидвр гаргъна. Угатнрин баг бӱрдәдж, баячудин мал — гер авч, тедниг туулгъх шиидвр бас гаргъна. Колхоз токтсна хөөн, «эврәннь малан негдӱлтн»,— гидж нутгин колхозин парвләнәс кӱн ирснд, тер зәнъг сонъсад, әмтн малан алдж кӱдцхәнә.

Эн негдгч дегтр тиим чилгчтә. Хойрдгч дегтр писатель гаргъдж чадсн уга.

Эн дегтрт голлгч болдж ӱӱлдвр бӱрдәджәхнь ним нертә улс: сельсоветин ахлач Унгъна Адуч, партийн ячейкин секретарь Мөрчин Ӱкрч, 1-ч товариществин ахлач Мергнә Цецн, 2—ч товариществин ахлач Ноостан Даак, нутгин комитетин илгәсн кӱн Чуб, комсомолин ячейкин секретарь Харцх, кооперативин ахлач Му — Көвӱнә Муучка, селәнә эмч Алексей Иванович — эс гидж Нохан Ховдг, колхозин парвләнә член Улана Бадм, угатя кӱн Санъгъджин Мандж, дундин теджәлтә кӱн Бууран Темәнг, байн кӱн Нохан Кичг, нань чиги улс.

Нутгин кӱцәгч комитетин илгәсн Чуб гидг кӱн хальмгар эс меддг орс кӱн. Эн газр — усигчн сәәнәр медхш, дала ик сургъуль уга, көдлмшч кӱн болна. Ирсн өдртән сельсовет болн партийн ячейкин хург негдӱлдж кегъәд, «әәмгт бәәх хойр товариществиг негдӱләд, цаг тӱдл уга нег ик колхоз тогтахмн»,— гидж келв. «Февраль сарин эргцд нег ик кӱчтә колхоз тадн эркән уга тогтах йостат»,— гидж Чуб докладан чиләв. Тиим шулугъар колхоз бӱрдәдж болшго гидж товариществин ахлач Мергнә Цецн келснд, сельсоветин ахлач Унъгъна

Адуч стол цокад, «барун талан тачанач, оппортунист»,— гидж келсид, Чуб — «юн гидж шуугджана?» — гидж сурв.

Ноостин Даакас медчкäд, «мел йоста оппортунизм»,— гигäд, Адучиг дöнъив. Доран тедн онц тогтавр Мергнä Цецнä тускар гаргъв. «Эн кевäр цааранднь Мергнä Цецн биййäн бäрхлä, партин зерглäнд бääдж чадшго»,— гидж тогтаврин сўл пунктд бичв.

Тер öдртäн Чуб нег хотнур одад, колхозд кўчäр орулх болад, ээрдж шахджагъад кўрч прв. Манъгъдуртнь Чуб хäрдж йовджагъад, сельсоветин ахлач Унъгъна Адучд «эн арвн тавн хонгин эргцд зун процент кўцäтн, эс гидж бюрод дуудулдж, шишлнъ шинидвр гаргъхвдн»,— гидж келв.

Эн Чубин кев — хäлäцнг, тер цагин тату медрлтä коммунистин бääдллä прлцўлдж Манджин Нимгр эн дегтрт öгчäнä. Ухан — седклäрн коммунист, Чуб хортн биш, зуг шулугъар коммунизмд кўрх саната, болв керг — ўўлдврäрн ик хаджгър гаргъджана. Чубин урдк йовдлин тускар бичäч умшачнрт юм медўлхш.

Сельсоветин ахлач Унъгъна Адуч мöдрўн келтä, гучад эргм наста, ик уурта кўн болдж медгднä. Адуч багъ сургъульта кўн, партин член. Адучин бääдлин тускар бичäч темдглсн уга.

Мана хäлäцäр болхла, Унъгъна Адуч колхозин бўрдäлгънä тускар эркн ўўлдвр даах кўн болдж медгднä. Болв умшачнр энўг юн кўўгъинь сääнäр медхш. Юн кўўнä кöвўн, ямаран удан кöдлдж йовх, öмäрäн ягъдж йовснь, ямаран гер — бўл бääхнь нам тас медгдхш.

Адуч колхозд йир дурта. Цугтнь кööгъäд, гўвдäд колхозд орулх саната. Адуч колхозин туск цäälгъвр кехäр Хар Толгъан хотнд одв. Энўг юн кўўгъинь хургт келсн ўгäс меддж болхмн. Тер хургт эн нигдж келв:

«Цугъар колхозд ортн. Эс орсн кўн байна барун гар, советин йосна öшäтн. Колхозд эс орсн кўўнд лавкас нег хустг чигн öгш угавдн. Колхозд орсн улс малан цугтнь негдўлх кергтä, бурхн — шаджнд мöргхмн биш, юнъгад гихлä, шаджн йос меклнä, тер советин хортн. Эс колхозд орснтн хööнь хўвдäн гундтн», — гидж келäд, Адуч ўгäн чилäв.

Тиигдж келäд чилäснä хööн, äмтн таг — тагчк болдж одв, болв Гäрäн Цагъан гидг нег кўўкд кўн, «Би хўвдäн

одак юмндтн орхшв»,— гидж келäд, гарч йовтл, «Бäрäд авад иртн, кишвä нохаг»,— гидж Адуч келн, пистўлинь бўчäс шўўрхлä, ӧмн бийäр суусн улс бослдад одцхав.

«Колхозд орхин орчд, хар газрт орнав, сааджасн ўкрäсн салхин ормд, шачасн галд орнав»,— гигäд Цагъан хääкрв.

Адуч Цагъаниг бäрäд туулгъв.

Дäкн олн тал хäлäджäгъäд;— Тиим ӧшäтиг хурц ўлдäр чавчад, сўўлинь ахр кегъäд оркхвдн,— гигäд, Адуч барун гарарн агъарт ки дайлад чавчв.

Адуч болвчн, наадк коммунистнр болвчн хургт келдж бийäн медўлдж ўзўлцхäнä. Теднд ӧнъг — ўр, элгн — садн, гер — бўл мел уга кевтäгъäр келгдджäнä. Эн ик дуту болн энду йовдл.

Унъгъна Адучас тӧвшўнäр партийн ячейкин сеглäтр Мӧрчин Ўкрчин тускар эн рассказд бичгдджäнä. Ўкрч этцн, невчк гемин эрмдгтä кўн. Уутьхн нўдтä, дару — дарунь чирмдг авъяста, дундан нургъта шар залу.

Äмтä Булгин сельсоветин олна хургт ик колхоз бўрдäхин тускар Мӧрчин Ўкрч цääлгъвр ӧгв. Ўкрчин келсн ўг тодрха болн зокаста. Зуг «малан цугтнь негдўлхмн», гисн ўг теднд таасгдсн уга. Тер ўг сонъсчкад, нег эмгн иигдж келв:

— Хääмнь, сääхн иньгм минь, би колхозд орнав. Зуг ӧвгм чигн болсн, кӧвўм чигн болсн ганцхн галзн ўкрäн танд ӧгч чадшгов. Болв Ўкрч нутгин йосна толгъачнрас икäр. ääнä. Тедн тал оч ирчкäд, нег дäкдж Ўкрч иигдж келв:

— Мана сельсовет цугъаргъаснь ард ўлддж, цаг тўдл уга колхоз бўрдäгъäд, äмтиг ардаснь кӧӧдж кўцх кергтä. Маниг авч одх бääдлтä, йир икäр ääджäнäв, зўркм догдлад бääнä.

Хамг эн тоотиг авад хäлäхлä, Ўкрч номгън, ääмтхä, кўўнä ӧмнäс зӧрлцдж ўг келдж чадшго, тер юнъгад гихлä, — дала медрл уга.

Дӧрвдгч коммунист болдж рассказд Мергнä Цецнä тускар келдджäнä. Цецн невчк болгъамджта, тоолврта коммунист болдж шинджлгднä. Эн товариществин ахлач.

Тўрўн хургт цаг тўдл уга «ик колхоз кехм гихлä», Цецн «мууха адгъмта колхозв тернь,— гидж санад,— нўдн чирмх хоорнд колхоз бўрдäдж болшго. Колхозд

малягъар кӯ орулх йосн уга. Нӯӯдг харнъгъу хальмгудиг колхозд орулна гидг наадна тӧр биш»,— гидж теднд Цецн келв.

Тенӯг сонъссн Унъгъна Адуч оппортунист гидж Цецниг гемнндж тогтавртан бичв. Болв Цецн зӧрмг, шудрмг кӯн биш болдж медгдв. Чикäр келджäхäн медä бäädж, тер хаджгър гаргъджах коммунистнрт цääлгъдж медӯлдж чадсн уга. Нам Мергнä Цецн ямаран кӯнь медгдхш. Унъгъна Адуч болн Мергнä Цецн хоïрин кен зӧвтäнь медгдл уга одв.

Мергнä Цецн бийäн шоодад бääсн бийнь, нам бурута гиджäх бäädл уга. «Мини чик»,— гидж теднä ӧмнäс бас солю ӱг келхш.

Олн кӱч — кӧлсäрн бäädг äмтн дундас Улана Бадмин тускар цӧн ӱг келх кергтä. Äмтнä келäр болхла, Бадм наснань туршарт советин йосна тӧлä ноолддж йовсн кӱн.

Улана Бадмас биш эн хургт колхоз бӱрдх бäädл гарсн уга. Хург толгъалджах улст олн — äмтн сурвр тäвäд, зӧвäр зовагъад бääв, ӱлгӱрнь, зäрмнь иигдж сурцхав:

«Би кӧдлмш кедж чадшгов. Колхозд орхла, намаг шанъ асртха»,— гидж нег ӧвгн келв. «Малимдн авх болхла, манд мах ӧгтхä»,— гидж онъгдан негнь келв. «Нег шӧл уух цаг ирх, нег мах идх гнич ирх»— гидж цугъар хääкрлдв.

Тигäд цугъар тарад хäрн гиджäтл, Улана Бадм ӱг авч келв:

— «Намаг шанъ асртха гинä». Кезäнä тадниг кен асрдж йовла? Колхоз бӱрдäхм гихлä, шанъгд ягъад äмäн даалгъджанат? «Манд мах ӧгтхä» — гинä. Та кезä мах иддж йовллат? Мана махн байна аагъд! Ичрäн геесн улс болвзат? Махн, тосна тускар кӱн ӱнд кӱӱндджäхш. Колхозд орий, аль бäй,— гидж кӱӱнддджäнäвдн. Улана Бадм хотндан тоомсрта кӱн. Шуугджасн улс цугъар тагчк болад одцхав.

Тер ӱгäн «би колхозд орджанав»,— гидж Бадм чилäв. Терӱг дахад зäрмнь колхозд бичгдцхäв, наадк улс бас хӱӱвлдж, хоорндан шимлддж кӱӱндцхäв.

Колхозин парвлä шиидх цагт, Улана Бадмиг членд нег дуугъар орулцхав. Угатнрин багт ордж, баячудин малиг авч, бийсинь уга келгънд Улана Бадм йир шунмгъагъар орцлв.

Улана Бадм оли угатнрин уха — седкл сääнäр меднä, юнъгад гихлä эн теднлä ӱндсäрн негн. Болв теднд кӱргдж цääлгъдж öгдг кӱн тер цагт цöн билä. Энӱнä тускарн Манджин Нимгр повестьдäн тäвсн уха — седклäн кӱцäдж медӱлв. Улана Бадм ду цöн кӱн, болв тоолврта, юмиг цугтнь тоолад, диглчкäд, келдж äмтнд медӱлнä.

Болв ягъдж Советин йосна тöлä Улана Бадм ноолдсиг умшачнр медсн уга.

Эн дегтрт шӱӱдж—шалгъх мань чигн кесг геройимуд бääцхäнä, болв тедниг шинджлхлä, дуту — дунднь деер бичгдснлä äдл. Тер учрар Советин йосна хортдиг Манджин Нимгр ягъдж ӱзӱлджäхиг шалгъдж хäлäй. Колхозин хортн болдж энӱнд Нохан Ховдг гидг фельдшер öггдджäнä. Энӱнä тускар бичäч сääнäр цääлгъдж бичдж. Эн иим кӱн болдж гарна.

Николай Иванович хальмгар Нохан Ховдг йир сäн хальмг келтä, Äмтä Булгин хальмгудиг бичкн кӱӱкд кӱртлнь сääнäр таньна. Эн ääмгин баячуд, дундан теджäлтä улс данъ эднäд ирдж, äрк — чигäгъäн уудж, сӱв —селвгäн авна. Äмтиг меддг тöлäдäн колхозин кергт ик хорлт эн кӱргв.

Нохан Ховдг юн кӱмб? Эн цагъана церг эмч йовсн кӱн. Улан церг кööгдäд, газадин ор гатлад, зöвäр удан энд—тенд йовдж, баячудин орн—нутгудт кöдлмш эс олдж чадад, шахгдад, цань арг уга болад, хäрӱ орн — нутгурн ирдж, Хальмг теегин нег дӱлä булнъгд эмчлв.

Энӱнä бääдлин (портретин) тускар дегтрт иггдж бääнä. «Даларн далдасн, давсгарн шалхасн, йисн пуд цогцан äрä даагъад, стул деер сууна. Бухан шил мет бöдӱн кӱзӱтä, бӱкл бийäн äрä эргӱлнä. Хойр нӱднь öокнд булгдж, тöмр гинджтä козлдур зӱӱдж».

Иигдж бичсäрн бичäч бийнь энӱнд дур угагъан медӱлчкв. Умшачнр чигн энӱг юн кӱӱгъннь эн бääдлäснь медгджäнä. Тиигдж кӱӱнä бääдлäр терӱнä уха—седклинь медӱллгън бичäч кӱӱнд мел амр юмн биш. Болв Манджин Нимгр иигдж медӱлдгиг олмгъа сääнäр олзлдж. Нохан Ховдг Советин йосна хортн гидж, терӱнä бääдл (портрет) умшн, меддж болхмн.

Нохан Ховдг ямаран хорта йовдл гаргъсиг Манджин Нимгр сääнäр ӱзӱлдж.

Теегин эджго булнъгд бääчкäд, кесг хорта кöдлмш эн кегъäд йовв.

Нохан Ховдгин келäр болхла, 1917 джил Совет муджгудиг меклсн болдж гарв. Газр öгнäв гичкäд, газран шанъгд авчкла гив. Ода бас меклджäнä. Малитн цуглулдж шанъгд авчана — гив. Аргъта болхла мал бичä öгтн, колхозд бичä ортн, малан алдж идтн — гидж сўв — селвг сурсн äмтнд Нохан Ховдг келв.

Колхоз бўрдäх хург болджатл, Нохан Ховдг хоïр öвг дууддж авад, теднд цадтлнь äрк öгäд, соктачкад, тер хоïриг хургур йовулв. Теднд Ховдг ним заавр öгв: «Колхозд орхшвдн, малан негдўлхшвдн» — гидж хääкртн гив. Тедн одад хääкрцхäв. Тедниг дахад бас кесг äмтн шуугладцхав.

Нохан Ховдг тўрўн болдж äврä таргън дöнн царан алдж давслв.

Нохан Ховдгин нäädж Нохан Кичг бас классин хортн. Эн Эрктнд уга байн. Кичг тäв кўрсн наста, ўсиднь медг—ўлг буурл орсн, öндр хар улан залу.

Нохан Кичг угатнриг кўчтä кевäр даджрдж йовдж. Угатя — яльч Босхмджд халун ганзин амар тööлг тамгъ тäвдж. Геедрсн унъгъна орчд адучин нургъна арснас тасм авсн бäädж. Хööчиннь элкн деер ööк шардж йовдж.

Тиим кўн Советин йосид дурта болшго, тер ил медгджäнä. Йоснас му эс олдж чадхларн, эн йос му келдг болв, худл зäнъг гаргъдг болв. Ўлгўрнь: «Колхозд орсн улсин кўўкдиг цуглулдж авад, орс балгъс орулад йовулхмичи гидж меддг улс келнä гив. Биïсäрнь кöдлмш кегўлäд, нег ик кöнджл дор кенä — яна уга бääхмчи, нег ик хар хääснäс хот уухмичн» — гив.

Болв Нохан Кичг цагнь öördсäн меднä, йоснас äänä, Совет му келхлäри итклтä улсдан келнä.

Нохан Кичг болн Нохан Ховдг хоïран нерд тедниг ухан седклäри ах — дўўг медўлджäнä. Эдн садн биш. Негнь — эмч, негнь — байн, болв хоюрн нег керг кеджäнä — хоюрн Советин йоснла ноолдджана.

Нохан Кичгин зе, коммуна партин ченä кандидат Му — кöвўнä Муучка классин хортна ўлмäд ордж. Эн кооперативин ахлач. Партин нериг биïиннь кергт олзлхар бäädж. Сўл тўрў цагт Муучка классин хортнла негдв. Баячудин малиг авхин тускар кесн нуувчин хургт ордж гарчкад, Муучка нагъцхдан оч зäнъг öгв. Му — кöвўнä Муучкаг коммунистнр хург кедж, партин членä кандидатас гаргъв.

Тиим йовдл бääсиг Манджин Нимгр бас чикäр эн «Колхозин туск рассказ» гидг повестьдäн ÿзÿлджäнä.

Повесть хойр гол мöчтä (сюжет). Хоорндан öшäтä хойр чидл харгълцна, тер хойр сюжет хоорндан холвата. Тер хойр баг улсиг холвджах дундан теджäлтä Бууран Темäнг залу. Классин хортн Нохан Ховдгла эн йир сäн. Энÿнäс сÿв — селвг Темäнг авна. Болв товариществин ахлач Ноостан Даакла, Морчин Ÿкрчлä эн бас сäн бääнä.

Нанчн тиим; эн бöлгÿдиг залгъджах геройммуд бääцхäнä. Тиим улс бääсн учрар эн повестин бöлгÿд нег бÿкл рассказ болдж гарна.

Эн композицин туск тöриг Манджин Нимгр бас литературн заканла ирлцÿлдж олзлдзж.

ГАРГ

ШУЛГУД БОЛН ПОЭМС.

Дорджин Басиъ.

Ленинӓ нерн-олна нарн . 3

Джимбин Бембӓ.

Ленин партьла ӓмнь негн. 10

Онча одн 11

Колӓн Сандж.

Мана Октябрь . 12

Ленин . . 13

Басньгъа Баатр.

Социализмин орн 15

Эрнджӓнӓ Константин.

Ӓмд нарн . 25

Таралнъ . 26

Көктӓн Элдӓ.

Ӱӱрин туск санл . . 29

Джиргълин хаалгъар . 35

Кӱндтӓ советин йосн . 40

Инджин Лидж.

Гарсн газрм 42

Элст тосхачд 43

Эльбрус . 44

Шин ургъц 44

Сян-Белгин Хаср.

Төрски тег 46

Мөнък дурн 47

Нарн, менд! 49

Аксен Сусеев.

Бадм өвгнӓ гинч 51

Көглтин Дава.

Ситарн Девин бииллгън . 55

Лиджин Эрнцн.

Теегм . . . 68

Хавр . . . 69

Намр . . . 69

Увл . . . 70

Зун . . . 70

Баатр хөөчир . 71

Байдин Санджара.

Асхн 73

Тодлвртм 74

Андгъар 75

Оцкӱлдӱрк харгъсн көвӱн . 76

Хрӓсӓ 77

Джимбин Андрей.

Минн кӱцл . . 78

Эндрк тег . . . 79

Намра . . . 80

Эгл кӱн . . . 81

Элстӱр бөрддж нрӓд . 81

Джиргълин бдр . . 82

Хоньна Михаил.
Хортна дарнъх-Лидж 84
Сангъджин Бося.
Нäарин асхи . 86
Джиргълин нерд 87
Цернä Николай.
Баахи тосхач . 90
Кочубей . . 90
Ив Монтана дуи 91
Элдäн Арвака.
Иньгтäн . . . 92
Дуучд . . . 93
Эрдмäс ӯлӯ эрдиь уга 93

ОРЧУЛЛГЪН

А. С. Пушкин.
Хальмг кӯӯкид . 95
М. Ю. Лермонтов.
Джилк . 97
Максим Горький.
Кӯӯки болн Ӱкл . 98
В. В. Маяковский.
Дуудвр . 108
Н. С. Тихонов.
Книлг . 111
Го-Мо-Жо.
Ӧрӯнä байр 112
Д. Хилтухин.
Избач Балма . 113

ПОВЕСТЬС, КЕЛВРМУД БОЛН ОЧЕРКС.

Нарман Морхадж.
Сандж . 115
Боркан Сариъ.
Сумн орси партбилет . 148
Балакан Алексей.
Булгън . 156
Кичгä Тōлä.
Герлтä хаалгъ . 192
Бадмин Дулахи.
Отхан хӯв . 201
Ким Богданов.
«Буй кегъäч царнъгд» 204
Бадмин Бата.
Джиргъл . 211
Бембин Тимофей.
Бамб цецг . 223

УРН ӰГИН ТЕМДГУД

Очра Уташ.
Манджин Нимгрин расскаамудин тускар. 231

Цена 5 руб.